

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

201

A SZÉKELYFÖLDI REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYÉK

ÍRTA

JUHÁSZ ISTVÁN

KOLOZSVÁR, 1947

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

Felelős kiadó: Dr. Szabó T. Attila
NYOMTATTA A BETHLEN-NYOMDA ~ NAGYENYED ~ 1947

I.

A székelyföldi református egyházmegyék területi kialakulása

1. A Székelyföld középkori egyházi beosztása

A Székelyföld középkori főespereseiről és alespereseiről fennmaradt oklevelek tartalmazzák a Székelyföld egyházi felosztására vonatkozó első adatokat. A telegdi és a kézdi főesperesség neve ismeretes már a XIII. század közepéről, illetőleg a XIV. század elejéről, a fennmaradt oklevelek azonban javarészt az egyes főesperesek birtokszerzésével, kanonoki és generális vikáriusi működésével függnek össze.¹ A székely

¹ Időrend szerint az alábbi adatokat sorolhatjuk fel a Székelyföld középkori espereseiről.

1235 IX. Gergely pápa oklevele említi „Z. archidiaconus de Tilled”-et, aki-ben Szádeczky az első ismert telegdi főesperest látja. [Zimmermann—Werner, Urkundenbuch I, 63].

1288—1293 Kilián magister telegdi főesperes (archidiaconus) megszerzi a Fehér megyei Nagylak és a hozzá tartozó három falu birtokát [Székely Oklevéltár (SzO.) IV, 3—4].

1309 Benedek budaszigeti domonkos prior erdélyi püspökké választásában részt vesz Miklós telegdi főesperes [Temesváry János, Erdély középkori püspökei. Kolozsvár, 1922. 118, 124].

1319 Benedek telegdi archidiaconus, az erdélyi püspök generális vikáriusa Gyulafehérvárt egy örökségi ügyben egyezséget hoz létre [AnjOkm. I, 531]. Nem lehetetlen, hogy az itt említett Benedek azonos az 1309-i püspökválasztásban döntő szerepet játszó hasonló nevű ozdi főesperessel [Vö. Temesváry, i. m. 116—27].

1323 A gyulafehérvári káptalan által, egy örökség ügyében kiállított oklevelet a káptalan többi tagjai között aláírja Adorján „archidiaconus de Kyza” (Kézdi) is [AnjOkm. II, 74].

1349 Péter kézdi archidiaconus, gyulafehérvári kanonok, mint a gyulafehérvári káptalan kiküldötte szerepel egy, a sepsi kerület és Fehér megye határain végzett határjárásban [SzO. I, 55].

1357—1359 Szécsy Domokos erdélyi püspöksége idején szerepel László telegdi főesperes, gyulafehérvári és vánadi kanonok több káptalani és püspöki birtoküggyel, valamint a sepsi kerület és Fehér megye határain eldöntésre került peres ügyek kapcsolatban [Temesváry, i. m. 165, 168, — Barabás Samu, SzO. (1219—1776). 22].

1406 Lőrinc nagyboldogasszonyi plébános, Csák és Gyergyó vicearchidiaconusa ítél egyes jenőfalvi lakosok peres ügyében [SzO. I, 100].

1443 András telegdi archidiaconus és kanonok neve szerepel egy egykori illyei pap, Székely Antal kanonok hagyatéki ügyiratában [SzO. I, 146—7].

1475 cca. Az orbai széki székelyek egyházi fegyelmi ügyével kapcsolatban

főesperességek neve azonban nemcsak egyházi személyekkel kapcsolatban fordul elő, hanem más vonatkozásban is, s az oklevelek e második csoportjának a tanúsága már közelebb visz a székelység egyházi szervezetének kialakulásához. Fontos különösen az az 1280-ból származó bizonyáglevél, amelyet a „telegdi dyocesis”-ben lakó székelyek állítanak ki.² A „dyocesis” egyházi területi egységet, a leggyakrabban püspökséget vagy, mint a jelen esetben is, főesperesi kerületet jelentett. 1280 előtről két oklevelet is ismerünk, amelyek az „universitas Siculorum de Telegd”-ről beszélnek. 1319-ben pedig a gyulafehérvári káptalan által kiállított okmány Telegdnek (Thylegh) a küllőmegyei Bun felől való határát határozza meg.³ Hasonló módon származási helyet, területi egységet megjelölő értelemben használja egy 1307-ből és egy 1364-ből származó oklevél a kézdi elnevezést (syculus de Kyzdy, terra Kizdi syculorum).⁴ Még jellemzőbb s az 1280-i oklevélhez hasonló jellegű az az 1349-ben kelt oklevél, amely a sepsi „districtus” székelyeinek közösségét (Communitatem Siculorum de districtu Sebes) említi.⁵ Ez adatok alapján azt kell megállapítanunk, hogy az ősi nemzetségi szervezet mellett már ebben az időben (XIII. század vége, XIV. század első fele) felismerhető egy területi szervezet is a székelyek közt. A telegdi, sepsi, kézdi nevek bizonyossága szerint ez a szervezet nem a mai Székelyföldön alakult ki, hanem a székelység azt régebbi erdélyi, illetőleg partiumi szállásföldjéről hozta magával a XIII. századi végleges betelepődése rendjén.⁶ E nevek feltétlenül többet jelentenek földrajzi megjelölésnél; ezt különösképpen igazolja V. István idézett oklevele. E szerint, amikor a király megparancsolja a telegdi székelyek univerzitálásának, hogy fogadják be maguk közé Lőrincet és Lestyánt, az által a nevezetteknek és utódaiknak a közösség védelmére alá való helyezését értette s egyúttal kivette őket a vajda és tisztviselőinek

van említés Ferenc altorjai plébánosról, kézdi széki vicearchidiaconusról [SzO. III, 95—6].

1495 Bertalan nagyboldogasszonyi plébános, Csík és Gyergyó vicearchidiaconusa írásba foglalja egyes jenőfalvi lakosoknak peres ügyben megkötött egyességét [Barabás, i. m. 167—9].

1539 Balázs lemhenyi plébános kézdi széki vicearchidiaconus penrel fordult a székelbíró ellen, mert őt a tizedszedés felülvizsgálata alkalmával megkárosította [Barabás, i. m. 280—1].

² SzO. I, 20.

³ SzO. III, 2—4, I, 33.

⁴ SzO. III, 6, 16.

⁵ SzO. I, 56. A „districtus” kifejezés tulajdonképpen kerületet jelent, pontosabban meg nem határozott minőségű egyházi vagy világi közigazgatási egységet, jelen esetben a pápai tizedjegyzékekkel való összhangzása alapján véljük, hogy egyházi kerületi, esperességi jelentése van [Vö. az 1332—1337. évi pápai tizedjegyzék sepsi megjelölését: Monumenta Vaticana Hungariae I, 133].

⁶ A székelység településtörténetére vonatkozó egyik legújabb s a kérdést jól megvilágító tanulmány Györfly György, A székelyek eredete és településük története: Erdély és népei, (szerk.: Mályusz Elemér). Budapest, 1941. 35—87 — A déli (sepsi, kézdi, orbai) székelység keletre költözését azonos módon adja elő Asztalos Miklós munkájával: A székelyek őstörténete letelepülésükig: Erd. Múz. 1932. 133—7. és kny. Erd. Tud. Füv. 45. sz.

hatósága alól. Ez azonban azt is mutatja, hogy e székely területi szervezet nem azonos a királyi ispánságokkal és megyékkel. Azt tételezzük fel az idézett dyocesis és districtus kifejezések útmutatása nyomán, hogy e szervezet alapja — a mai székely területen mindenesetre — az egyházi szervezet. Az ősi nemzetiségi szervezetre csak később, a XIV. század folyamán épül fel a széki szervezet,⁷ az egyházi szervezet azonban, mely Erdély egyházi megszervezése rendjén, a XI. században alakulhatott ki a székelység között, nem változik meg, hanem vele megy, elkíséri a XIII. századi nagyarányú erdélyi telepítési politika következtében keletre költöző székelységet. Talán nem tévedünk, ha azt tételezzük fel, hogy később ez az egyházi esperesi körületi szervezet volt az alapja az egyes székek területi kialakulásának is.

A telegdi dyocesis neve visszamutat a székelység legrégibb települési területeire s a településtörténettel foglalkozók igyekeznek is ennek útmutatásait érvényesíteni, egyháztörténeti szempontból azonban a telegdi névnek a biharmegyei Telegddel való azonosítása nem egyéb pusztá feltevésnél. A székelység egyházi hovatartozására nézve a legrégibb bizonyos dokumentumunk Vilmos erdélyi püspöknek 1213-ban adott levele, amelyben átengedi a német lovagrendnek a Barcaságban lakó vagy oda ezután beköltöző lakosok tizedét, kivéve az oda költöző magyarokét és székelyekét.⁸ Természetes magyarázata ennek az, hogy ezek az erdélyi népek eddig is az erdélyi püspök alá tartoztak s a tizedet neki fizették. Ellene mond tehát ez az oklevél is annak a különben már véglegesen megcáfolt, hamis oklevelekre támaszkodó állításnak, mely szerint a székelység ősi időkben a milkói (kun) püspökség egyházmegyéjét alkotta volna.⁹

Az 1332—1337 évi pápai tizedszedők számadásai¹⁰ közelebbi adatokat árulnak el az erdélyi püspökség keretében élő székelység egyházi szervezetéről. A Székelyföld legnagyobb részét a telegdi archidiaconatus foglalta magában. A tizedjegyzék a nagykiterjedésű főesperesség községeit egyszer sem sorolja fel egyfolytában, hanem mindenkor bizonyos földrajzi elrendezésben közli az egyik vagy másik vidék plébániáit. A Maros és a Nyárád menti plébániák papjait egy helyen minden külön megjelölés nélkül így sorolja fel: „sacerdotes infrascripti de archidiaconatu de Tylegd”,¹¹ két helyen azonban pontosabb megjelölést alkalmaz rájuk: „sacerdotes de archidiaconatu de Tylega (Tylegd) de iuxta Morisio”.¹² A telegdi főesperesség kiterjedt azonban Csíkra és a mai Udvarhely megye legnagyobb részére is. A csíki papok névsorát három fizetési határidőn

⁷ A széki szervezet kialakulására I. Szádeczky Károly Lajos, A székely nemzet története és alkotmánya. Budapest, 1927. 29—36.

⁸ SzO. I, 4.

⁹ Makkai László, A milkói (kun) püspökség és népei. Debrecen, 1936. 6.

¹⁰ Monumenta Vaticana Hungariae I, 90—141

¹¹ I. h. 96.

¹² I. h. 131, 140. Lépes György erdélyi püspök 1431-ben kelt oklevele a Maros menti egyházakat „districtus Maros”-nak említi, ami különálló szervezett alesperességet jelenthetett [SzO. III, 49].

jegyezték fel.¹³ A névsort két alkalommal is „Paulus de archidiaconatu de Tylegd“ nyitja meg. Az egyik helyen úgy szerepel, mint „sacerdos de Chik“, a másikon mint „sacerdos de Sumlov“. Tekintettel arra, hogy mind a második említésnél, mind a harmadik följegyzési helyen „sacerdotes de Chyk“, illetőleg „hec sunt nomina de Chik“ kifejezést olvashatjuk, nem kétséges, hogy Csík itt az egész egyházvidék jelölője és nem, valamely má már eltűnt plébánia neve. Paulus nem egy „Csík“ nevű plébánia, hanem Somlyó (Sumlov) plébánosa volt. Az udvarhelyi egyházak névsorát két helyen olvashatjuk a jegyzékben,¹⁴ az első felsorolás összefoglaló neve csupán ennyi „sacerdotes de Erdeuhath“, a második azonban kétségtelenné teszi, hogy ezek a papok is a telegdi főesperes alá tartoztak („sacerdotes de Erdeubach de archidiaconatu de Tylegd“). A pápai tizedjegyzék alapján azt állapíthatjuk meg a telegdi főesperességről, hogy a XIV. század első felében három egyházvidékre tagolódott. E tagolódás megfelelt a földrajzi adottságoknak, de nem állapítható meg az, hogy az egyes vidékek valamilyen egyházi önkormányzatot (decanatus, vicearchidiaconatus, districtus) alkottak volna, amilyennel a többi, nagyobb erdélyi archidiaconátusok elkülönülő szász vagy székely vidékei rendelkeztek. Igaz ugyan, hogy a tizedjegyzék két telegdi főesperes nevét is feljegyezte: Benedictus és Romanus nevét, de ennek a magyarázatát abban találjuk, hogy Benedictus (ha nem is tekintjük azt, hogy az előző évtizedekben megismert Benedictus generális vikáriussal azonosítsuk), subcollectori, azaz tizedszedői tiszteletet töltött be.¹⁵ Romanus főesperest így az ő helyettesének tekintjük, s az egyes székely vidékek egyházi különválására nézve az ő neve azért sem mond újat, mivel székelyvásárhelyi (Forum Novum Siculorum) plébános volt,¹⁶ tehát arról a vidékről való, mely az egész főesperességnek tulajdonképpen magva, központja volt.

A tizedjegyzék alapján ORTVAY TIVADAR megrajzolta az erdélyi püspökség közigazgatási beosztását, s névazonosításai alapján 105-re teszi a telegdi főesperesség plébániáinak a számát.¹⁷ E számból a Maros melletti vidéken fekszik 50 plébánia. Az Ortvay által felsorolt 50-ből helytállónak tartjuk az alábbi helységek névazonosítását:

1. Csitszentiván	8. Koronka
2. Galambod	9. Lőrincfalva
3. Gyulakuta [régiesen Gyalakuta]	10. Maroskeresztúr
4. Harasztkerék	11. Marosszentanna
5. Káposztásszentmiklós	12. Marosszentgyörgy
6. Kebeleszentiván	13. Marosszentkirály
7. Kisszentlőrinc	14. Marosvásárhely
	15. Mezőbánd

¹³ I. h. 112, 116, 132.

¹⁴ I. h. 115, 132.

¹⁵ I. h. 90, 117.

¹⁶ I. h. 103.

¹⁷ Ortvay Tivadar, Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. Budapest, 1892. I, 2, 606—69.

16. Mezőhergenye	29. Nyárádszentsimon
17. Mezőmadaras	30. Nyárádtó
18. Mezőménés	31. Parajd
19. Mezősámsond	32. Sóvárad
20. Mezőkölpény	33. Székelybő
21. Mezőszentinargita	34. Székelyhodos
22. Mezőszentmárton	35. Székelykál
23. Mezőuraly	36. Székelyszentistván
24. Nagyernye	37. Székelyvaja
25. Nyárádszentanna—Nyá-
rádszereda	38. Szentgerice
26. Nyárádszentbenedek	39. Szentháromság
27. Nyárádszentimre	40. Szövérd
28. Nyárádszentlászló	41. Udvarfalva

Az alábbi névazonosítások helyességét csak abban az esetben lehetne eldönteni, ha a tizedjegyzék új, hibátlan másolata lenne kezünkben:

42. Berekeresztúr (Berechce, Bereketé)
43. Bohard, ma ismeretlen, elpusztult helység neve
44. Csókfalva (Chokafalva)
45. Harczó (Hudcov, Hudzov)
46. Havad (Hodod)
47. Mezőpanit (Parabus)
48. Székelytompá (Zamptov)

Megállapítható azonban, hogy Ortway összeállítása — forrásának hibáit nem tekintve is — tartalmaz hibákat, s így plébánia-névsorát a tizedjegyzék kiadott példánya alapján is lehet némiképp helyesbíteni. Szerepelteti a plébániák névsorában Nyárádgálfalvát s eredeti névalakjául a Kaal, Gaal helynevet közli. Megállapítható, hogy a Maros menti plébániák tizedjegyzékében csak egy ilyen nevű község szerepel, s azt Ortway már előzőleg véleményünk szerint helyesen — Székelykállal azonosította. Az egyik tizedfizetéskor feljegyzett Kaal kétségtelenül azonos a másik évbeli Gaal-lal, mivel plébánosa mindkét alkalommal ugyanaz a személy (Leustachius). Hasonló tévedést látunk „Sancta Crux“ plébánia nevének átfordításában is; ezt Maroskeresztúrnak is és Berekeresztúrnak is fordítja, annak ellenére, hogy a) Berekeresztúrral fordította a „Berechce, Bereketé“ helynevet, b) hogy Sancta Crux mindkét felsorolásban csak egyszer szerepel, s hogy papja mindkét helyen ugyanaz az „Abraam“.

Bár az összekeverten közölt helyneveket mindenütt igyekszik a földrajzi viszonyok figyelembe vétele alapján abba az esperességek listájába, amelybe minden valószínűség szerint tartoztak, az Ortwaynál olvasható Maros vidéki plébániák sorából mégis kimaradt:

49. Erdőszentgyörgy, amelyet a szomszédságában lévő plébániák marosi districtus-i beosztása ellenére az udvarhelyi névsorba illeszt be. Valamint

50. Fekete, (Feketeluk, Fehete) amelynek neve a tizedjegyzékben is a marosi községek sorában foglal helyet.¹⁸

A csíki egyházvidék plébániáinak azonosítása nem jelent különösebb gondot, mivel a községek neve máig megőrizte egyházuk névadó védszentjének nevét. Az Ortway kimutatásában szereplő 17 plébánia:

1. Az Ortway által első helyen felvett Chyk-re vonatkozóan megelőzően kifejtettük feltevésünket.

2. Csíkdéne	9. Csíkszentlélek
3. Csíkkozmás	10. Csíkszentmárton
4. Csíkmindszent	11. Csíkszentmihály
5. Csíkrákos	12. Csíkszentmiklós
6. Csíksomlyó	13. Csíkszentsimon
7. Csíkszentgyörgy	14. Csíkszenttamás
8. Csíkszentkirály	

15. Gorgio, Gyargio nevet Ortway Gyergyószentmiklóssal azonosítja. Tény, hogy egyetlen gyergyói plébánia a tizedjegyzékben, a Szentmiklóssal való azonosítás mellett azonban közelebbi érv nem szól, s lehet, hogy annak a feltevésnek van igaza, amely Alfalu plébániáját sejtí e név mögött.¹⁹

16. Kászon (Nagykászon, Kászonaltíz, Kászonfeltíz, Kászonimpér).

17. Torku, Torkov, Tosku = Tarkő azonosítása lehet, hogy helyes, de eldönthetetlen, tekintettel arra, hogy ily nevű egyház, vagy község ma nincs.

Az erdőháti plébániákról fennmaradt tizedjegyzék szerint a XIV. századból az alábbiak nevét ismerjük:

1. Alsóholdogasszonyfalva
2. Bögöz
3. Derzs
4. Énlaka
5. Farcád
6. Felsőboldogasszonyfalva
7. Gagy

¹⁸ SzO. II, 273. lap 2 jegyzet: „Fekete nevű határrész máig is van Mézőmadaras határában, hol a hagyomány szerint Feketefalu állott, melynek templomromjából 1804-ben hordták el a köveket a mezőmadarasi új református templom építéséhez.”

¹⁹ Várdotfalvi József, Csíkszék: Rugonfalvi Kiss István, A nemes székely nemzet képe. II, 238. Szabó T. Attila közelebbi adatok híján elutasítja a „Gorgio” névnek a mai helységnevek valamelyikével való bizonyos azonosítását. Rámutat arra, hogy Gyergyó neve a pápai tizedszedők e feljegyzése után 1466-ig nem fordul elő az oklevelekben, az egyes gyergyói községek nevét pedig legelőbb egy 1567-ben kelt oklevél sorolja fel. Vö. Gyergyói helynevek a XVII–XIX. századból. Budapest 1940. 3–4.

8. Galambfalva (Nagygalambfalva). Ennek latin formája Ortvay szerint „villa Galamb” és „Salonib” — ez utóbbit nem tartjuk valószínűnek, mert azt a papnevek különbözősége sem támasztja alá.²⁰

9. Héjjasfalva	22. Patakfalva
10. Homoródalmás	23. Siménfalva
11. Homoródkarácsonyfalva	24. Solymos (Nagysolymos)
12. Homoródszentmiklós	25. Székelyszáldobos ²¹
13. Homoródszentpál	26. Székelydála
14. Kányád	27. Székelydobó
15. Korond	28. Székelykeresztúr
16. Küsmöd	29. Székelyszenterzsébet
17. Lövéte; ennek neve a tizedjegyzekben a marosi plébániák között szerepelt	30. Székelyszentmihály
18. Magyarzsákod	31. Székelyszenttamás
19. Miklósfalva	32. Székelyudvarhely
20. Oroszhegy	33. Szentábrahám
21. Öre — Ora; Ortvay szerint elpusztult helység	34. Szentlélek
	35. Tarcsafalva
	36. Vágás
	37. Zetelaka ²²

A mai Háromszék területe a XIV századi egyházi beosztás szempontjából nem mutatja azt az egységes képet, amilyent Udvarhelyen, Csíkbán és Marosszéken láttunk. Háromszék északkeleti része a kézdi („de Kyzdi”) archidiaconatus keretébe tartozott. Ez a második önálló székely főesperesség. Archidiaconusa 1333-ban Dico dánoki pap volt.²³ A tizedjegyzék öt helyén felsorolt kézdi plébániák neveit összesítve és a mai helynevekkel egybevetve a következő névsort nyerjük:²⁴

²⁰ Vö. Ortvay 660. Monumenta Vaticana I, 115, 132.

²¹ Száldobost (Zaldubus) a tizedjegyzék az erdőháti névsorban említi. Ortvay azonban — véleményünk szerint tévesen — a sepsi districtus plébániái közé osztotta be.

²² Ortvay felsorolása 38 erdőháti plébániát nevez meg. Ideszofozta Erdő-szentgyörgyöt, mellyel kapcsolatban azt a feltevésünket iuttattuk kifejezésre, hogy valószínűleg a marosi plébániák szervezetében foglalt helyet. A tizedjegyzékben szereplő „de Luce” helynevet pedig minden közelebbi magyarázat nélkül Bükfalvával azonosította. Ezt így nem tartjuk igazoltnak.

²³ Monumenta Vaticana I, 105.

²⁴ I. h. 105, 114, 116, 126, 130. Valószínű, hogy a tizedjegyzék fogyatékos-sága és nem az egyházi beosztás bizonytalan jellege mellett szól az, hogy ez öt felsorolás közül a harmadik a csíki plébániákkal egy helyre sorolva nevezi meg a kézdi egyházakat, a negyedik felsorolás bevezető szavai pedig ezek: „Hec sunt nomina sacerdotum de Sebusi”, bár itt egyetlen sepsi egyházat sem említ. Ortvay csak 17 községet sorol fel. Maksud a sepsi districtus községei közé helyezi, annak ellenére, hogy háromszor is a kézdi plébániák között említi a tizedjegyzék. A tizedjegyzékben a kézdi plébániák között olvasható „Bycha” helynevet pedig Bita helyett tévesen a sepsi Bükfalvával azonosítja.

1. Altorja
2. Bereck
3. Bita
4. Csernáton (valószínűleg Alsócsernáton)
5. Dálnok
6. Eszteinek
7. Feltorja
8. Hatolyka
9. Ikáfalva
10. Kézdióvár (régőbb: Peselnek)^{24 a}
11. Kézdimárkosfalva
12. Kézdiszentlélek
13. Kézdiszentkereszt (régőbb: Polyán)
14. Lécfalva
15. Lemhény
16. Maksa
17. Nyujtód
18. Ozsdola
19. Szentkatolna

Háromszék északi, nyugati és középső része nem alkotott önálló főesperességet. Három helyen sorolja fel a tizedjegyzék az itt fekvő egyházközségeket,²⁵ világosan megjelölve, hogy ezek a fehérvári főesperesség sepsi kerületét (nomina sacerdotum de archidiaconatu Albensi de districtu Gebasy -- más helyeken: Sebusy és Sebusi) alkotják. A districtus kifejezés valamilyen kialakultabb egyházi-területi szervezetet jelent, esperesi kerületet, de nem volt azonos jellegű a szász papok által alkotott decanatusokkal. A jegyzékben jól megfigyelhető a különbségtétel, a szászsebesi egyházvidéket következetesen mindig decanatus de Sebusnak, míg ezt districtusnak nevezi. A districtus vezetője valószínűleg az a Magister Paulus Priscianus, aki az első fizetés alkalmával a subcollectoroknak átadta az egész egyházvidék tizedét. A jegyzék szerint 32 plébánia volt a sepsi kerületben:

1. Ajta, valószínűleg Nagyajta	9. Bodok
2. Angyalos	10. Bodola
3. Árapatak	11. Borosnyó (Nagyborosnyó)
4. Árkos	12. Bölön
5. Bacon (Nagybacon)	13. Gidófalva
6. Bardóc	14. Hidvég
7. Barót	15. Illyefalva
8. Bibarcfalva	16. Kálnok

^{24 a} Bogáts Dénes, Háromszéki helynevek: Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára (szerk.: Csutak Vilmos). Sepsiszentgyörgy, 1929, 62.

²⁵ Monumenta Vaticana I, 106, 111, 133.

17. Kilyén	25. Sepsiszentgyörgy
18. Lisznyó	26. Sepsiszentkirály
19. Miklósvár	27. Szárazajta
20. Olasztelek	28. Szemerja
21. Oltszem	29. Szentiván
22. Réty	30. Uzon
23. Sepsibesenyő	31. Vargyas
24. Sepsiköröspatak	32. Zalán

Ortvay kimutatása még három plébániát sorol fel a districtusban, ezek azonban, mint láttuk, a tizedjegyzék szerint más egyházvidékek keretében szerepelnek: Bita (Sitka, Bycha), amely a kézdi névjegyzékben szerepel, Maksa (Moya, Moxa), mely szintén kézdihez tartozott és Száldobos (Zaldubus), amely az erdőháti plébániák névsorában fordult elő.

Semmi felvilágosítást sem nyújt a tizedjegyzék a mai Háromszék délkeleti részéről, az egykori orbai székről, ahonnan egyetlen plébánia neve sincs feljegyezve. E körülmény annál figyelemreméltóbb, mivel Mátyás uralkodásáig a XV. század második feléig²⁶ a székelyföldi oklevelekben semmi említést sem találunk az orbai székelyekről vagy az orbai székről, sőt egyetlen orbai széki helységnév sem ismeretes, bár az építészeti emlékek visszamutatnak a XIV. századra (Gelence).²⁷ 1462-ben és 1464-ben említetnek először az orbai székelyek a sepsiekkel, kézdiekkel, csíkiakkal és gyergyóiakkal együtt a brassói szászok Moldvába irányuló kereskedelmi kiváltságaival kapcsolatosan.²⁸ Az 1462. évi oklevél idézi Zsigmond 1419-ben ugyane tárgyban kiadott oklevelét, de ami méltán feltűnő, a Zsigmond-kori oklevélből ismét hiányzik az orbai székelyek említése a sepsiek és kézdiek mellől. 1466-ból pedig az erdélyi vajdaszékely ispán végzését olvashatjuk, amelyben megerősíti a sepsi, kézdi és orbai széki székelyek Zabolán tartott gyűlésének határozatait.²⁹ 1475 körül kelt az erdélyi püspöknek a kézdi vicearchidiaconushoz intézett ama rendelet, amelyben az orbai székelyek megfegyverezését rendeli el.³⁰ Az orbai székelyek ugyanis egy állítólagos régi előjogukra hivatkoznak, amelynek alapján kivonják magukat mind a püspök iurisdictioja, mind

²⁶ Téves Szádeczkynak az a megállapítása, amely szerint az orbai székről okleveles említés van már 1419-ből. Erre vonatkozóan idézi a SzO. III. kötet 81. lapján található oklevelet. Az idézett oklevél valóban említi az orbai székelyeket, de nem 1419-ben, hanem 1464-ben kelt.

²⁷ Vö. Fntz Géza, A középkori székely művészet kérdései, Kolozsvár, 1943. 4—6. és Keöpeczi Sebestyén József, Régi székely népi eredetű műemlékeink, Kolozsvár, 1941. 13.

²⁸ SzO. V, 19 és III, 81.

²⁹ SzO. I, 205

³⁰ SzO. III, 95—6. Az oklevelet említi Györffy is [i. m. 70]. Ez oklevél és más kevésbé meggyőző érvek alapján Erőss József azt állítja, hogy orbai szék: különféle népelemekből összetevődött lakossága a milkovi püspök hatósága alá tartozott. Vö. Háromszék telepedési története. Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára. Sepsiszentgyörgy, 1929. 131.

a püspöki szentszék iudicatioja alól és sok mindent a szentatyák rendelkezései és az egyházi törvények ellen cselekednek.

Összefoglalva a pápai tizedjegyzék alapján nyert képet, a Székelyföld XIV. század eleji plébániáinak számát 154-ben állapíthatjuk meg. Két főesperesség és egy alesperesi kerület alkotta a Székelyföld magasabb, egységet adó szervezeti keretét. A telegdi főesperesség marosi egyházvidékről 50 plébániát ismerünk (ebből 43 név biztonsággal azonosítható a mai helynevek alapján), Csikból, beleértve Gyergyót és Kászt is, 16 plébánia ismeretes s ezek közül 15 ma is fennáll, az erdőháti-udvarhelyi egyházvidékről 37 plébánia neve jegyeztetett fel. A telegdi főesperesség plébániáinak a tizedjegyzék alapján megállapítható száma tehát 103 s ebből 95-nek lehet megadni a biztos földrajzi helyét a mai helynevekkel való egybevetés alapján. A kézdi főesperességben 19, a gyulafehérvári főesperesség alá tartozó sepsi esperességben pedig 32 a plébániák száma a tizedjegyzék alapján, e két vidék plébániáinak földrajzi helye az előbbi eljárás szerint kivétel nélkül megállapítható. Semmit sem mond a tizedjegyzék az orbai-széki plébániákról, hallgatása azonban nem abból magyarázható, hogy ott nem jártak volna a tizedszedők, hanem oly települési vagy szervezeti kérdést sejtet, amelynek megoldására a ma ismert forrásanyag alapján nem vállalkozhatunk.³¹

Bár nem tartozik szorosan véve tárgyunkhoz, meg kell említenünk, hogy az ismertetett főesperességek és esperességek keretén kívül is éltek székely községek, viszont a székelyföldi egyházi közösségek magukban foglaltak olyan községeket is, amelyek nem tartoztak a tulajdonképpeni székely területhez. A székelyföldi esperességeken kívül terült el az Aranyos mellé telepített kézdi székelyek földje. Egy 1291-ben kelt oklevélből 28 községüket ismerjük s ezek közül 11-et a tizedjegyzék is felsorol,

³¹ Rugonfalvi Kiss István idézett munkájában abbéli törekvése igazolásáért, hogy a Csíglamező Moldovában volt s ott, a Kárpátok és a Szeret között keresendő a székely őshaza, hivatkozik a pápai tizedjegyzékre is s annak alapján a következő egyházi beosztást rajzolja meg:

1. telegdi főesperesség	
a) erdőháti esperesség	39 egyház
b) marosi esperesség	46 egyház
c) csiki esperesség	5 egyház
2. kézdi főesperesség	
a) kézdi esperesség	21 egyház
b) sepsi esperesség	44 egyház

E statisztikát egy, a pápai tizedjegyzék közzététele előtt írt tanulmány alapján közli. Eredményét éppen azért, mert meg sem kíséri, hogy e hibás számokat egybevesse a tizedjegyzék plébánia-névsorával, nem vehettük figyelembe. Annál kevésbé, mert elméletét a millkói püspökség megcáfolt székelyföldi illetékességének felelevenítésével tetézi [I. m. I, 59].

mint a tordai főesperességhez tartozó plébániákat. A déli székely esperességek területén pedig olyan községek terültek el, amelyek a Fehér megyei ispán alá tartoztak s nem voltak tagjai a székely közösségnek. Ilyenek a főesperesség területén felsorolt helységek között: Altörja, Feltörja, Kézdi-kővár, a sepsi districtusban pedig Árapatak, Bodola, Hidvég.³²

2. Az esperesi szervezet a reformáció korában

A székelyföldi egyházak reformációját fogyatékosan ismerjük, s a fennmaradt emlékek kevésbé világítják meg a Székelyföld középkori esperesi kerületeinek XVI. századi átalakulását. Forrásaink szűkszavúságát annál inkább sajnálhatjuk, mivel az újabb egyháztörténeti irodalom³³ részletesen bizonyítja, hogy a középkori esperesi kerületnek, azok vezetőinek és az archidiaconatusi vagy vicearchidiaconatusi (a százszoknál dékánatusi) keretekben a középkor folyamán kialakult papi közösségeknek (fraternitásoknak) döntő szerepük volt a reformációban s különösen az új egyházszervezetek kialakításában. Az erdélyi egyházszervezeti átalakulás egyes részleteit pontosabban ismerjük a szász területekről, de néhány fennmaradt egyháztörténeti emlékünkből sejteni, hogy a százszokéhoz hasonló folyamat mehetett végbe a Székelyföldön is.

1542-ben meghalt STATILEO JÁNOS, Erdélynek Zápolya János által kinevezett püspöke s halála után Izabella, mint a magyar királyok legfőbb kegyúri jogának birtokosa, átmenetileg nem töltötte be a püspöki széket, hanem a püspöki jövedelmeket a kincstári jövedelmekhez csatolta. Amikor Erdély Ferdinánd uralma alá került, BORNEMISSZA PAL személyében Erdély újra római katolikus püspököt kapott, de néhány év múlva az 1556-i kolozsvári országgyűlésen kimondott szekularizáció hosszú időre megszüntette az erdélyi római katolikus püspökséget. Izabellának, majd János Zsigmondnak és utódainak Báthory Istvánnak és Báthory Kristófnak egyes rendelkezései arra mutatnak, hogy a XVI. századi Erdély fejedelmek ugyanazt az egyházjogi felfogást vallották magukénak, mely a reformációt bevett legtöbb német államban is kialakult. A fejedelem nemcsak a püspöki javaknak, hanem a püspöki jogoknak (potestas ecclesiastica) is birtokosa s e jogokból azokat származtatja át a kinevezett, vagy megerősített egyházi (klérikus) vezetőkre,

³² Györffy, i. m. 64—5, 70.

³³ Vö. Révész Imre, Magyar református egyháztörténet, I. Debrecen, 1938. 180—98. — Miklós Ödön, A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában. Pápa, 1942. E nagyjelentőségű mű új eredményeire és egyes túllzott következtetéseire élesen mutat rá Révész Imre tanulmánya: Egyházalkotmányunk kezdetei. Miklós Ödön könyvéről. Egyháztörténet. 1944. 187—95. Az erdélyi szász egyházszervezet kialakulására nézve l. Müller Georg, Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanten, 1192—1848. Hermannstadt, 1934.

amelyek közvetlen spirituális vonatkozásúak, mint amilyenek a lelkészek ordinációja és az egyházak vizitációja.³⁴

Hogy a XVI. századi Erdély valláspolitikájának ez az államegyházi vonása nem vezetett visszaélésekre s hogy az egyházalkotmányi fejlődés Erdély következő századaiban más irányt vett, abban döntő része van annak, hogy a püspök nélkül maradt középkori esperesi kerületek nem szakadtak el egymástól, nem indultak meg az önállósulás vagy a fegyelmezetlenség útján, sőt kezdetben még a confessionális ellentétek szétfelesztő erejének sem engedtek, hanem önmaguk fölé új országos egyházi főhatóságot állítottak s a szekularizáció után a fejedelem mint summus episcopus ezt a szervezetet erősítette meg. A „nemzeti“, majd a generális zsinat és a superintendensi hatáskör alakult ki új egyházi főhatóságként, kialakításukban döntő szerepe azonban az esperesi kerületeknek (archidiaconátusok, vicearchidiaconátusok, dekánátusok) volt. Bod Péter megállapítása világosan mutat rá e szerepre: „Az Ekklesiákat igazgatják vala az Esperestek, akik Dékánoknak, vagy régi nevezetek szerint archidiaconusoknak hivattattak, mind a magyaroknál s mind a szászoknál. Az elsőik azok között kezdetek mondatni Superintendenseknek.“³⁵

A reformáció első hatásai nem egyházszervezeti téren érvényesültek. Jellemző e tekintetben a besztercei káptalannak 1554-beli két felterjesztése Bornemissza püspökhöz, amelyek bizonyítják az egész testület lutheránus hitét, de egyúttal azt is, hogy elismerték a római katolikus püspök főhatóságát. A reformáció elsősorban hitvallási és istentiszteleti téren érvényesült. Az egyházszervezet reformja ezzel szemben nem programatikusan és nem azonnal, hanem csak a megváltozott körülmények közt fellépő gyakorlati szükségek rendjén s a belső és külső okok miatt felbomló püspöki szervezet pótlására indult meg.³⁶ A középkorvégi egyházszervezet kiterjedt hatáskört biztosított az archidiaconusnak. A vizitációt, a püspöki bíraskodást, a vagyonkezelést az archidiaconusok gyakorolták a maguk területén³⁷ s lényeges volt a hatáskörük a lelkészek ordinációja terén is. Az archidiaconus vizsgálta meg a papjelölteket alkalmasságuk felől s az ő „dimissionális“ levelével jelentkeztek a püspöknél felszentelés végett. A szászoknál ez a tisztt a dékánra szállott, magyar vidékeken pedig nagyon sokszor a vicearchidiaconusra³⁸, tekintettel arra, hogy az archidiaconusi tisztség hova-tovább csak méltóságot és jövedelmet jelentett. A székeskáptalan tagjai, országos

³⁴ Pokoly József, *Az erdélyi református egyház története*. Budapest, 1905 IV, 64—85.

³⁵ Bod Péter, *Szmirnai Szent Polikárpus* 9.

³⁶ Vö. Zoványi Jenő, *Magyarországi superintendenciák a XVI. században*. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Monographiák I, Budapest, 1893. 3—61. A besztercei káptalan két felterjesztésére nézve l. i. h. 46. a 11 jegyzetet.

³⁷ Révész, *Magyar Református Egyháztörténet*, 195. Müller, i. m. 118—22.

³⁸ Müller, i. m. 351—3, Miklós, i. m. 22—3.

ügyekben forgolódo vezető papok kapták meg az archidiaconusi jövedelmeket s helyettük az egyes egyházvidékek igazi vezetői a vicearchidiaconusok lettek. Nagyobb archidiaconatusok területén több vicearchidiaconus is működött, az archidiaconatus más-más vidékén. A vicearchidiaconus volt kerülete papi fraternitásának a vezetője s a lelkészjelöltek megvizsgálása rendszerint a fraternitás rendszeresített gyűlésén ment végbe. A reformáció egyházszervezési munkája — amint ezt szász területen MÜLLER, a magyar reformáció területén MIKLÓS munkája bizonyítja — ezekből a papi fraternitásokból, a dékán, illetőleg a vicearchidiaconus vagy az archidiaconus hatásköréből fejlődött ki. Az 1540-es évekből tudjuk, hogy a nagyszombeni káptalan papokat szentelt s a nagyszombeni káptalannak küldték meg 1543-ban Wittenbergből az ott 1535 óta használatos papszentelési formulát.³⁹ Magyar területen minden valószínűség szerint ezt az újítást 1544-ben a váradi archidiaconatus papsága kezdeményezte.⁴⁰ Az újítás abban nyilvánult meg, hogy a középkorból szokásos vizsgálat után maga az ordinatio is az archidiaconatus keretében ment végbe.

A superintendensi tiszt és a superintendenciák kialakítására külső körülmények vezették el a reformáció irányítóit. Ilyen külső körülmény volt egyfelől a fellépő tév irányok elleni közös magatartás kialakítása, másfelől a Habsburg uralommal visszatérő római katolikus püspök ellenreformációs törekvéseivel szembeni védekezés. Az 1550-es években így választottak maguknak superintendenst a szászok, majd a középkori erdélyi püspökség Meszesen túli, Szilágy—Szatmár vidéki archidiaconatusai és végül 1555-ben a széki zsinaton Erdély magyar és székely archidiaconatusai.⁴¹ A superintendensi tiszt tehát új alkotás, amelyhez alapot és erőt a középkori esperesség adott a maga kialakult s a legújabb események folytán kibővült szervezetével, rendjével és jogkörével.

Ez az az egyházszervezeti fejlődés, amelynek keretébe képzelhetjük bele a székelyföldi esperességek XVI. századközepi életét. A XVI. század második felére s különösen a végére vonatkozó székelyföldi egyházi adatainkból visszakövetkeztetve azt minden valószínűséggel állíthatjuk, hogy ebben az időben megbolygatódik a Székelyföld középkori egyházi beosztása s az egyes egyházvidékek részben egymástól elszakadva, részben új csoportosulásban indulnak meg az új fejlődés útján. A telegdi archidiaconatusai nem találkozunk többé az erdélyi reformáció történetében, bár csak ez és az ózdi archidiaconatus az, amelynek nyoma vész, a többi erdélyi magyar archidiaconatus alakulását évtizedről évtizedre nyomon lehet követni. A magyarázat nyilvánvaló: a magyar archidiaconatusok közül csak ez a kettő volt az, amelyben már a XIV. század

³⁹ Müller, i. m. 353—5.

⁴⁰ Miklós, i. m. 25—7.

⁴¹ A széki zsinatról Dávid Ferenc Stancarus eileni vitáiratóból és egy egykori szász pap, Schesaeus Keresztély feljegyzéséből van tudomásunk, de nem állapítható meg pontosan, hogy kik vettek részt a zsinaton. Zoványi, i. m. 10, 47.

elején önálló districtusok alakultak ki, ez a kettő volt az, amelyeknek archidiaconusai a félreeső megye helyett minden bizonnyal a püspöki székvárosban éltek. A XVI. században a marosi, az udvarhelyi és a csíki districtus nem alkot többé egységet, hanem — valószínűleg vicearchidiaconusaik vezetésével — mindenik külön egységgé alakul s önállóan, egymástól függetlenül, legfennebb az országos egyház keretében a többi esperességgel való egység kialakítása rendjén találkoznak egymással. Háromszéken hasonló folyamatot láthatunk. Itt a sepsi districtus önállósul; ez egészen természetes volt, tekintettel arra, hogy a gyulafehérvári archidiaconatus a legkeletibb egyházvidékét a másik magyar districtustól, a gyulafehérváritól azok a szász dékánátusok választották el, amelyek a püspöki hatalom megszűntével teljesen kivonták magukat Gyulafehérvár főhatósága alól s a szebeni és a brassói dékánátussal a szász superintendenciában egyesültek. Megállapítható, hogy a kiszakadással, illetőleg önállósulással egyidejűen Háromszéken új, eddig még közelebbről meg nem határozott tömörülés is végbement a sepsi és a kézdi-orbai egyházvidék között.

A következőkben a középkori egyházi beosztás alapul vétele mellett kívánjuk felsorakoztatni azokat az adatokat, amelyek a mai székelyföldi református egyházmegyék területi kialakulásáig vezetnek.⁴²

⁴² Az „*egyházmegye*” névnek az esperesi szervezetre való alkalmazása újképletű, s ezért tartózkodtunk fejtegetéseink eddigi rendjén a szó használatától. Az erdélyi reformáció kialakulása évtizedeiben valószínűleg az „archidiaconatus” név lehetett használatban úgy, amint erre a kolozsvári nemzeti zsinat alkírássai mutatnak. A XVI. század végétől fennmaradt zsinati végzések két általánosan használt elnevezést őriztek meg: a) a „dioecesis” — pl. 1599. évi zsinat 5. sz. végzés, a Tasnádi Veres-féle Kánonok XXXVIII. c., szatmárnémeti zsinat XVI. végzés, Geleji Kánonok II. c., stb. b) „Ecclesiae”, amelynek kiegészítésére a terület polgári igazgatási megjelölése használtatott — ilyen értelemben használják az „Eklezsia” szót az 1599. évi zsinat 13. végzése, a szatmárnémeti zsinat XIV. végzése s így olvassuk azt a legrégibb egyházmegyei összeírások címlapjában, pl. „Liber Ecclesiae Orthodoxae in Sede Udvarhely existentis 1644”, „Matricula Ecclesiarum in Sede Siculicali Maros dispersarum 1687”, „Ecclesiae in Inclita Sede Siculicali Partibusque Committatus Albensis 1728”. A XVIII. században lett általánossá a „tractus” név használata, nemcsak Benkő József Filius Posthumusának címe, hanem számtalan zsinati végzés is ezen a néven emlékezik meg a „dioecesis”-ről. Az „egyházmegye” kifejezéssel széles körök szóhasználatát meghatározó írások közül első ízben Dósa Elekknél találkozunk. „Az erdélyhoni evangélico-reformátusok egyházi jogtana” (1863), bár a maga egészében a régi, a Geleji Kánonokon felépülő erdélyi egyházjogot foglalja írásba, „egyházi megyék.ről” beszél; ezzel szemléletesen kifejezésre juttatja azt az egész művét meghatározó szándékát, hogy az egyház jogtanát a világi jog fogalmaiba és rendszerébe alkarta öltöztetni. Dósa művének közvetlen hatása is lehetett, de az őt magát is befolyásoló korhangulat általánosan érvényesülő hatásának tulajdoníthatjuk, hogy a XIX. század folyamán végrehajtott nagy egyházszervezeti reform során a „dioecesis” lörvényes, hivatalos neve az „egyházmegye” lett (1868).

3. A marosi egyházmegye

A középkori telegdi egyházmegye marosi districtusáról, a későbbi marosszéki, illetőleg marosi egyházmegyéről vannak a legkorábbi adataink. A Wittenbergben ordinált lelkészek jegyzékében 1540-ben jegyezték fel egy Székely György nevű ifjú nevét, fölírva, hogy szülőföldjére „Zengeritza“-ra ment haza papnak.⁴³ A lutheri reformáció azonban nemcsak egy-egy plébánián, hanem az egész vidéken elvégezte a maga átalakító hatását. Ezt igazolja az 1557. évi kolozsvári nemzeti zsinaton elfogadott „Consensus“ aláírása. Az aláírók között szerepelnek az egykori gyulafehérvári püspökség területén kialakult mindhárom superintendencia vezetői. Az erdélyi magyar-székely területet képviselő superintendens (Dávid Ferenc) és két kolozsvári pap mellett aláírta a „Consensus“-t nyolc itteni egyházmegye vezetője is. A székely területet érdeklő aláírás: „Johannes Hunyadinus pastor ecclesiae Dei in Theremi, archidiaconus Siculiensis et suo et omnium fratrum nomine subscripsit”.⁴⁴ Feltévéseink szerint, az „archidiaconus Siculiensis“ megjelölése nem vonatkoztatható az egykori telegdi főesperesség egész területére. A szokatlan, a sem azelőtt, sem azután elő nem forduló „Siculiensis“ jelző inkább éppen az átalakulás processusát jelzi. Azt az időt, amikor még a köztudatban létezett az egykori telegdi főesperesség egysége, de a valóságban már nem létezett. Az aláíró Hunyadi János plébániája (Theremi) nem is feküdt a székely egyházmegyék területén, hanem — a marosi districtus közvetlen szomszédságában — a külküllői területen. A későbbi fejlődés figyelembevételére alapján azt tesszük fel, hogy „összes testvérei“, akiknek nevében hozzájárult a Consensushoz, a marosi districtus egyházait s a külküllői archidiaconatus keleti részét pásztortolták.⁴⁵

A marosi egyházmegye kialakításában döntő szerepe Marosvásárhely gyülekezetének volt. Marosvásárhely reformációja az 1556. évhez kapcsolódik, amikor János Zsigmond bejövetelét követően két pártjához tartozó székely főúr kiűzte a városból a ferenceseket s Káli Balázs személyében a reformatori irányhoz tartozó lelkészt állított az egyház élére. E gyökeres változást valószínűleg a lutheri reformáció fo-

⁴³ Csekme Ádám, A szentgericei református egyház története. Marosvásárhely, 1934. 6.

⁴⁴ Teutsch G. D., Urkundenbuch der ev. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen II. Die Synodalverhandlungen der ev. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen im Reformationsjahrhundert. Hermannstadt, 1893. 19—20.

⁴⁵ Hasonló módon értelmezi Hunyadi János archidiaconus aláírását Pokoly is. [Vö. Az erdélyi református egyház területi beosztásáról: Protestáns Szemle, 1892. 300]. A külküllői református egyházmegye hagyománya, Protokollumának 1788. évi bejegyzése szerint, Hunyadi János nevét, mint a külküllői egyházmegye első esperesét őrizte meg. E feljegyzés szerint 1561-től volt a külküllői egyházmegye esperese, 1567-ben bekövetkezett haláláig. [Vö. Illyés Géza két tanulmányát: A külküllői református egyházmegye kialakulása és első esperesei: Református Szemle, 1932. 131—5. és Tirimia-Mare—Nagyteremi a reformáció két első századában: Református Szemle, 1936. 35—45.

kozatos térhódítása előzte meg, maga az új lelkész is állítólag ennek az irányynak volt a híve.^{45a} Marosvásárhely magatartása kihatott a vidék papjaira is. Az egyháztörténeti fejlődés nem állapodott meg a kolozsvári „Consensus“-nál. 1559—1564 között az Úrvacsora kérdése körüli harcokban kialakultak és elváltak egymástól a lutheri és a helvétszellemű reformátori irányok, 1566—1571 között pedig a Szentháromság-tan vitája választotta két táborra a helvétszellemű reformátorokat és gyülekezeteket meg az antitrinitáriusok csoportját. E harcokban Marosvásárhely mindvégig a helvét reformáció oldalán állott. 1559-ben itt tartotta Dávid Ferenc és Méliusz az első erdélyi zsinatot, amely református szellemben foglalt állást az Úrvacsora kérdésében.⁴⁶ De nemcsak a lutheránizmus, hanem az unitárizmus elleni harcokban is a református oldalon látjuk Marosvásárhely képviselőit. Az 1569-i váradai zsinaton Tordai Ádám marosvásárhelyi tanító a Szentháromság-hívők oldalán szerepelt, mint kijelölt vitatkozó, 1571-ben pedig Göcsi Máté marosvásárhelyi plébános, a későbbi református püspök, az országgyűlésen Dávid Ferenc ellen a reformátusok nevében küzdött.⁴⁷ Nagy Szabó Ferenc „Memoriale”-ja ugyan ezt jegyezte fel: „Itt Vásárhelyt is voltanak, nagy hánykódásban a religió válogatásban, mert majd fele a városnak . . . az új haeresist, a Blandrataét bevette volna” . . . Pokoly megjegyzése szerint azonban, ha voltak is Marosvásárhelyt unitáriusok, amit bizonyít az, hogy 1594—1599 között az unitárius generális synodusok jegyzőkönyvében szerepel a marosi egyházmegye, a város többsége református maradt, az maradt főként az egyház és a magisztrátus. Így itt az unitárizmus épp olyan elhallgattatott kisebbséget jelenthetett, mint 1570—80 körül Kolozsvárt a reformátusság.⁴⁸ A marosvásárhelyi egyház reformátussága meghatározta a környék egyházai többségének is hovatartozását. Bizonyosság emellett az, hogy az 1569-i váradai zsinat alkalmával a Szentháromságot valló „Sententia Catholica” aláírói között a gernyeszegi lelkész is szerepelt (Petrus Matthaei Husztius, *Minimus Sanctorum in Gernyeszeg*).⁴⁹

János Zsimond halálával lezárult az unitárizmus harcok előretörésének kora s megindulhatott annak számbavétele, hogy Erdély magyar-székely területéről mely esperességek, egyházvidékek maradtak meg az orthodox Szentháromság-tan mellett. Az 1571-i megyesi zsinaton az ágostai hitvallás alapján álló lutheránus és református, nem szászföldi papok új superintendenst választottak maguknak ALESÍUS DÉNES szemé-lyében. Alesius megválasztása minden valószínűség szerint Dávid Ferenc superintendensségének az új fejedelem, BATHORI ISTVÁN részéről való el

^{45a} Boros Fortunát, *Ferencrendiek a Székelyföldön: Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára*, Sepsiszentgyörgy 1929. 74. és Kekelen Lajos, *A nyárádremetei fészület*, Erdélyi Múzeum, 1945. 54.

⁴⁶ A marosvásárhelyi zsinat végzéseit l. Kiss Áron, *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*, Budapest, 1831. 44—53.

⁴⁷ Pokoly, *Az erdélyi református egyház története*, V, 216—9.

⁴⁸ Pokoly, i. m. V, 225, 230.

⁴⁹ Lampe Fr. Ad., *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania* Utrecht, 1728. 249.

nem ismerését jelentette tekintettel arra, hogy az unitáriusoknak külön confessionális alapon való szervezkedését a fejedelem csak 1576-ban ismerte el. Alesius tehát 1571-ben de iure azoknak a magyar és székely archidiaconatusoknak a superintendense, amelyeknek képviselői 1557-ben az említett kolozsvári Consensust aláírták.⁵⁰ A valóságban ezen az egyházon belül lutheránus, református és unitárius gyülekezetek éltek s a három reformatori irány közül csak kettő: a lutheránus és a református volt hajlandó elismerni a lutheránus hitvallású gyalui dékánt, Alesiuszt. Az unitáriusok azonban kitartottak Dávid Ferenc mellett. Szükség volt tehát a helyzet mielőbbi tisztázására, ugyanolyan intézkedésekre, amilyeneket Méliusz tett Debrecen vidékén 1567-ben, elrendelve a senioroknak az alájuk tartozó papok összeírását és az Articuli Maioresben a vizitációt.⁵¹ Alesius a szász szervezetből veszi a mintát intézkedéseinek s az Augustana alapján álló papoknak elrendeli a káptalanokba való tömörülést, dékánok választását és a dékánokat kötelezi a szorgos felvigyázatra és vizitációra. Fennmaradt a sajói és tekei szász káptalanok számára Alesius által adott kiváltság-levél. E két káptalan a középkori egyházi beosztás szerint az ózdi főesperesség területén, közigazgatásilag megyei területen feküdt s így 1850-ig nem a szász egyházba, hanem a magyar református püspök főhatósága alá tartozott. Miklós helyesnek látszó feltevése szerint e „privilegiumlevél“ valójában csak a többszöri fejedelmi megerősítés által lett azzá, valójában Alesius egyházszervezeti utasítása volt.⁵² Ennek nyomán vonul be az 1570---80-as években az erdélyi magyar egyházi terminológiában ezelőtt és azután szokatlan „dékán, káptalan“ kifejezés. Ami azcuban ennél lényegesebb az, hogy e káptalani szervezkedés biztosította, hogy a fejedelmi valláspolitikai által teremtett változás nem tér vissza a reformáció előtti archidiaconusi-kinevezési rendszerre, hanem meghagyja, illetőleg megadja a tömörülő káptalanok esperes (dékán) választási jogát.

Ennek a szervezkedésnek újabb módosító hatása volt a középkori egyházi beosztásra. Unitárius gyülekezetek nem tartoztak a káptalanokba s így az új szervezetek csak részben fogták át a középkori egyházmegyéket. Az ózdi főesperesség alakulása mutatja a legvilágosabban a helyzetet. Ezen a területen alakult ki a tisztán lutheránus gyülekezetekből álló tekei és a lutheránus és református gyülekezetekből álló sajói káptalan. A gyülekezetek harmadik része, a Maros menti falvak azonban nem alkottak külön káptalant, hanem a marosvásárhelyi káptalan kötelékébe kerültek. Az erdőcsinádi írások között maradt fenn egy 1623-ból származó Kisilyére vonatkozó vizitációs feljegyzés, mely a következőképpen szól: „...három ember kezüket beadták nekünk Capitulumban levő prédikátoroknak, úgymint Batizi János esperesnek. Békési Péter karácsonyfalvi prédikátornak, Stephanus

⁵⁰ Miklós, i. m. 88—91.

⁵¹ Miklós, i. m. 43.

⁵² Ezt közli Bod Péter, *Historia Hungarorum Ecclesiastica*. I—III. Leyden, 1888. I. 288—92. A privilegiumlevél értelmezését l. Miklós, i. m. 92.

Magyarkai vásárhelyi socellanus, et caeteris pastoribus..."⁵³ Alesius idejében alakulhatott ki tehát feltevésünk szerint a marosvásárhelyi „Capitulum” s ennek seniora igazgatta az egykori marosi districtus egyházainak nagy többsége mellett azokat az ózdi főesperességből hozzákerült egyházakat is, amelyek csak 1641-ben váltak innen ki és alakították meg a görögényi egyházmegyét. A marosi egyházmegye legrégibb matriculájában lévő 1719-ben megkezdett esperes-névsor rámutat a kezdeti (káptalani) szervezet területére. Az első öt esperes neve mellé ezt a megjelölést jegyezték be: „Comitatum Colos Torda et Sedis Siculicalis Maros Seniores Ref. hi fuerunt.”⁵⁴ Jellemző, hogy a lista

⁵³ Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Névkönyve (a következőkben: Névkönyv) 1891. VIII. Ugyanott egy 1602. évbeli körtvélyfájai feljegyzést is közöl, amely szintén „Capitulum”-nak nevezi a (marosi) egyházmegyét. A hagymásbodonai egyházközségnek a Kolozsvári Református Theológia könyvtárában őrzött könyve Hagymásbodon és Koronka közötti perrel kapcsolatban 1622-ből: „Deliberatio Capituli”-t jegyezt fel. A deliberatio aláírása: „Johannes Bathizi Senior et Capitulares Marusienses”.

⁵⁴ A marosi egyházmegye levéltára régi Matriculája (jelzet: régi P. 31, új 2.) 9—11. lapjáról közöljük ezt a névsort, amelyet Szokolyai István marosvásárhelyi lelkész és esperes kezdett meg 1719-ben s amelyet ő utána minden hivatalba lépő esperes folytatott saját neve bejegyzésével.

1. Mattheus Göcsi Minister Ecclae Marosvásárhelyiensis tertius episcopus Transilvanensis Reformatus, Ao. 1576.

2. Johannes Szilvási Minister, M. Vásárhelyiensis 1586.

3. Johannes Batizi Minister M. Vásárhelyiensis 1602.

4. Paulus Körösi Minister M. Vásárhelyiensis 1629.

5. Stephanus Tiszabecsi Minister Ecclae M. Vásárhelyiensis Ao. 1633.

6. Petrus Borzási Minister Kibédiensis Ao. 1641.

7. Gasparus Veresmarti Minister Ecclae M. Vásárhelyiensis 1642.

8. Clemens Apáczai Minister Erdőszentgyörgyiensis 1648.

9. Petrus Kézdi-Vásárhelyi Minister M. Vásárhelyiensis 1657.

10. Andreas Galambfalvi Minister Szentbenedekiensis 1661.

11. Michael Fogarasi Minister Ecclae Mező Madarasiensis 1685.

12. Josephus Felfalusi Minister Ecclae Marosvásárhelyiensis Ao. 1711.

13. Petrus Debreczeni, Minister Berekereszturiensis Ao. 1716.

14. Stephanus Szokolyai Minister Ecclae Reformatae M. Vásárhelyiensis Anno 1719 Die 26 Octobris.

15. Nicolaus Musnai Minister Ecclae Reformatae Vajaiensis Anno 1720 Die 13 7. bris.

16. Stephanus Vajai Minister Ecclae Reformatae Ao. 1747 Die 29 Juny.

17. Johannes Lukats Borosnyai Ao. 1758. 12 Julii.

18. Johannes Kolosi Minister Ecclae M. Madarasiensis 1760.

19. Johannes Tsiki Minister Ecclae Ref. Lukafalviensis 1787. 2-da Juli.

20. Nicolaus Tetsi Minister Ecclae Refor. Berekereszturiensis 1806. Die 5-a Juny.

21. Ladislaus Nagy Makai de Zilág Minister Ecclae Ref. Erdőszentgyörgyiensis 1813-a May 1807.

1576-ban kezdődik, tehát Alesius Dénes idejében. A hagyomány tehát ettől és nem korábbról tekintette Göcsi Mátét Marosvásárhely és vidéke esperesének. 1641-ben kezdődik azoknak az espereseknek névsora, akik csak Marosszék egyházait kormányozták. Hogy mely egyházak tartoztak 1576—1641 között a marosi esperes alá, azt nem tudjuk pontosan megállapítani. A marosi és a görgényi egyházmegyék közötti határvonalat tekintve azonban, azt állapíthatjuk meg, hogy az a széki és a megyei terület határával esik egybe s a marosi egyházmegye XVII. századvégi községeinek névsora arra mutat, hogy az egykori telegi archidiaconátusba tartozó parochiák különültek el a középkori ózdi archidiaconatus parochiáitól.

Az 1641 utáni marosi egyházmegye egyházközségeinek első teljes listája az előbb említett matrikulában, 1687-ből áll rendelkezésünkre. Egyes egyházközségek történetéből ismert adatok alapján azonban megrajzolhatjuk az egyházmegye XVII. századi fejlődésének néhány vonását. A reformáció a gyülekezeti élet megerősödésével járt együtt s a több községből összetevődő egyházi „megyék”, a templom, a temető és a pap együttes eltartásában megnyilvánuló közösségek fokozatosan bomlásnak indultak. A hívek igényelték a gyakoribb igehirdetést, a sűrűbb tanítást és lelkipozozást s az önálló egyházközségek kiépítése és fenntartása a községi erő mértékévé lett. A XVII. században indultak meg egyes filiáknak az anyaegyházról való elszakításra irányuló harcok, sok helyen azonban csak a XVIII. században vezettek eredményre. A „capitulum”, a partialis synodus mint a papság érdekeinek védelmezője, általában szemben állott e törekvésekkel s csak ha mind a régi, mind az új lelkészi állás fenntartását biztosítva látta, járult hozzá az anyásításhoz. Az egyházi önállósulást kereső községeknek a kedvezőtlen döntések ellenére meg-megújított kérései igazolják e törekvések mélyen átérzett lelki indítékokból táplálkozó komolyságát. A harc sok helyen a senioratus papi vezetői ellen vívott küzdelemmé vált, végső eredményében azonban a seniorátust, az egyházmegyét erősítette meg.^{54a}

22. Josephus Musnai mp. Minister Ecclesie Majaensis et Prosenior 1827. Ab Anno 1829 Archidiaconus. Meghalt 1848-ban. Későbbi bejegyzés.

23. Vályi Pál (nyárádszentbenedeki lelkész) 1847—1850. (későbbi bejegyzés).

24. Péterfi József (marosvásárhelyi lelkész) 1850—1873. (későbbi bejegyzés).

25. Vályi Pál (a 23. sz. alatti Vályi Pál fia, nyárádszentbenedeki lelkész) 1873—1883. (későbbi bejegyzés).

26. Rákosi Lajos (luka-ilencfalvi lelkész) 1883—1896. (későbbi bejegyzés).

27. Ravasz János (kövesdi 1869—1895, mezőbándi 1895—1898, nyárádszeredai lelkész 1898, — marosi ref. egyházmegyei esperes 1898—1913), (későbbi bejegyzés).

28. Kovács László koronkai lelkész 1913—1923. (későbbi bejegyzés).

29. Tóthfalusi József marosvásárhelyi lelkész 1923—1925. (későbbi bejegyzés).

30. Farkas Jenő udvarfalvi pap 1925—

54a Az egyházmegye XVII. századi fejlődésére nézve l. a Névkönyvekben közzétett egyházközség-történeteket: Hagymásbodon: 1903. XX.; Geges: 1896.

A gyülekezeti öntudat hitbéli alapjaira világít rá az a kérés, amivel a hagymásbodoni hívek 1612-ben kérték a Koronától való elszakadást: „ez a consuetudo [--- az t. i. hogy Hagymásbodon a koronkai templomhoz tartozott ---] in Papismo volt, mikor ama nagy setétségben voltak az emberek, holot edgyik helyet szentebnek tilték a másiknál; de most az Isten a világosságnak lámpását feltámasztotta, honnat jól tudgyuk immár azt, hogy az a hely és a föld meg nem szenteli az embert, hanem az istenfélő ember szenteli meg a földet: Azért az Isten igéje is nincsen egy helyhez köttetvén, sem az igaz könyörgés; hanem minden helyeken az Isteni szolgálat kedves Istennek előtte. Ez a keresztyéni szabadság, melyet a Krisztus szerzett az Anya Sz. Egyházának“.

A hagymásbodoniak csak közel másfélszázad multán érhatték meg, hogy ezzel a keresztyén szabadsággal élni tudjanak; a legtöbb községből összetevődő „megyék“ felbomlása azonban már ebben az időszakban megkezdődött Nyárádszentsimon megyéjéből, amelyhez Geges, Havad, Rigmány, Kisadorján és Nagyadorján is hozzátartozott, Geges 1649-ben kivált, hogy „az isteni tiszteletben jobban, gyakrabban/s szorgalmaztatásban foglalhassák magukat“. A berekeresztúri „megye“ hat filiája közül ugyanebben az évben anyásított Nyárádselye, különösen azért, hogy a hívek könnyebben juthassanak hozzá a lelkipásztori gondozáshoz (keresztelés, Úrvacsora kiszolgáltatása, betegek látogatása.) 1675-ben hasonló okok miatt vált el Csejd a székesi anyaegyházról.

Az egyházmegye fejlődésének másik jelentős tényezőjét a felekezeti szempontból vegyeslakosságú községek egyházi helyzetének rendezésére irányuló XVII. századbeli törekvések képezték. A „maior pars“ és a „minor pars“ megállapítását elrendelő és azok alapján az egyházközségi vagyon megosztása felől rendelkező állami törvények lehetőséget adtak a református főrendeknek arra, hogy egyházukat megerősítsék.^{54b} Így alakult meg 1640-41-ben Erdőszentgyörgyön a Rhédei család tánogatása mellett a református gyülekezet; itt az unitárius hívek nagy részének áttéréseivel a község középkori temploma is református lett. Nagyer nyén az unitárius egyház a XVII. században megtartotta többségét, Apafi 1667-ben kelt rendelete azonban az egész községet kötelezte arra, hogy a „minor pars“-t alkotó reformátusoknak együttes erővel építsenek templomot s hogy a református lelkész eltartására adják át a parochiális jövedelmek egy harmadát.

Az egész erdélyi magyarságot sújtó 1661 évi török dúlás a marosi egyházmegye életében is mély nyomokat, helyrehozhatatlan pusztulásokat okozott. A fejlődést, megerősödést elősegítő tényezők mellett e történeti pusztulást kell megemlítenünk, mint az egyházmegye kialakulásában jelentős szerepet betöltő eseményt Kebeleszentiván középkori temp-

13.; Nyárádselye: 1903. III.; Csejd: 1904. III.; Erdőszentgyörgy: 1896. 4.; Nagyer nyé: 1897. 19.; Kebeleszentiván: 1903. XIII—XIV.; Marosszentgyörgy: 1903. I.XXVII.; Mezőtele: 1904. XXVIII.; Mezőcsávás: 1896. 43—8.; Mezőszabéd: 1896. 54.

^{54b} E törvények részletesebb ismertetését l. az udvarhelyi egyházmegyéről írott fejezetben.

lomát ez a hadjárat semmisítette meg s a templommal együtt elpusztult a református gyülekezet is. A községbe románok telepedtek s hogy a „kebeleszentiváni” egyház mégis fennmaradt, az a középkori plébánia-szervezet helyi adottságokon felépülő szilárd megtartó erejét mutatja. Az elpusztult anyaegyház megmaradt filiái ugyanis Kebele, Bóós és Agárd az egységszervezetet fenntartották, sőt a reformátusok nélkül maradt faluban a XVII. század végén felépítették a közös templomot is. Marosszentgyörgy a tizedjegyzék szerint önálló plébánia volt a középkorban s valószínűleg az 1661. évi pusztulás miatt lett Jedd filiájává. Igazi romlása azonban a XVIII. században következett be, egy 1759. évi feljegyzés szerint az egyházközségi „szántóföldek, rétek és erdők a templommal együtt occupáltattak s most a plebánus bírja”. Ezt az okkupációt a községbe románokat telepítő római katolikus Petki család egyik tagja hajtotta végre. Az egyházmegye mezősegi községei még súlyosabb károkat szenvedtek a háborús események miatt. Mezőfelfeléletett templomát 1665-ben újra felépítették s itt a község egésze megmaradt reformátusnak. Mezőcsásvár középkori temploma szintén felégettett s a megölt és elhurcolt hívek helyére részben románok telepedtek, de azért reformátusok is maradtak annyian, hogy az egyházközség megtarthatta önálló egyház jellegét. Mezőszabéd református magyarsága azonban annyira elpusztult, hogy a XVII. századvégi református egyházmegyei összeírásokban már filiaként sem említetik neve.

A marosi egyházmegye legrégibb matrikulájában⁵⁵ olvasható 1687-ben írt egyházközségi összeírás az egyházmegyének azt az állapotát rögzíti, amelyet a reformáció gyülekezetszervező munkája, hatalmi tényezők és történeti pusztulás alakítottak ki a középkori alapok felett. Az összeírás következő anya- és leányegyházak adatait tartalmazza.

1. Backamadaras
2. Berekeresztúr. Filiái:
 - a) Székelybere
 - b) Mája. 1815-től anyagyházközség⁵⁶
 - c) Márkod. 1793-ban szakadt el Berekeresztúrtól, azóta anyaegyház⁵⁷

A marosi egyházmegyei levéltár régi Matriculája (P 31/2.) 36—506. A marosi egyházmegye története megíratlan. Egyes egyházközségekre vonatkozó adatok találhatók a Névkönyvek 1895—1904. évi köteteiben. E sorozatból is hiányoznak azonban Atosfalva, Backamadaras, Cserefalva, Csókfalva, Harasztke-rék, Káposztásszentmiklós, Mezőkölpény, Mezőmadaras, Nyárádkarácsonyfalva, Nyárádszentimre, Nyárádszentlászló, Nyomát, Seprőd, Sóvárád, Száltelek, Székelysárd, Székelyszenistván és Szentháromság anya- és leányegyházak adatai. Az egyházmegyei levéltár vizitációs jegyzőkönyvei alapján állította össze Imreh Barna az egyházmegyében szolgált lelkészek és rektorok névsorát 1850-ig: Papok, leviták és mesterek a marosi református egyházmegyében a XVII—XIX. században: Egyháztörténet, 1944. 137—62.

⁵⁶ Névkönyv 1903. III—XI. — Imreh, i. h. 149.

⁵⁷ Névkönyv 1900. 16—8. — Imreh, i. h. 149.

- d) Kendő. 1815-től anyaegyházközség⁵⁸
- e) Nyárádmagyaros. 1794-ben lett anyaegyház⁵⁹
- 3. Csejd
- 4. Csitszentiván
- 5. Erdőszentgyörgy. Filiája
Havadtő, ez utóbbi 1896-ban még leányegyház, azután önállósult⁶⁰
- 6. Galambod
- 7. Geges
- 8. Gyulakuta (Gyalakuta)
- 9. Hárasztkerék
- 10. Harcő. 1870 óta Székelykövesd filiája⁶¹
- 11. Havad. Filiája:
a) Nagyadorján
- 12. Jedő. Filiája:
a) Marosszentgyörgy
- 13. Káposztásszentmiklós. Filiája:
a) Fintaháza. 1710 óta önálló egyházközség⁶²
- 14. Kebeleszentiván. Filiái:
a) Kebele
b) Boós
c) Agárd
- 15. Kelementelke
- 16. Kibéd
- 17. Koronka. Filiája:
a) Hagymásbodon. Lelkészei névsorát 1744 óta ismerjük, azóta anyaegyházközség⁶³
- 18. Lőrincfalva
- 19. Lukafalva
- 20. Makfalva. Filiája:
a) Székelyabod. 1768-ban lett anyaegyházközség⁶⁴
- 21. Marosszentkirály
- 22. Mezőbánd. Filiája:
a) Száltelek
- 23. Mezőbergenye
- 24. Mezőcsávás
- 25. Mezőfele. Filiája:
a) Mezőménes
- 26. Mezőkölpény
- 27. Mezőmadaras
- 28. Mezőpanit

⁵⁸ Névkönyv 1903. XVI—XIX. — Imreh, i. h. 146.

⁵⁹ Névkönyv 1903. III—XI.

⁶⁰ Névkönyv 1896. 9—11.

⁶¹ Névkönyv 1903. LXXXVIII—LXXXIX.

⁶² Imreh, i. h. 142.

⁶³ Imreh, i. h. 143.

⁶⁴ Névkönyv 1895. 1—9. — Imreh, i. h. 157.

29. Mezősámsond⁶⁵
30. Nagyernye
31. Nyárádkarácsonyfalva
32. Nyárádselye
33. Nyárádszentanna. Filiái:
 - a) Siketfalva
 - b) Nyárádandrásfalva
 - c) Demeterfalva
34. Nyárádszentbenedek. Filiái:
 - a) Ákosfalva. 1917-ben lett anyaegyházközség⁶⁵
 - b) Cserefalva. 1839-ben lett anyaegyházközség⁶⁶
35. Nyárádszentimre. Filiái:
 - a) Torboszló. 1796-ban szakadt el és lett önálló egyházközség⁶⁷
 - b) Seprőd
36. Nyárádszentsimon. Filiája:
 - a) Rigmány
37. Nyárádszereda
38. Nyárádtő. Filiája:
 - a) Maroskeresztúr. II. Rákóczi Ferenc szabadságharca idején Nyárádtő megszűnt anyaegyházközség lenni, Maroskeresztúr egyházi élete azonban a XVIII. század elején fejlődésnek indult: 1717 óta ismerjük lelkészei névsorát. 1761-ben Nyárádtő hivatalosan is Maroskeresztúr filiája lett.⁶⁸
39. Sárosd. Filiája:
 - a) Székelycsóka. A XVIII. század végén szakadt el és lett anyaegyház⁶⁹
40. Sóvárad
41. Szentgericze
42. Székelykakasd. Filiája:
 - a) Medgyesfalva^{69a}
43. Székelykál. Filiája:
 - a) Ikland. 1725 után Székelykálban nem találunk lelkészt, Ikland lelkészeinek névsora pedig 1728-ban kezdődik, az idő óta Székelykál Ikland filiája⁷⁰

⁶⁵ Dr. Nagy András theologiai professzor, volt nyárádszentbenedeki lelkész szóbeli közlése.

⁶⁶ Dr. Nagy András szóbeli közlése.

⁶⁷ Névkönyv 1904. LIII—LVIII.

⁶⁸ Névkönyv 1904. XXII—XXVIII. — Imreh, i. h. 148. 156.

⁶⁹ Névkönyv 1904. VII—X.

^{69a} A XVII. század végén a két község társegyházi viszonyban állott. 1673-ban kötött megállapodásuk szerint közösen tartották a prédikátort, de Medgyesfalvának is külön temploma volt. Medgyesfalva romlása 1716-ban következett be. A földesúr gr. Korniss Zsigmond kormányzó elvételre a református templomot és amikor az üldözések miatt a református jobbágyok elhagyták a falut, unitusokat telepítetett a helyükre. Névkönyv, 1904. XVII.

⁷⁰ Imreh, i. h. 144. 158.

44. Székelykövesd
45. Székelymoson. Filiája:
 - a) Székelybő. Székelymoson lelkészeinek névsora 1713-nál lezárul, a székelybői papok névsora pedig 1716-ban kezdődik. Ugyanazt a folyamatot láthatjuk itt is, mint Székelykál és Iklánd esetében.⁷¹
46. Székelyszentistván
47. Székelytompá. Filiája:
 - a) Nyárádsárd
48. Székelyvaja. Filiái.
 - a) Kisgörgény. Ma Székelycsóka társegyháza.
 - b) Göcs
49. Székes
50. Szövérd
51. Udvarfalva. Filiái:
 - a) Marosszentanna (régebb: Benefalva)⁷²
 - b) Várhegy (régebb: Pinárd)
52. Vadasd. Filiája:
 - a) Bede. 1842 óta, anyaegyház⁷³

A marosi senioratus a XVII. század végén 52 anya- és 35 leányegyházat számolt, s bár a II. Rákóczi Ferenc szabadságharca idején súlyos veszteségek érték e vidék református egyházát,⁷⁴ a veszteségek nem állították meg az egyházi élet fejlődését. Igazolja ezt az, hogy az azóta eltelt idő alatt a XVII. században is fennállott filiák fele önálló anyaegyházközséggé fejlődött, és pedig a XVII. században 10, a XIX. században 4, 1900 után pedig 2. Igaz, négy régi anyaegyház filiává alakult át, az egyházmegye területének más pontjain azonban új anya- és leányegyházak keletkeztek. Felsoroljuk ezek neveit is, közölve a rájuk vonatkozóan talált legrégibb feljegyzések idejét:

1. Atosfalva és 2. Csókfalva Székelyszentistván filiái az anyaegyházközséggel jóformán egybeépült községek s valószínű, hogy a XVII. századi egyházszervezetben éppen e miatt még semmi különállásuk sincs, a XVIII. század közepén azonban már külön tanítót tartanak s az egyházmegyei régi Matricula 1766, illetőleg 1750 óta mint leányegyházakat tartja őket számon.⁷⁵

3. Csíkfalva. Első tanítójának neve 1722-ben a székelykáli vizitációnál fordul elő, lelkészei nevét 1758 óta ismerjük. ⁷⁶ 1884-ben Szász Domokos nagyvonalú egyházszerkezési munkája rendjén ezt az egyházközséget tette a Nyárád felső folyása mentén szétszórt református hívek missziói központjává. Társegyháza Nyárádszentmárton, filiái és szövérványai:

⁷¹ Imreh, i. h. 158. 159.

⁷² A két helynév azonosságára figyelmeztet a Névkönyvben [1904: LXI.] Marosszentannáról írott közlemény.

⁷³ Névkönyv 1895. 15—9. — Imreh, i. h. 140.

⁷⁴ Imreh, i. h. 138.

⁷⁵ Matricula 184. — Imreh, i. h. 139.

⁷⁶ Imreh, i. h. 141.

Vadad, Jobbágyfalva, Iszló, Buzaháza, Jobbágytelke, Nyárádremete, Hodos, Ehed, Deményháza, Mikháza és Nyárádköszvényes.⁷⁷

4. Marosszentgyörgy. 1759-ben olvassuk az első feljegyzést róla, akkor, Jedd filiája volt. Ma önálló egyházközség.⁷⁸

5. Názmánfalva. 1793 óta ismerjük a mesterek névsorát, Marosszentkirály filiája.⁷⁹

6. Nyárádszentlászló és 7. Nyemát Backamadaras filiái. Az előbbinek református egyházáról az első feljegyzést 1747-ből ismerjük,⁸⁰ az utóbbi lévitáinak névsora 1807-ben kezdődik.⁸¹

8. Székelybós. 9. Kebele és 10. Agárd. Kebeleszentiván filiái. Székelybósról az első feljegyzés 1748-ból való, tanítóinak névsora 1750 óta ismeretes.⁸²

11. Szentháromság. Rektorainak névsora 1766-tól maradt fenn. 1842-ig Szentgerice, azóta Bede filiája.⁸³

12. Fekete és 13. Szováta a legutóbbi évtizedekben lettek önálló anyaegyházzá. Fekete, melynek középkori egyházáról megemlékeztünk, népes tanyacsoport Mezőmadaras mellett, politikailag ma nem alkot önálló községet, a jobb egyházigazgatás érdekében azonban az egyházmegye új kettéosztása utáni években önállósíttatott. Szováta, egykor Sóvárád filiája, anyaegyházközség volt a marosi egyházmegye új kettéosztása idején.

Marosvásárhely neve nem szerepel sehol a régi egyházmegyei összeírásokban. A XVII. század végéig szinte megszakítás nélkül a város papjai az egyházmegye seniorai s már e tényért is, de az egyházközségnek a városi magistratussal való kapcsolata révén is nem tartozott az egyházmegye hatósága alá s csak a püspök tarthatott benne vizitációt. 1709 óta a többi városi gyülekezettel együtt a Supremum Consistorium igazgatása alá rendeltetett. A marosvásárhelyi egyházközségnek a többi ú. n. „püspöki vizsgálat alatt álló“ egyházközséggel együtt az egyházmegyéhez való kapcsolata hosszú időn át harc tárgya volt. A püspöki vizsgálat alatti egyházközségek előbb csak a házassági bíráskodás, majd az egyházfegyelem szempontjából alkottak az egyházmegyével egy egységet, teljes beolvadásukat csak az 1904. évi törvény valósította meg; ez után egykori különállásuk belső egyházkormányzatuk különlegességének a biztosítása formájában maradt fenn.⁸⁴

1927-ben 68 anyaegyház volt a marosi egyházmegyében. Adminisz-

⁷⁷ Névkönyv 1897. 1—6.

⁷⁸ Matricula 309—11.

⁷⁹ Imreh, i. h. 153.

⁸⁰ Matricula 106.

⁸¹ Imreh, i. h. 156.

⁸² Matricula 301—2. — Imreh, i. h. 158.

⁸³ Imreh, i. h. 157.

⁸⁴ Pokoly, i. m. IV, 132 és V, 64—5. — Kolosvári Sándor, Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Egyházjoga. Kolozsvár, 1875. 91. — Az Erdélyi ev. ref. egyházkerület törvényei, Kolozsvár, 1888. 13. — Az 1904 évi második budapesti zsinat által alkotott törvények K. mellékletének f) pontja.

trativ okok szükségessé tették az egyházmegye megosztását s ez öt évi előkészület után 1927 áprilisában ment végbe. Az egyházmegye déli és délkeleti része Bekecsalji egyházmegye neve alatt külön szervezkedett s az egyházmegye többi része tartotta meg az ősi „Marosi egyházmegye” nevet. A 68 anyaegyház közül 36 maradt a marosi egyházmegyében, 32 jutott a bekecsalji egyházmegyének.⁸⁵

4. Az udvarhelyi egyházmegye

Az udvarhelyi református egyházmegye kialakulását még nehezebb nyomon követni, mint a marosiét. A területére vonatkozó XVI. századi egyháztörténeti források elsősorban arra a nagy küzdelemre világítanak rá, mely a reformáció és a római katolikus egyház között folyt s amely Erdélynek egyetlen más területén sem volt olyan éles, mint éppen Udvarhely hegyek közé zárt falvaiban és székvárosában. 1563-ban a tordai országgyűlés foglalkozott a „székely urak” között felmerült vallási küzdelmek elintézésével s a megoldás módja arra az egyetlen székely területre mutat, amelyen a két egyház hívei összekeveredetten éltek. Az országgyűlés megengedte, hogy mindenik fél azt a vallást kövesse, amelyet inkább akar s egyházához tartozó lelkészeket választhasson. A különböző hitet követő gyülekezetek és lelkészek együttélését oly módon szabályozta, hogy a templomot felváltva, egymás után és jó békességben mindketten használhatják.⁸⁶ János Zsigmond és vezető emberei ebben az időben már a reformáció hívei; a vallási rendezés összeesik a katolikus Ferdinánd-párti magyarországi urak által szított székely lázadás levezetésével s a fejedelmi hatalom megerősítésére rendelt udvarhelyi Székely-támadás vár megépítésével. A békességteremtő országgyűlési határozat így minden bizonnyal a reformáció érdekeit szolgálta. Minden valószínűség szerint Székelyudvarhelyt ez évtől kezdve használhatta a protestáns gyülekezet is a szentmiklósbegyi plébánia-templomot.⁸⁷ Az udvar-

⁸⁵ Farkas Jenő esperes, Esperesi jelentés a ketté osztott marosi egyházmegye „Marosi c. m.” névvel nevezett részének első rendes közgyűlésén, 1927. június 8-án. Sz.: 600/1927. E jelentés közli, hogy a „Bekecsalji egyházmegye” alakuló közgyűlése 1927. április 20-án volt. Nem közlöm, hogy mely egyházak mentek át a bekecsalji egyházmegyébe s melyek maradtak a marosiban, a jelenre nézve ez megállapítható bármely 1927. utáni Erdélyi Református Naptár hivatalos névtárából, a multa nézve pedig fölösleges, mivel az egyházmegyei levéltár nem osztatott ketté, hanem teljes anyaga a marosi egyházmegye birtokában maradt. Az egyházmegye kettéosztása nagyjából követte az egyházmegyei közgyűlés által 1915-ben megállapított alsó és felső számvevői kör határvonalát. A marosi ref. egyházmegye keblei szabályzata és útasítása. Marosvásárhely, 1915. 25—77.

⁸⁶ Erdélyi Országgyűlési Emlékek (a következőkben: EOE) II, 218.

⁸⁷ Szilágyi Sándor [EOE I, 362] azt írja, hogy az udvarhelyi protestánsok templomhasználatának első rendezését az 1552. évi országgyűlés mondta ki. Valószínű, hogy csak elírás ez a megállapítás, mivel az általa közölt okmány (I. kötet 412.) nem Székelyudvarhelyről, hanem Székelyvásárhelyről beszél.

helyszéki népi tudatban ez az év úgy maradt fenn, mint amelyik megszüntette a szék területén a római egyház kizárólagos uralmát. 1614-ben Szenttamás és Kadicsfalva egyházi perében kihallgatott egyik bethlenfalvi szabad székely így kezdte a vallási viszonyokról tanuskodó vallomását: „a pópás papok idejekben a vár épületének előtte...”⁸⁸ E körülmények és János Zsigmond szándékainak, különösen uralkodása utolsó éveiben kibontakozó reformáló munkájának ismerete nem hagy kétséget affelől, hogy azok az udvarhelyszéki egyházi szolgák (lelkipásztorok), akiket mint „a mi híveinket” ajánl 1568. február 3-án kelt rendeletében Telegdi Mihálynak, a Székelytámad vár kapitányának figyelmébe s akiknek megvédelmezését a várkapitány kötelességévé teszi, nem lehettek mások csak a reformált egyház papjai.⁸⁹

A tordai országgyűlés békességetremtő rendelkezése nem vezethetett eredményre. 1571 után megindult az erdélyi magyar egyház hitvallási alapon való megoszlása s a kialakuló egyházszervezetek mindenike minél több gyülekezetet és lelkészt kívánt a maga számára biztosítani. A kérdés rendezése elődázhatatlanná vált a jezsuiták betelepítése után, mivel e rend tagjainak munkája alkalmas volt az addig is lappangó viszályok megerősítésére. Az 1581. évi kolozsvári országgyűlés tudomásul vette a jezsuiták Monostoron, Kolozsvárt és Gyulafehérvárt való megtelepedését, de más helyekre való kimenetelük ellen tiltakozott és egyúttal hozzányúlt e kérdés rendezéséhez. Az itt hozott végzés kimondta, hogy a katolikusok csak akkor tarthatnak papot, vagy tanítót, ha ők alkotják a község nagyobb részét.⁹⁰ Ez a rendelkezés a „*maior pars*” elvének első törvénybefoglalása. E törvény későbbi felújításai s az annak alapján kifejlődött gyakorlat ezt az elvet az egyházi birtok (*bona ecclesiastica*) megosztásban alkalmazta, oly módon, hogy a többséget magáénak valló és azt bizonyító egyháznak juttatta kizárólagos tulajdonul a község régi templomát, rendszerint azonban ugyanakkor kötelezte is a községet, hogy a többség és kisebbség közös teherviselésével új (kisebbségi) templomot építsen fel a közös templom használatából kizárt gyülekezet számára. A templom-ügy rendezésével rendszerint együtt járt az egyház fekvőségeinek valamilyen megosztása is. 1581-ben azonban még nem ezt a célt szolgálta a rendelkezés. A község plébánosi, vagy tanítói tisztségéről volt szó, amelynek betöltőjét a többség vallása kellett, hogy meghatározza s az így megválasztott lelkész vagy tanító a más hitvalláshoz tartozóknak is papja, illetőleg tanítója volt. A rendelkezés nem azt célozta, amivé a XVII. században kifejlődött, hogy t. i. több vallású, több szervezett gyülekezetből összetevődő községeket hozzon létre, hanem meg akarta őrizni továbbra is a község vallásegységét, de annak meghatározásában a többségnek kívánta juttatni a döntő szót. A törvény tehát csak annyiban volt katolikus-

⁸⁸ Veszely Károly, Erdélyi Egyháztörténelmi Adatok. Kolozsvár, 1860. I, 283.

⁸⁹ A rendeletet közli Pokoly József, Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár VIII, 156 és Barabás Samu, Székely Oklevéltár 1219—1776. 291—2.

⁹⁰ EOE, III, 157.

ellenes, amennyiben orvosolni kívánt néhány olyan helyi sérelmet, amely 1571—1581 között a Báthori István által megteremtett s elsősorban a katolikus érdekeket védelmező országos valláspolitikai következtében állhatott elő.

Az 1581. évi határozat egybeesik az udvarhelyi református egyházmegye kialakulása idejével. Két olyan bizonyosságunk is van, amelyek arra engednek következtetni, hogy 1580—1590 körül már az udvarhelyi református egyházmegye is megalakult. Az egyik egy tanúvallatás 1651-ből, amelyben az egyik tanú azt vallotta, hogy BACZONI JÁNOS református esperes ⁹¹ 60 évvel ezelőtt zetelaki pap volt. a másik Agyagfalva protocollumában egy 1815. évi bejegyzés, mely visszaül az egyházmegye

⁹¹ Bacsoni János az udvarhelyi református egyházmegye első esperese, akinek emlékét a hagyomány megőrizte. Nagy Lajos, Az udvarhelyi református egyházmegye multja és jelenje c. tanulmányában (Székelyudvarhely, 1942) a következőképp állapította meg az egyházmegye espereseinek névsorát, a különböző egyházmegyei feljegyzések alapján:

1. Bacsoni János Székelyudvarhely
2. Somodi István Székelyudvarhely
3. Galgóczi János Székelyudvarhely
4. Gyarmathy István Székelyudvarhely
5. Csulai György Székelyudvarhely
6. Veresmarti Gáspár Székelyudvarhely
7. Ormányi Péter Patakfalva
8. Csernátfalvi János Székelyudvarhely
9. ifj. Geleji Katona István Székelyudvarhely
10. Igaz Kálmán Székelyudvarhely
11. Szentgyörgyi Dávid Székelyudvarhely
12. Eszéki István Székelyudvarhely
13. Veszprémi István Székelyudvarhely
14. Dállay Vas István Székelykeresztúr
15. Miskolczi Gáspár Székelyudvarhely
16. Nánási L. Mihály 1696—1706 Székelyudvarhely
17. Szokolyai A. István 1706—1716 Székelyudvarhely
18. Jenei Sámuel 1716—1719 Székelyudvarhely
19. Szathmáry Ferenc 1720—1741 Etéd
20. Zágoni Gábor 1741 Székelyudvarhely
21. K. Vásárhelyi Péter 1741—1746 Székelyudvarhely
22. P. Tsernátfalusi Márton 1746—1761 Sófalva
23. Pálffy János 1761—1777 Agyagfalva
24. Törjő Kovásznai István 1777—1802 Székelymúzsna
25. Kassay Sámuel 1802—1813 Székelyudvarhely
26. Takás János 1813—1823 Nagybun
27. Pálffy Dénes 1823—1843 Nagygámbfalva
28. Bodor Pál 1843—1847 Székelyudvarhely
29. Dáné Mózes 1847—1849 Székelykeresztúr
30. Kiss Pál 1849—1869 Székelymúzsna
31. Karátson Mózes 1869—1875 Székelykeresztúr
32. Solymosi István 1875—1889 Bögöz
33. Menyhárt András 1889—1903 Kecsetkislud

egy 1579. évi határozatára.⁹² A XVII. századi udvarhelyszéki vallási harcok sok emléket őriztek meg e területről. Ott ahol az ilyen emlékek hiányoznak, arra következtetünk, hogy a községek változatlanul őrizték meg maguk között azt a hitet és egyházat, amelynek tagjaivá lettek a XVI. század utolsó negyedének nagy egyházszervezési mozgalmai idején. Az udvarhelyi református egyházmegye községeinek legrégibb összeírása 1695-ben készült. Megállapítható, hogy a református egyházmegye nem foglalta magában az egész középkori udvarhelyi erdőháti districtust. A districtus középső részének községei azok, amelyekről az egyházi küzdelmek dokumentumainak hiánya és e késői összeírás alapján feltesszük, hogy mindvégig reformátusok voltak. A szék keleti, északkeleti, északnyugati és nyugati peremén azonban hosszú időn át tartó küzdelem folyt a különböző egyházak között az egyes községek többségének („maior pars“) megszerzése s ezzel együtt a parochusi jog és az egyházi vagyon megtartása, később pedig annak megosztása kerül. Az egyházmegye területi kialakulása csak e küzdelem lezárásától számítható.

S z é k e l y u d v a r h e l y város egyháztörténete őrizte meg a legteljesebben e küzdelem egyes eseményeit s azoknak változásából következtethetünk a szék területén más községekben is fennállott egyházi viszo-

34. ifj. Péter Károly 1903—1907 Alsósófalva

35. Vajda Ferenc 1907—1927 Székelyudvarhely

36. Hegyi Péter 1928—1929 Petek

37. Nagy Lajos 1929— Székelykeresztúr

Zoványi Jenő [Cikkek a Theologiai Lexikon részére — kézirat, Budapest, 1940. 502—3] által összeállított esperes névsor XVII. századi része némiképp eltér a Nagy Lajos közlésétől és bővebb, amennyiben ez esperesek kormányzási idejére vonatkozóan is közöl néhány adatot. Zoványi a következőképp határozza meg a Nánási Lovász Mihály előtti seniorok sorrendjét:

1. Ismeretlen nevű, akit 1594-ben üzött el az önkény Székelyudvarhelyről.

2. Bacsoni András Zetelaka, Székelyudvarhely 1606. 1612-ig

3. Somodi István 1614-ig

4. Baranyai Tamás

5. Galgóczi János Székelyudvarhely

6. Csulai György 1623—1627 Székelyudvarhely

7. Gyammati István 1630, 1634 Székelyudvarhely

8. Veresmarti Gáspár 1635—cca 1639 Székelyudvarhely

9. Ormányi Péter 1640 Patakfalva, Nagygálambfalva

10. Csennátfalusi János, 1646, 1654 Etéd, Székelyudvarhely

11. Geleji Katona István 1659—1661 Székelyudvarhely

12. Kolozsvári Igaz Kálmán 1661—1666 Székelyudvarhely

13. Szentgyörgyi Dávid 1667—1671 Székelyudvarhely

14. Eszéki T. István 1671—1675 Székelyudvarhely

15. Veszprémi István 1680, 1691-ig Székelyudvarhely

16. Dállyai Vas István 1691—1695 Székelykeresztúr

17. Miskolci Csulyak Gáspár 1695—1696 Székelyudvarhely.

⁹² Az udvarhelyi református egyházmegye levéltárában őrzött tanúvallási jegyzőkönyvet közreadta Veszely, i. m. 316—7. Az eredeti alapján kivonatossam idézi Nagy Lajos, i. m. 6. Ugyanott ld. az agyagfalvi bejegyzést is.

nyokra. BATHORI ZSIGMONDNAK a törökellenes keresztyén ligához való közzelődése és csatlakozása az 1581. évi határozat után másfél évtizeddel újból megerősítette Erdély római katolikusainak helyzetét, ami legfőképpen abban nyilvánult meg, hogy az országgyűlés nem tiltakozott, ha az ország egyik vagy másik vidékén valamelyik földesúr, vagy katona megindítja a rekatholizáció munkáját. Udvarhelyen Mindszenti Benedek várkapitány indítja meg ezt a folyamatot 1592—1600 között⁹³ s a római katolikusok ismét kizárólagos birtokukba veszik a szentmiklóshelyi templomot. Naprágyi Demeter püspök bejövetele s Basta korszaka még inkább megerősítette ezt a helyzetet.

Erdély valláspolitikájában lényegesebb változást a BATHORI GÁBOR elleni 1610. évi széki összeesküvés hozott, amely ugyan nem vallási okok miatt jött létre, de résztvevői vezető római katolikus főúrak voltak. Az összeesküvés eredménye volt az 1610. évi besztercei országgyűlés, amely nagyon súlyos határozatokat hozott a római katolikus egyház ellen: „...se Tövisen, se Fejérvárott, se Monostoron, se a somlyai jószágban, se Székelyudvarhelyt, abban az székekben egyébütt is pápás papnak szabad ne légyen lenni...”⁹⁴ Az országgyűlési végzés természetesen nem hajtatható végre a maga teljességében s a római katolikus községek papjainak, sőt esperesüknek⁹⁵ sem kellett elhagyniok Udvarhelyszéket, a vegyesvallású községekben azonban megerősítette a reformátusok helyzetét, s mintegy az elmúlt másfél évtized viszonzásául most ők formáltak jogot a templomhoz, javakhoz, papi állás betöltéséhez. Udvarhely történetében ez azt jelentette, hogy az eddigi római katolikus plébános helyére református került. Az egyházmegye első névszerint ismert esperese Bacsoni András, aki megelőzőleg hosszú időn keresztül Zetelaka papja volt, 1610. és 1613. között töltötte be az udvarhelyi papi állást.⁹⁶

Bacsoni András más helyre távoztával a katolikusok mindent megmozgattak, hogy ismét az ő egyházukhoz tartozó pap kerüljön Udvarhelyre. Báthori Gábor 1613. február 11-i rendeletében figyelmeztette a világi magisztrátust, „orthodoxa religion való prédikátort fogadgyanak, amint megirtuk, pápást tartaniok kegytek se engedgyen”.⁹⁷ Bethlen Gábor

⁹³ Egy 1630. évi közzé nem tett tanúvallatás adatai alapján állapítja meg Szabó Károly, Az udvarhelyi plébánia. Veszely, i. m. 382. Az udvarhelyi vár történetére nézve l. Lukáts Imre, Az udvarhelyi vár története. Erdélyi Múzeum 1903. 425—46. A várnak a város és a vidék egyházi viszonyai kialakításában betöltött szerepével nem foglalkozik.

⁹⁴ EOE, VI, 170.

⁹⁵ Egy 1614. évi házassági elválási bizonyítványban olvassuk ezt a bevezetést: „Nos Thomas Forró senior, certarum Ecclesiarum catholicam fidem profitentium Sedis Udvarhely et ceteri Assessores jurati...” [Veszely, i. m. I, 288].

⁹⁶ Zetelaki papságára vonatkozóan l. fennebb a ⁹² jegyzelben megnevezett tanúvallatást. Székelyudvarhelyi papságára nézve l. Id. Zayzon Ferenc, A székelyudvarhelyi evang. reform. egyházközség története megalakulásától 1780-ig. Székelyudvarhely, 1893. 81.

⁹⁷ Zayzon, i. m. 82. — Báthori Gábor e szigorú rendelkezése után két hónappal (április 10-én) a székelyudvarhely római katolikusok kérésére újabb

következő évben kiadott rendelete megtette ezt azzal, hogy katolikus pap vagy barát misét mondani, prédikálni, temetni, gyóntatni be sem mehet a városba.⁹⁸ Ez a rendelkezés azonban már az utolsó az 1581. évi törvény végrehajtását célzó fejedelmi intézkedések közül. Bethlen Gábor új valláspolitikát indított meg.

Az új valláspolitikai alaptörvénye az 1615. évi kolozsvári országgyűlés határozata, amely szakít a többség kizárólagos egyházi hatalmának elismerésével s megengedi, hogy a kisebbség számára külön templom épüljön s így az a maga egyházi kereteiben saját papja vezetése alatt élhesse vallási életét.⁹⁹ Az átalakulás természetesen nem ment máról holnapra, s Székelyudvarhely története mutatja a leghívebben, hogy 1615. után is volt olyan fejedelmi rendelkezés, mely korlátozni kívánta a kisebbség egyházi jogait. BETHLEN GÁBORNAK 1624-ben Székelyudvarhelyi vallási viszonyainak rendezésére kiadott rendelete¹⁰⁰ mutatja, hogy a római katolikusoknak nincs lelkészük, a szentmihályhegyi templomot 1610 óta a reformátusok változatlanul birtokolják, anélkül, hogy a „maior pars“ megállapítása végett vizsgálat tartatott volna, városi kápolna építését a római katolikusoknak a fejedelem nem engedte meg. Külön egyházhoz való tartozásuk azonban elismertetett s a fejedelem megengedte, hogy a várban (Székelytámad) tartsanak istentiszteletet. Mivel a katolikusok ezt a megoldást nem fogadták el, kérésükre hozzájárult ahhoz, hogy Bethlenfalvára járjanak ki istentiszteletre, a bethlenfalvi pap pedig bemehessen Udvarhelyre a különböző egyházi funkciók elvégzésére. Négy év múlva ugyan ezt az engedményt is korlátozta oly módon, hogy a római katolikus pap csak keresztelni és temetni mehet be a városba, de misézni, prédikálni, esketni és gyóntatni nem,¹⁰¹ de azért a kimondott döntő jelentőségű alapelven nem változtatott. Elismerte, hogy a többség egyháza nem törölheti el, nem semmisítheti meg a kisebbség szabad vallásgyakorlatát, amint ezt 1624. évi idézett rendelete a református papsághoz és Udvarhelyi tisztjeihez fordulva kijelentette „akinek lelke min megnyugszik, azt békességesen és minden háborgatás nélkül engedje követni hívségtek“.

A kolozsvári országgyűlés 1615. évi határozatában foglalt türelmi elv nem szüntette meg egy csapásra az egyházi harcokat, de azokban a kisebbségek számára jelentős erőforrással szolgált. Az 1630. január 25—február 17-i gyulafehérvári országgyűlés 44. artikulusa újból megerő-

rendelkezést bocsátott ki s ebben megengedte, hogy a római egyházhoz tartozó papot tartsanak. E rendelkezés ellentétben áll addigi valláspolitikájával, valószínűleg a Mátyással kötött titkos szerződésénél, a katolikus egyház szabad gyakorlataira vonatkozó ígéretének az eredménye. Bukása megakadályozta abban, hogy ígéretét beváltsa s így ez az írás valószínűleg nem oszlatta el, csak növelte a székelyudvarhelyi egyház birtoklása körüli viszályt. Báthori Gábor e rendelkezését l. Veszely, i. m. I, 394.

⁹⁸ Zayzon, i. m. 82.

⁹⁹ EÖE. VII, 286.

¹⁰⁰ Veszely, i. m. I, 395—6.

¹⁰¹ Bethlen Gábor 1628. január 31-én kelt rendelete [Veszely, i. m. I, 396].

sítette a Bethlen Gábor idején megfogalmazott valláspolitikai elvet¹⁰² s ez időponttól kezdve valóban új egyházi fejlődés indult meg Erdély magyarsága között. A többség asszimilációs jogainak biztosítása helyett egy olyan új rendszer épült ki, amelyben a többségben lévő egyház hívei kötelesek a maguk anyagi és munkabeli hozzájárulásával lehetővé tenni a kisebbség külön egyházi szervezetének kiépítését. A két országgyűlési végzés döntő jelentőségű az erdélyi egyházak fejlődése szempontjából s hatása veszteséget és nyereséget egyformán jelentett. Veszteség kétségtelenül az, hogy az erdélyi magyar egyház országos egységének megbomlása után -- ami a törvény szerint 1576-ban következett be, a valóságban azonban egy évtizeddel előbb -- most elveszett az egyes községek vallásegysége is. A külső szervezeti egység megbontása azonban ugyanakkor hatalmas belső megerősödésnek lett a forrása. Az egyházközségeknek egy községen belüli egymás melletti élete, az anyaegyházak s a hozzájuk tartozó egyvallási filiák és diasporák egyházi kapcsolatai az egész erdélyi történeti fejlődést meghatározó hitvallási öntudatosodást indítottak meg. S ha hozzá is járultak egy bizonyos káros confessionalizmus kialakításához, nagy szerepük volt abban, hogy az erdélyi magyarság egyházai a különböző történeti változások között nem váltak megüresedett társadalmi keretké.

Székeljudvarhelyt a megrajzolt fejlődés természetszerűen vezetett a szétváláson túl két önálló egyházközség megalkotása felé. A kibontakozást BRANDENBURGI KATALIN 1630. március 8-i rendelete indította meg: „Amely falukban pedig és Udvarhelyt is controversia vagyon de potiori parte, akármelyik religiön levőknek száma fellyül haladja a másik religiön levőknek számát, az ország constitutiója szerént az major parsnak restituuállják a templomot. Nevezett szerént pedig, ha Udvarhelyt az pápista atyafiak száma meghaladja az Calvinista valláson levőknek számát és úgy az mostani templomot az pápistáknak kelleltik hadni, ugyan most ő kegyelmek, nízzenek és válasszanak egy alkalmas illendő, jó és szép helyet, ahol az Cálvinistáknak elégséges jó auditoriumot kelljen csinálni és mi nevünkkel imponállják, serio megparancsolják ő kegyelmek mindenik valláson lévő rendeknek, hogy azt azt újabban készíteni kelleendő auditoriumot egy akarattal, egy költséggel, munkával és fáradsággal, elégséges jó készülettei megcsinállják minden akadályoskodás nélkül.”¹⁰³

E rendelkezés végrehajtására öt tagú bizottságot nevezett ki, s úgy látszik a bizottság helyszíni vizsgálata különösen az új templom megépítésével kapcsolatos nehézségekre mutatott rá. Valószínűleg mindkét egyház magát vallotta „potior pars”-nak, követelte a szentmiklóshelyi templomot s nem törődött az újjal. Brandenburgi Katalin új rendelete¹⁰⁴ (1630 ápr. 18.) úgy segített e helyzetben, hogy elrendelte a szentmiklóshelyi templom bezáratását, mind addig míg az új templom elkészül. Addig mindkét egyház egy-egy termet kapott a várban istentiszteleteik megtartására. Ha az új

¹⁰² EOE, IX, 98.

¹⁰³ SzO. VI, 109—12.

¹⁰⁴ Veszely, i. m. I, 397—9.

templom kész lesz, akkor a fejedelem vallatást tart s a megállapítandó „*potior pars*“ végérvényesen birtokba veheti a régi templomot.

1633-ban készült el az új, piactéri templom, s I. Rákóczi György ugyanazt a bizottságot küldte ki, mint elődje a vitás lélekszám-kérdés eldöntésére és az egyházi javak megosztására. Apafi György vezetése mellett a fejedelmi kommisszáriusok megejtették a vizsgálatot, s a római katolikus egyházat találták számosabbnak, így övék lett a szentmiklóshegy-i templom. A két egyház közötti surlódások elsimítására egyúttal egy 8 pontból álló egyességet hoztak létre.¹⁰⁵ Az egyesség pontjai közül a következők mutatnak rá arra, hogy milyen alapelvek szerint ment végbe az addig egy ekklézsiát alkotó közösségek külön konfessionális egyházakká való szervezkedése:

1. „... mivel egyik az másik templomoknak építésekben mindenik fél communiter munkálkodtanak, tehát ennek utánna egyik fél is a másiknak templomához soha semmi úton módon semmi praetenciókat fenn ne tartsanak se magok, se pedig posteritások... Ha ugyan valamelyik fél megkevesednék is, de ugyan affelől ezen libertások legyen akár melyik félnek az templom felől, melynek megállására mindenik fél egyaránt kötelezők magokat.“

2. „Az templomokhoz és parochiákhoz lévő földeket akár mi névvel neveztessenek, tehát az orthodoxa religion lévő atyafiaknak felét, az más részt pedig az Catholicusoknak adassanak.“

6. „Az béradás felől, se az orthodoxa religion levő atyafiak ne kívánjanak, sőt ne is vegyenek az catholicusoktól se e contra az Catholicusok az orthodoxa religion levő atyafiaktól, semmi just abból is egyik a másikhoz ne praetendaljanak se magok, se pedig másokat ennek violálására és megvételére ne indítsanak...“

Udvarhelyszék északkeleti részén a XVI. század végén és a XVII. század első évtizedeiben ugyanazt a küzdelmet látjuk a református és a római katolikus egyház között, mint amilyent Udvarhelyen ismerhettünk meg.^{105a} Zetelakán a XVI. század végén s a XVII. század elején BACZONI ANDRÁS református esperes a lelkész. 1610-ben Udvarhelyre ment lelkésznek s utódjává – annak jeléül, hogy a község addig is vegyes vallású lehetett – római katolikus lelkészt választottak, névszerint OROSZHEGYI PÉTERT. Péter pap megválasztásának kondíciói érdekesen mutatják, hogy a két egyház híveinek egy gyülekezeti közösségben, egy lelkész gondozása alatt való élése milyen kompromisszumokat eredményezett. „Mikes Sigmond süvege levéve kéré az zetelaki megyét, hogy engedjék meg, hadd lakják pápista pap ott, hadd járhasson ő is oda jobbágyostól az praedikátiora.“¹⁰⁶ A kérés arra mutat, hogy a zetelaki „megye“¹⁰⁷ többsége ekkor

¹⁰⁵ Zayzon, i. m. 86–9.

^{105a} Az udvarhelyi egyházközségek kialakulására nézve l. Pokoly József névtelenül kiadott, nagyértékű munkáját: Az erdélyi ref. egyházkerület igazgatótanácsának emlékirata a székelyföldi kepe megváltása tárgyában. Kolozsvár, 1908. 27–37.

¹⁰⁶ Veszely, i. m. I, 316–7.

¹⁰⁷ A *megye* az egyházközség egykorú neve. A jegyzőkönyv arra mutat, hogy az egyházközség élén egy szűkebb kormányzó-testület állott, amely a papválasz-

református volt, ennek dacára hozzájárult a római katolikus lelkész alkalmazásához, de azzal a kikötéssel, hogy Péter pap „magyarul prédikáljon, misét ne mondjon és magyarul énekeljenek“. Oroszhegyi Péter azonban a kondíciók ellenére is meg tudta változtatni a falu többségének vallását, s ő utána a XVII. század közepén, már misét is mondtak Zetelakán. Az átalakulás nem mehetett a reformátusok minden ellenállása nélkül, erre következtethetünk abból, hogy II. Rákóczi György 1651-ben tanúvallatást rendelt el annak megállapítására, hogy mikor jött be a katolikus egyház és szertartás Zetelakára. Az udvarhelyi református egyház-megye 1695-i névjegyzékében Zetelaka már nem szerepelt.

Oroszhegy és Szentkirály reformációjáról az első adatot Possevino jegyezte fel »Transilvania«-jában, azt írva, hogy itt 1583-ban „Oeszi András, ez az istentelen ember“ foglalta el a római katolikus templomot.¹⁰⁸ 1606-ban még református vizitáció járt Oroszhegyen. A vizitáció emlékét őrző oklevelet TASNÁDI VERES MIHÁLY református superintendens és öt esperes társa adta ki annak szabályozására, hogy a lelkész a két község közül mikor melyikben köteles szolgálni.¹⁰⁹ A rendelkezést azonban mintegy két évtizeddel később SZENTLÉLEKI FEJÉR MIKLÓS 1622 és 1634 között római katolikus vikárius generális erősítette meg, időközben ügylátszik katolikus lelkészt kapott a két falu s többé nincs semmi nyom reformátusságukról.

Bethlenfalván hasonló lehetett a helyzet. A bethlenfalvi római katolikusok 1614-ben panasszal fordultak a fejedelemhez. Panaszuk az, hogy bár az egész falu római katolikus, egyesek — nem mondják meg, hogy kik — elűzték a barátot és megtiltották, hogy ott prédikáljon. Bethlen Gábor válasza¹¹⁰ arra mutat, hogy a panaszos fél állításának nem volt hajlandó mindenben hitelt adni, a sérelmek orvoslását azonban fontosnak tartotta. Elrendelte, hogy a hatalmaskodások szűnjenek meg, annak eligazítását azonban, hogy Bethlenfalván melyik félnek van joga a paptartásra, a következő országgyűlés döntésére halasztotta. Nem tudjuk, hogy tartatott-e vizsgálat annak megállapítására, hogy melyik a számosabb egyház Bethlenfalván, lehet, hogy a székelyudvarhelyi katolikus hívek 1614—1630 között Bethlenfalvához való kényszerű csatlakozása által megerősödött római katolikusok vizsgálatartás nélkül is el

tást intézte. Ennek összetételét, munkakörét közelebbről nem ismerjük, de ilyen testületeknek a presbitérium felállítása előtti időben több községben való megléte mellett bizonyít a berekeresztúri egyház 1602-ben megalkotott rendtartásának 1. pontja, amely kimondta, hogy a prédikátort „olyan személyek fogadják meg, akik a tanító rendet mind tudományokban, mind erkölcsökben meg tudják ítélni“. E „személyek“-nek kötelességük a választást az egész megye hírével és a többség hozzájárulásával végbevinni. [Vö. Bocz József, A berekeresztúri Deliberatium: Történelmi Tár. 1885. 783—91. Újra kiadta Kolozsvári József, Egyházi fegyelemre, rendtartásra vonatkozó határozatok a berekeresztúri ref. egyházköz-ségben az 1602. évben: Református Szemle, 1933. 469—75.]

¹⁰⁸ Nagy Lajos, i. m. 5.

¹⁰⁹ Veszely, i. m. I, 340—1.

¹¹⁰ Veszely, i. m. I, 394—5.

tudták ismertetni túlsúlyukat és ezzel megszerezték a templomot és a parochiát. A bethlenfalvi reformátusok erőszakosságuk dacára sem tudták tartósan megszervezni maguknak az egyházat s az egyházmegye történetében többet nem találkozunk velük.

A szenttamási egyház, amelyet öt község alkotott: Szenttamás, Fancsal, Ülke, Tibod és Kadicsfalva történetében a bethlenfalvi erőszakossághoz hasonlót a római katolikus egyház hívei követtek el, az ő vakmerőségüket azonban siker koronázta.¹¹¹ A széki bíróság 1617. évi ítélete megállapította, hogy ebben a „megyében” a reformátusok voltak többségben s így teljes joguk volt ahhoz, hogy SZÁSZVÁROSY GERGELY személyében református papot válasszank. A római katolikusok azonban nem nyugodtak bele, hanem szidalmakkal és fenyegetésekkel elkergették. A reformátusok ezért panszra mentek, a katolikusok azonban a per folyása alatt önhatalmúlag, erőszakkal birtokba vették a templomot. A széki bíróság súlyos pénzbírsággal sújtotta ezért őket és megállapította, hogy római katolikus pap alkalmazására nincs joguk. Az ítélet azonban nem befolyásolta a „megye” későbbi egyházi sorsát s így ez is elveszett az udvarhelyi reformátusság számára.

Udvarhelyszék északkeleti részéhez hasonló küzdelem folyt a XVII. század első évtizedeiben a nyugati részen is, itt a református és unitárius hívek állottak egymással szemben. Az első rendezés Bethlen Gábor idejére esik. 1618-ban visszavadatta a reformátusoknak Rugonfalva és Betfalva megyéje templomát, amit 10 évvel azelőtt egyes rugonfalvi jómódú emberek foglaltak el „dávidista avagy zomhatos” papot vívén oda.¹¹²

A vidék központi helye Székelykeresztúr, ahol az egyházi harc ugyanolyan eredményre vezetett, mint Székelyudvarhelyt. A község főtemploma a „maior pars”-é, az unitáriusoké lett, a református hívek számára pedig sok huzakodás és torzsalkodás után 1630—1642 között felépítettek egy második templomot.¹¹³ Székelykeresztúron a reformátusok és az unitáriusok között az egyházi vagyon megosztására létrejött 1642. évi megegyezés mutatja, hogy milyen aprólékos gonddal ment végbe mindenütt az egyezés. Az egyház két harangja közül a nagyobbik az unitáriusoké lett, a kisebbik azonban túl kicsi volt ahhoz, hogy azzal a reformátusok megelégedhessenek. A fejedelmi biztosok ezért úgy rendelkeztek, hogy a kisebbik harang felhasználásával a református egyház számára egy olyan nagyságú

¹¹¹ Veszely, i. m. I, 285—8.

¹¹² Koncz József, Adatok az udvarhelyszéki orthodoxok és unitárius atyáink XVII száz esztendőbeli történetéhez: Keresztény Magvető, 1884. 164.

¹¹³ Nagy Lajos, i. m. 17. — A törvény erejére és annak a fejedelem általi tiszteletére mutat I. Rákóczi György határozata, amellyel elutasította a református egyház 1631. évi felterjesztését, amely azt javasolta, hogy a keresztúri unitáriusok elégedjenek meg a fiátfalvi filia templomával, mivel többségüket amúgyis csak a fiátfalvi hívek connumerációja biztosította. [Koncz József, Az erdélyi ev. ref. egyház vallásszérelmei 1631-ben: Protestáns Közlöny (Kolozsvár). 1882, 380, 396].

harangot kell öntetni, amilyen az unitáriusoké. Arra az esetre, ha az új harang kisebb vagy nagyobb lesz a réginél, a két egyház ígéretet tett, hogy kölcsönösen kártalanítják egymást.¹¹⁴ Az unitárius-református egyházközségek egyházi helyzetének rendezése I. Rákóczi György idején ment végbe. Ernek során az erős református fejedelem a törvényadta összes lehetőségek felhasználásával mindent megtett e vidéken a református érdekek védelmezésére. Legbuzgóbb támogatója e munkában BETHLEN JÁNOS, a későbbi kancellár volt. Magából Székelykeresztúrból is fennmaradt egy új, 1646. évi rendezés dokumentuma, amely az öreg templomot, a hozzátartozó toronnyal, pap- s mesterházzal a reformátusoknak juttatta,¹¹⁵ nincs azonban tudomásunk arról, hogy ezt a rendezést a valóságban is végrehajtották volna.

Az I. RÁKÓCZI GYÖRGY alatt végbement egyház-rendezések lefolyására, a bennük érvényesülő, erős fejedelmi befolyásra a legjellemzőbb Héjjasfalva története.¹¹⁶ 1639 augusztusában ezt írta a fejedelem, Héjjasfalváról: „Isten Szentlelkének titkos ereje és munkálkodása által Fejér vármegyében Héjjasfalván lakó orthodoxa religionkon lévő híveinknek számok ennehány időkben nem kicsin augmentumot vött, és hogy rövid időn nagyobbhat venne, jó reménység vagyok, amplectálván azok is az orthodoxa religiót. És mivel immár nem sok hja, hogy felesben nem volnának az mieink az adversáriusoknál, mindazonáltal az ottvaló adversarius minister Salariumot akar tőlök extorqueálni...“ A reformátusokat felmenti az alól, hogy az „adversarius minister“-nek papbért adjanak s megbízta Bethlen Jánost, tartson vizsgálatot a községben az egyházak egymásközi viszonyának tisztázására. Bethlen János vizsgálata eredményét sejtethjük a jelentésre adott, 1640 februárjában kelt fejedelmi válaszból: „Hűségheď levelét vevén, az Héjjasfalvi inquisitióban mint procedált, értjük, s hogy a nemes embereket nemcsak egy privát paraszt personara kelljen tudni, jól discurralt felőle, nekünk is az teczik; mert a nemes embernek mindenkor több érdeme vagyon a parasztnál, mellyet ugyan törvény szerint lásson megh hűséghtek. A káromkodó embert is nem kell közikben számlálni, kinék latorságát bizony el nem szenvedgyük...“

A levél rámutat arra, hogy a faluban a nemesek, vagy legalább is azok többsége volt elsősorban református s a fejedelem súlyt helyezett az ő egyházi érdekeik biztosítására, de a „paraszt“ lakossággal szemben is a törvény szerinti eljárást hangsúlyozta. A levél nem az „akié a föld, azé a vallás“ elvét hirdeti, hiszen akkor szükség sem lett volna a vizsgálatra, de amikor a református egyház majdnem a község lakóinak felét mondhatja magáénak, a különbséget eltünteti s a helyzetet a reformátusok javára fordítja az, hogy a nemesség református. 1640. március közepén Csulai György udvari pap, mint fejedelmi commissarius jelent meg

¹¹⁴ Nagyajtai Kovács István, A székelykereszturi unitárius hitközség történeti rajza: Keresztény Magvető, 1879. 67—91.

¹¹⁵ Koncz József, Keresztény Magvető, 1884. 165.

¹¹⁶ A héjjasfalvi egyházi harc hat 1639. és 1640. évi emléket közli Koncz József, A héjjasfalvi orthodoxus és unitárius atyafiaknak tusakodása a XVII. században: Keresztény Magvető, 1884. 27. kk.

Héjjasfalván s a község egyháza reformátussá lett: „... találtuk az orthodoxa religion levőket potior és major parsnak lenni... az templomot, harangokat, parochialis domust minden ahhoz való seditusokkal az orthodoxa religion levőknek úgymint major és potior parsnak assignalok és kezekben adok. .“

Muzsnával kapcsolatban így panaszkodtak az unitáriusok az 1640-es évek végén: „Musnában is sub specie Articuli templomunk elvételét, melly helyyében is kívánunk templomhelyet és arra való költséget.“¹¹⁷ Itt 1642-ben tartatott vizsgálat s ez megállapította, hogy az unitáriusok háromannyian vannak, mint a reformátusok, a templom tehát ő nekik marad. Együttal azonban köteleztettek arra, hogy a reformátusokat a templomépítésben segítsék. Az unitáriusok — minden figyelmeztetés és kérés dacára — évről évre elmulasztották a segítségadást s a második templom nem épülhetett meg. Emiatt elveszítették a meglévő templomhoz való jogukat s az 1648-ban átadott a reformátusoknak.¹¹⁸

Újszéke ly egyházi küzdelméről egy 1697 évi tanúvallomás számol be, a régi templomot a reformátusok itt Barcsay Ákos és Rákóczi Zsigmond, I. Rákóczi György kisebbik fiának az udvarhelyi útja alkalmával szerezték meg, a fejedelmi támogatást élvező egyház — az unitárius tanú emlékezete szerint — a köteles segítséget sem adta meg a minor parst alkotó unitáriusoknak.¹¹⁹ Szintén Rákóczi György alatt indult meg a református egyházi élet a csekefalvi leányegyházban. Csekefalva Szentábrahám filiája volt. Szentábrahám megmaradt unitáriusnak, Csekefalva azonban református lett s a fejedelem 1640-ben elrendelte, hogy egy pusztán álló kápolna építtessék fel az új orthodoxus gyülekezet számára.¹²⁰ Csekefalva így elvált Szentábrahámától s a legrégebb református összeírásokban már mint Székelykeresztúr filiája szerepel.

Székelykeresztúrtól északra fekvő udvarhelyszéki községekben a reformátusok és unitáriusok közti küzdelem a szombatosok perbefogása és elítélése után indult meg. 1638 júliusában mondotta ki Désen az I. Rákóczi György által kiküldött országos bizottság a szombatosok feletti súlyos, fej- és jószágvesztésre szóló ítéletét. Kegyelmet kaptak azonban mindazok, akik áttértek valamelyik recepta religióra. Az áttérések befejezte után 1639. februárjában küldte ki a fejedelem kommisszáriusait annak megállapítására, hogy az egykori zsidózó falvakban, melyik egyház képviseli most már a többséget. A megejtett vizsgálat azt igazolta, hogy a szombatosok négy jelentős központja közül kettőben Székelyszent-erzsébeten és Nagysolymoson, amelynek filiája Székelyhidegkút, a reformátusok szerezték meg a többséget, így övék lett a templom

¹¹⁷ Benczédi Gergely, Az erdélyi unitárius ciklédziák megbántódásairól 1640 —1650: Keresztény Magvető, 1884. 90.

¹¹⁸ Koncz József, A muzsnai orthodoxus és unitárius atyafiak busakodása a XVII. században: Keresztény Magvető, 1884. 94.

¹¹⁹ Benczédi Gergely, A kis-solymosi, böződi, böződjfalvi, újszéke lyi és szentdemeteri unitárius templomok elvétele iránt 1697 január 19, 20, 21 és 22-én felvett tanúvallomások: Keresztény Magvető, Kolozsvár, 1879. 40—2.

¹²⁰ Koncz József, Adatok stb.: Keresztény Magvető, Kolozsvár, 1884. 165.

és az ő vallásukhoz tartozó lelkesz került a parochiára. Kissolymoson két vizsgálat tartatott, 1639-ben az unitáriusoknak ítéltetett a templom, az 1640. évi számbavétel azonban azt igazolta, hogy a reformátusok vannak többen, s így Kissolymos egyháza végül is református lett. Nehéz helyzet alakult ki Bözödön, mivel a faluban több volt az unitárius, mint a református. Bözöd azonban Bözödújfaluvallal együtt alkotott egy „megyét“, s mivel Újfalun szinte teljes egészében református lett, a „megyén“ belül a reformátusoké lett a többség és ennek megfelelően a templom meg a paptartás joga is. Az unitáriusok később elfoglalták a templomot, de Apafi 1668-ban az újabb vizsgálat alapján, amelynek az volt a célja, hogy az unitáriusok között még mindig lappangó szombatosokat kikutassa, a bözödi templomot visszaadatta a református egyháznak.¹²¹

A református hitüket mindvégig megőrzött községekből, a római katolikus terjeszkedés ellenére is megtartott egyházakból, az unitáriusoktól, a „maior pars“ jogán elhódított és a szombatosok áttérítése által megszerzett templomos helyekből így alakult ki az udvarhelyi református egyházmegye területe, úgy amint azt a XVII. század végi összeírás alapján megrajzolhatjuk. Az udvarhelyi egyházmegye levéltárának legrégibb protokollumai 1695-ben,¹²² 1709-ben¹²³ és 1715-ben¹²⁴ jegyezték fel az egyházmegye községeinek névsorát. E három többé kevésbé megegyező névsor alapján állítottuk össze az udvarhelyi egyházmegye XVII. századvégi anya- és leányegyházainak jegyzékét.

1. Agyagfalva. Fióái:
 - a) Mátisfalva. Ma anyaegyház,
 - b) Székelymagyaros. Ma anyaegyház
2. Alsórákos
3. Bágy. Fióái:
 - a) Homoródszentmárton, 1777 óta anyaegyház,
 - b) Homoródszentpál, 1944-ben missziói egyházközséggé lett.
4. Bögz. Fióája:
 - Székelyderzs. Ma Kányád fióája
5. Bözd
6. Etéd
7. Ége

¹²¹ A szombatos falvak egyházaért a reformátusok és unitáriusok között folyt harc dokumentumait közölte és az egyházi harc történetét feldolgozta Konez József, Adatok a bözödi ev. ref. egyházközség történetéhez. Marosvásárhely, 1905. 19—30. Az 1639. és 1640. évi vizsgálat alkalmával a községekben feljegyzett reformátusok, unitáriusok és zsidók névsorát ugyanő tette közzé [Keresztény Magvető, 1882. 107 és 217].

¹²² Egyházmegyei levéltár 2. sz. protokollum: Liber Ecclesiae Orthodoxae in Sede Udvarhelyi existentis 1644. 114—180.

¹²³ Egyházmegyei levéltár, 36. sz. jegyzőkönyv: „Protocollum Ecclesiarum 1709“. — Szokolyai A. István esperes által készített összeírás.

¹²⁴ Egyházmegyei levéltár, 3. sz. jegyzőkönyv: „Liber ecclesiarum 1715“. 1—184.

8. Farcád. Filiája:
Hodgya. Ma anyaegyház
9. Fehéregyháza
10. Felső Boldogasszonyfalva. Filiái:
a) Bikafalva. Ma anyaegyház
b) Ócfalva. Ma anyaegyház
11. Felsősófalva. Filiája:
Alsósófalva. Ma anyaegyház
12. Héjjasfalva
13. Homoródszentlászló
14. Kányád
15. Kecset
16. Kisgalambfalva
17. Kissolymos. Filiája:
Székelyhidegkút. Ma anyaegyház
18. Kórispatak
19. Küsmöd
20. Magyarfelek. Ma Szederjes filiája
21. Moha.
22. Nagybun. Filiája:
Kisbun
23. Nagygalambfalva
24. Nagysolyomos
25. Olthévíz
26. Parajd
27. Patakfalva. Filiája:
Telekfalva. Ma anyaegyház
28. Petek
29. Rugonfalva. Filiája:
Alsósiménfalva. Ma anyaegyház
30. Sándorfalva. Ma Telekfalva filiája
31. Sárpatak. Ma Segesvár fiókegyháza
32. Siklód
33. Sükő
34. Szederjes
35. Székelydobó. Ma már nem anyaegyház; előbb Bögöz, majd Székelymagyaros filiája lett
36. Székelydália
37. Székelykeresztur. Filiái:
a) Fiátfalva. Ma anyaegyház
b) Betfalva. Ma anyaegyház
c) Csekefalva. Ma anyaegyház
d) Gagy. Ma anyaegyház
38. Székelymuzsna
39. Székelyszenterzsébet
40. Székelyudvarhely
41. Szolokma

42. Újszékely. Filiája:

Alsóboldogasszonyfalva. Ma anyaegyház.

43. Voldorff. Ma Kóbor filiája.

A XVII. századvégi udvarhelyi egyházmegye határai túlnyúltak a szék határain. Anyaegyházai közül nyolc: Alsórákos, Fehéregyháza, Héjjasfalva, Moha, Nagybun, Olthévíz, Sárpaták és Voldorff megyei területen feküdt. Hogy mikor kerülhettek ezek az egyházak az udvarhelyi senior felülvizsgálata alá, arra nézve támpontot nyújt az 1620. évi nyenyedi zsinatnak egy hibás kivonatban reánk maradt végzése. E végzés szerint a „félegyházi (fehéregyházi) ekklézsia az udvarhelyi szeniortól függjön.¹²⁵ 1808-ban, amikor a generális zsinat a nagyenyedi, kükküllői és az udvarhelyi egyházmegyék egyes egyházközségeiből megalkotta a nagyszebeni egyházmegyét,¹²⁶ ezek az egyházközségek elcsatoltattak az udvarhelyi traktustól. Az udvarhelyi egyházmegyéből újabb négy egyházközség: Homoródszentmárton, Szederjes, Székelymuzsna és Székelyszenterzsébet vált ki 1921-ben és csatoltatott az erdővidéki egyházmegyéhez a román kultuskormányzat azon rendelete következtében, mely csak azoknak az egyházmegyeyi hatóságoknak biztosított állami támogatást, amelyeknek felvigyázata alatt legalább 20 egyházközség volt.¹²⁷

5. A háromszéki egyházmegyék

Háromszéki egyházaink reformációkori átalakulása éppen annyira ismeretlen, mint a másik két székely területé. Benkő József, Erdővidék egyháztörténetírója azt jegyezte fel, hogy „a Székelyföldre Brassai Honterus János által hata el a reformáció”.¹²⁸ Ezt a megállapítást Háromszékkal való vonatkozásában igazolhatónak látjuk. Brassó és Háromszék XVI. századeleji egyházi kapcsolataira világít rá János király 1531. évi rendelete,¹²⁹ ebben Bereck előjáróinak panaszára megparancsoja, hogy Bereck lakóit senki idegen bíróság elé idézni ne merje, hanem pereiket vagy a berecki bíró, vagy egyházi törvényszéket illető ügyben a barcasági dékán előtt folytassák.

A fejedelmi korban még szorosabbak lettek Brassó és Háromszék kapcsolatai. 1578-ban Brassó város fejedelmi adomány révén megszerezte Sepsiszéken Kököst, vásárlás útján pedig Uzont, Lisznyót és Szo-

¹²⁵ Szilágyi István, Az erdélyi h. h. anyaszentegyház közzsínatainak végzése kivonatban: Révész Imre, Magyar protestáns egyházi és iskolai Figyelmező III, (1872), 8 (a következőkben: Révész, Figyelmező).

¹²⁶ Pokoly, Az erdélyi református egyház története V, 242.

¹²⁷ A román kultuszminisztériumnak az erdélyi református püspökhöz intézett leirata [59.549/1921 — nov. 16. sz. Az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgató Tanácsa levéltárában 7590/1921. sz. alatt].

¹²⁸ Benkő József, Filius Posthumus II, 6.

¹²⁹ SzO. II, 20—2.

tyort.¹³⁰ Brassó maga a XVI. század elejétől fokozatosan korlátozta magyar lakóinak az iparúzéshez és kereskedéshez való jogát, magyar lakossága ennek ellenére nem csökkent, mert a háborús világ nagyszámú katonaság tartására kényszerítette reá a hatalmi politikát űző várost s e katonaság javarésze háromszéki székely volt.¹³¹ Bolonya és Martonfalva városrészeket az egykorú feljegyzések „székely külvárosnak” (suburbium sicularum) emlegetik. A háromszéki összeköttetés mellett tanúskodnak a XVI. századi és XVII. századeleji brassói magyar pap- és tanító-nevek is: Arkosi Veres Péter (1552), Szentgyörgyi Márk András (1593), Bikfalvi András (1598—1613) és Szemerjai János (1613—1628).¹³²

A brassói reformáció hatása mellett az új egyházi viszonyok kialakításában szerepe volt egyes főurak egyházi magatartásának is. A reformáció pártfogói közé kell sorolnunk Daczó Pált, akit az erdélyi országgyűlés 1552-ben a marosvásárhelyi templomkérdés rendezésével bízott meg,¹³³ de aki szűkebb hazájában is tevékenykedhetett ilyen téren. Egy XVII. századi református esperesi levél adata szerint ő volt az, aki 1547-ben „maga költségével Isten dicsőségére” újraépíttette Sepsiszentgyörgy középkori templomát,¹³⁴ mely valószínűleg már akkor is a reformált egyház istentiszteleti helye volt. A Kézdi székbe beékelt felsőfejérmegyei községekben egy másik birtokos család egyházi állásfoglalásának a hatásáról tudunk. Az Apor-család katolicizmusa megakadályozta a reformáció itteni terjedését. A hagyomány szerint Apor Ilona Altorja határából jobbágyaival visszaűzette a reformációt terjesztő prédikátorokat.¹³⁵ Háromszéken a reformáció elterjedését minden bizonnyal elősegítette a fejedelmi hatalom 1562 utáni megerősödése, s az új egyházszervezés egy időben mehetett végbe a fejedelmi birtok- és jobbágyadományozások révén kialakuló új háromszéki földbirtokos réteg kialakulásával. Sepsi, Kézdi és Orbai szék összeszögellésénél épített várhegyi fejedelmi vár valószínűleg ugyanolyan szerepet töltött be Háromszék egyházi életében, mint Székelytámad vára Udvarhelyszéken.

A háromszéki egyházmegyék kialakulása szempontjából a papság XVI. századi alakulásának és szervezetének az ismerete volna a legfontosabb. Bár a XVI. század második feléből több háromszéki papnevet ismerünk,¹³⁶ azok legnagyobb része vagy mint tanú, vagy polgári perekben szereplő becsüs és bíró jön elő, vagy pedig közzé nem tett s így közelebb-

¹³⁰ Torjavásári László, Háromszék: A nemes székely nemzet képe (szerk. Rugonfalvi Kiss István) II. 1939. 183—4.

¹³¹ Molnár János, A brassói magyarság és ev. ref. egyház története. Brassó, 1887. 45—9.

¹³² Molnár, i. m. 56—9.

¹³³ EOE. I, 412.

¹³⁴ Orbán Balázs, A Székelyföld leírása III, 42.

¹³⁵ I. h. 91—2.

¹³⁶ *Sepsi székről* ismeretes XVI. századi pap- és mesternevek: Gidófalván 1586-ban iskolamester Szászvárosi Bertalan [Bogáts Dénes feljegyzése a Székely Nemzeti Múzeum levéltára alapján. L. Nagy Géza, A háromszéki néplélek az

ről nem ismeretes forrásokról való megenlékezésben szerepel. E nevek tanúsága alapján tehát az egyházzervezet átalakulására következtetéseket nem vonhatunk. A legtöbbet azok a papnevek mondanak, amelyeknek viselői egyházmegyei tisztségeket töltöttek be. 1556-ban egy végrendelet tanúi között szerepel a maksai és a lécfalvi plébánossal együtt István dálnoki plébános „vicearchidiaconus sedis kijzdi”.¹³⁷ Ebből arra következtethetünk, hogy Háromszék középkori archidiaconatusi szervezete változatlanul érte meg a reformáció idejét. A kézdi archidiaconatus fennállott még ebben az időben s valószínűleg külön szervezeti egységet alkotott a sepsi districtus is. A középkori egyházi keretek felbomlása s a gyulafehérvári főesperesség százszékánátusainak kiválása után azonban a sepsi districtus önálló egyházmegyévé lett, illetőleg Pokoly feltevése sze-

egyháztörténelem tükrében: „Alkik kősziklára építettek” című gyűjteményes kötetben. Kolozsvár, 1937. 82].

Illyefalván Dálnoki Teleki Ferenc a mester 1595-ben [Kelemen Lajos feljegyzése az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltára alapján az 1575—1621. közötti háromszéki papokról és tanítókról, Nagy Géza, i. m. 82].

Nagyborosnyó: a református egyházi levéltár legrégibb darabja 1569-ből való, amelyen Albert pap, mint tanú szerepel [Vö. Benedek Áron, Nagyborosnyói reformált egyházunknak vázlatos történetrajza: Erdélyi Protestáns Közlöny. 1871. 413. 419.

Réty: Bálint pap 1575 és István deák mester 1597 [Bogáts Dénes feljegyzése, Nagy Géza, i. m. 82].

Sepsibesenyő: 1569-ben egy peres ügyben mint becsüs szerepel „besenyei András pap” [SzO. V, 90].

Erdővidék három községéből ismerünk XVI. századi papneveket: Bardóc: egy 1593. évi tanúesketési levélben szerepel Jánosi Péterné Sándor Margit, a bardóci lelkész felesége [Karácson Béla, A fülei ev. ref. egyházközség története. Kisújszállás, 1899. 28].

Böln: „Mattyas deák Nagy Beoleoni Mester” neve 1584-ben fordul elő [Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára alapján említi Szabó T. Attila, Levéltári adatok XIV—XIX. századi egyházi tisztségviselők személyének ismeretéhez: Református Szemle, 1940. 201].

Magyarhermány: A hagyomány szerint a reformációnak Erdővidékre való behatolása idején itt egy András nevű pap volt, aki a templomból kihordott zászlós keresztet asztagjai felé tűzette, amín a nép annyira felháborodott, hogy elűzte s a falut csak később sikerült a reformációnak megnyerni [Vö. Karácson Béla, Adatok az erdővidéki ev. ref. egyházmegye történelméhez: Erdélyi Protestáns Lap, 1899. 216.].

Kézdiszékről szintén három papnevet ismerünk ebből az időből: Hodor Kelemen, Hodor Bartalis fia 1584—1624. között több helyen, Máriósfalván, Dálnokon, Kézdivásárhelyen és Kézdiálbison szolgált, mint tanító, később mint lelkész. Tekintélyes ember volt: 1601-ben Kézdivásárhelyi házára adómentességet kapott Báthori Zsigmondtól, 1606-ban pedig nemességet nyert [SzO. V, 139, 172].

Dálnokon 1590-ben egy birtokcserével kapcsolatban említetik „Nagy Lőrincz praedicator” [SzO. V, 144].

Kézdivásárhelyt 1588-ban az iskolamester Szentkirályi István deák [Bogáts Dénes gyűjtése, Nagy Géza, i. m. 82].

¹³⁷ SzO. III, 314.

rint egyesült a kézdi archidiaconatussal. Pokoly szerint az egész terület új egyházi szervezetének a reformáció szellemében való újjáépítője az a „Ladislaus archidiaconus sedis Sepsi”, akinek két levelét őrizi a bölöni unitárius egyházközség levéltára s aki az egész vidék egyházait regestrumba vétette. LÁSZLÓ archidiaconus Pokoly szerint mint a régi kézdi főesperesek utódja gyakorolta az egyházi főhatóságot az egész háromszéki terület felett, a kisebb keleti egyházmegyét (a kézdit) a nagyobb, sepsibe olvasztva bele.¹³⁸ László archidiaconust egy újabb történelmi munka Hilibi Nagy László uzoni lelkipásztorral azonosítja, akinek egyházszervezési munkájáról nem, de birtokszerzéséről élénk képet rajzol.¹³⁹ A rávonatkozó adatok 1575 és 1579 közötti évekből valók.

Pokoly felfogása azon alapult, hogy más pap ebben az időben Háromszék területén nem nevezte magát archidiaconusnak. Ha azonban az 1580-ból ismeretes GELENCEI NAGY ANTAL lemhenyi plébánost és „archidiaconust”¹⁴⁰ az említett László kortársának tekintjük, akkor azt kell feltételeznünk, — s a magunk részéről e felfogást látjuk valószínűnek, — hogy a kézdi főesperesség, amelynek meglétére, mint láttuk, még 1556-ban is van adat, túlélte az új egyházszervezés idejét, de mivel vezetője vagy vezetői megmaradtak római katolikusoknak, orbai széki és kézdi széki gyülekezeteinek nagy része a protestáns László archidiaconus felvigyázata alá került. Az „archidiaconus Sedis Sepsi” ugyanolyan újkeletű elnevezés, mint amilyen az „archidiaconus siculiensis” név volt s az átalakulás idejére jellemző. A reformációra tért egyházak és a római katolikusnak megmaradt egyházak e területen való korai szétválását éppen ennek, egy külön protestáns és egy külön római katolikus egyházi központ egymás melletti megléte s a felekezeti határvonalaknak az első szervezkedés idején való tisztázása alapján tudjuk megérteni. Nehezebb eldönteni a két magyar protestáns egyház: a reformátusok és az unitáriusok egymás közti viszonyának kialakulását. Az 1592. évi unitárius zsinat azt határozta, „ha a sepsi diocesisből hárman vagy négyen lesznek a szénior mellett, meglegcszik vele a synath”.¹⁴¹ A zsinati képviselőt ilyen módon való rendezése azt is sejtetheti, hogy kevés volt Sepsiben az unitárius pap, de az is lehet, hogy csak a Kolozsvártól, illetőleg Tordától vett nagy távolság miatt mondtak le arról, hogy többen jöjjenek fel Háromszékről. A legvalószínűbb az, hogy a zsinat a ténylegesen kialakult háromszéki unitárizmus egyházmegyévé szervezésére s mint ilyennek az

¹³⁸ Pokoly, i. m. V, 207, 232—3.

¹³⁹ Torjavásári László i. m. 187—8. Őszintén sajnáljuk, hogy Pokoly nem adta ki László archidiaconusnak általa felfedezett leveleit s hogy ez az álmév alatt rejtőző szerző sem jelöli meg forrásait.

¹⁴⁰ Báthori Zsigmond 1602. március 24-én megerősítette Báthori Kristóf 1580. március 22-én kelt adománylevelét, amelyben a vajda Gelencei Nagy Antal lemhenyi plébánosnak és archidiaconusnak, valamint örököseinek adományozza felesége, Lukács Iloña lemhenyi telkét és házát [SzO. V, 173].

¹⁴¹ Pokoly, i. m. V, 225.

országos zsinatba való bekapcsolására gondolt e határozatával, de ez a szervezés megindulni is csak négy évtizeddel később indulhatott meg.

Tény, hogy unitárius esperes nevét a XVI. század utolsó vagy a XVII. század első évtizedeiből, tehát az állítólagos Keserői Dajka-féle fegyveres református misszió előttről nem ismerjük. Ismerjük azonban egy református esperesét, TORJAI SZÉKELY PÉTERÉT, aki 1603-ban még egymaga vizitálta Háromszék összes nemkatholikus egyházait¹⁴² s 1606-ban Háromszék képviselőtében egyedül vett részt a Tasnádi Veres Mihály püspök vezetése alatt tartott székelyudvarhelyi zsinaton.¹⁴³ A László archidiaconus által megalkotott nagykiterjedésű, egész Háromszék-
ket átfogó protestáns egyházmegye tehát ebben az időben még fennállott s ennek keretében amint az a későbbi fejlődés alapján sejthető — egyformán benne voltak, együtt alkották azt, a református és unitárius papok. Ebből az egységszervezetből félévszázad alatt négy református és egy unitárius egyházmegye alakult ki. 1614-ben a háromszéki református és unitárius papok közös kérvényt intéztek Bethlen Gáborhoz.¹⁴⁴ A kérvényt Torjai Székely Péter sepsi,¹⁴⁵ Koppáni István kézdi és Leérde János orbai

¹⁴² Erdővidéki református egyházmegye levéltára 22. fiók 5. sz. Regestrum Visitationis 1601—1701.

¹⁴³ Veszely, i. m. I, 340.

¹⁴⁴ Péter Mózes, A Rikánbelőli Kommunitás ismertetése és rövid története. Sepsiszentgyörgy, 1909. 27.

¹⁴⁵ Az a tény, hogy a szétválás után Torjai Székely Péter a sepsi egyházmegye nevében írta alá a kérvényt, megerősíti azt a hagyományt, ami különben megegyezik László Archidiaconus „Sedis Sepsi” aláírásának a jelentésével is, amely szerint a háromszéki református egyházszerkezet központja Sepsiben volt. E hagyományoknak megfelelően a sepsi református egyházmegye tekintetű az egykori nagyobb területet átfogó archidiaconatus közvetlen utódjának. László és Torjai Székely Péter utáni espereseinek névsorát az eddig rendszertelenül és hiányosan felszínre került adatok alapján — a következőképp állította össze Zoványi Jenő [i. m., 406]:

3. Bölöni SIKÓ István 1634, 1654, Illyefalva
4. Vásárhelyi Jakab 1664, 1691. Gidófalva
5. Vásárhelyi János 1702, 1713, 1728 Bodok
6. Lisznyai Incze István 1736 Uzon, Sepsiszentgyörgy
7. Martonosi Incze Mihály 1747 Gidófalva
8. Gyalai István 1753 Hidvég
9. Márkosfalvi Deák Péter 1758 Sepsiszentgyörgy
10. Vásárhelyi János (II.) 1767 Uzon, Sepsiszentgyörgy
11. Lisznyai Incze Sámuel 1775-től Illyefalva
12. Petri Ádám 1834 Illyefalva
13. Bong István 1837—1853 Bikfalva
14. Gödri Ferenc 1853—1870 Sepsiszentgyörgy
15. Csiszér Gábor 1871—1891 Egerpatak
16. Zagoni Pál 1891—1896 Nagyborosnyó
17. Vén Mihály 1896—1903 Bikfalva
18. Józsa Sándor 1903—1915 Illyefalva
19. Kovács Antal 1915—1919 Kilyén
20. Kiss Albert 1919—1938 Bikfalva
21. Tölkés József 1938 óta Málnás.

széki református esperesek írták alá, ami arra mutat, hogy 1603 és 1614 között a széki szervezet alapján három egyházmegye vált ki az addigi egyszervezetből.

E területi megoszlás után felekezeti megoszlás következett KESERÜI DAJKA JÁNOS püspöksége idején. Az 1618-ban tartott gyulafehérvári református-unitárius hitvita és az erdőszentgyörgyi unitárius zsinatnak a szombatosok elleni tárgyalásai alapján, a református püspök, aki e megmozdulások tulajdonképpeni vezetője volt, 1619-ben vizsgálatot tartott Háromszéken s eltávolította, vagy áttérésre kényszerítette azokat az unitárius papokat, akik a közös szervezet előnyeit kihasználva, református gyülekezetek lelkészi állását foglalták el. Ez az a vizitáció, amelynek híre egyes újabb unitárius egyháztörténészeknél úgy jelenik meg, hogy itt a református püspök fegyveres erőszakkal 62 unitárius egyházat térített át.¹⁴⁶ A háromszéki unitárius papoknak 1620-ban a református generális zsinathoz beadott kérvénye arra mutat, hogy nem az unitárius egyházat, hanem csak egyes unitárius papokat érte az addigi állapothoz képest sérelem, kétségtelen azonban az is, hogy ez az „egyházi sérelem” az egyház élete szempontjából feltétlenül szükséges és helyes intézkedés volt. A kérvény és a zsinat ráadott felelete Bod Péter közlése szerint a következőket tartalmazta:¹⁴⁷ „Kívánjuk — írják a háromszéki unitárius papok, — hogy aminémű Uniónk minékünk Háromszéken volt, az in omnibus punctis et clausulis megtartassék. Ac proinde liberum légyen ezután is Trinitária Ekklesiában transmigrálnunk, mikor vocatiónk vagyon, aminthogy a trinitárius atyánkfiaiának is Antitrinitárius Ekklesiába, amint ekkéig volt.” A református lelkészek generális zsinata válaszából Bod Péter ezt emeli ki: „Az Unió igen megtartassék, de salvis manentibus Ecclesiis utrinque. Az az: se Antitrinitárius Minister Trinitária Ekklesiába ne transmigráljon, bátor hivatala légyen is a tudatlan Kösségtől; hanemha tellyességgel Religiójokat mutálni akarnák, se vice versa a Trinitárius Antitrinitária Ekklesiába ne transmigráljon”. A felterjesztés és a válasz arra mutat, hogy az unió színe alatt hitvallási szempontból veszélyes elkeveredés állott fenn eddig a rendezésig. Keserői Dajka János vizitációja megállapította, hogy melyek a református és melyek az unitárius egyházközségek, de egyelőre az unitáriusok benne maradtak a református egyházmegyék keretében. Bod Péter e végzéssel kapcsolatban utal az 1577. évi országgyűlés határozatára, amely szerint a református püspököknek authoritása volt nemcsak a maga egyházához tartozó, hanem a „másféle valláson lévő papok” felett is, és állítja, hogy a református püspököknek ez a joga 1690 tájáig fennállott. Megállapítását egy, az unitárius egyházi főtanács levéltárában fennmaradt emlék annyiban helyesbbíti, hogy a háromszéki unitáriusok feletti református főhatóság 1630-tól korlátoztatott. BRANDENBURGI KATALIN 1630-ban Kolozsvárt kiadott rendeletében megengedte, hogy a háromszéki unitáriusoknak külön esperese legyen s hogy az unitáriusok vallási ügyekben (in Religionis et spiritualium rerum negotio) tulajdon

¹⁴⁶ Pokoly, i. m. II, 69—72.

¹⁴⁷ Bod Péter, Szmirnai Szent Polikárpus 67.

püspököktől függhenek; ezt az unitáriusok úgy értelmezték, hogy az unitárius zsinaton résztvehetnek s papjaik ordinálását is ott kérhetik.¹⁴⁸ A református püspök főhatósága a vizitációban, fegyelmezésben, egyházi perekben tartatott fenn. Ez a rendezés, amelyet 1631-ben I. Rákóczi György is megerősített, hozta létre a háromszéki egységszervezetből negyedikként kiszakadó unitárius egyházmegyét. S hogy ez az egyházmegye is a XVII. század folyamán valóban az erdélyi református egyház része volt, azt bizonyítják az 1637. évi dési és az 1640. évi gyulafehérvári református zsinatnak azok a határozatai,¹⁴⁹ amelyek a háromszéki unitáriusok egyes egyházi ügyeit szabályozták.

Az ötödik háromszéki protestáns egyházmegye az erdővidéki, amely ugyanúgy mint a kézdi és az orbai, területi rendezés folytán jött létre. Bod Péter és Benkő József szerint 1654-ben osztatott kétfelé a nagyki-terjedésű sepsi egyházmegye és a miklósvári, meg a bardóci fiúszékek református gyülekezetei élére az addigi prosenior helyére külön senior állítatott.¹⁵⁰ Az új rendezés kapcsolatba hozható Csulai György püspök 1653. évi háromszéki vizitációjával.¹⁵¹

A hosszú időn át fennálló egység bizonyos formában megmaradt Háromszék protestáns egyházai, elsősorban papjai között az egyházmegyék szétválása után is. Ennek az egységnek az alapjává az a privilégiumlevél lett, amelyet 1614-ben adott ki Bethlen Gábor a református és unitárius egyház papságának közös kérésére s amelyben jószágukat felmentette az adófizetés, őket magukat a hadi szolgálat terhe alól. E privilégiumlevelet bizonyos megszorításokkal I. és II. Rákóczi György is megerősítette. A kiváltságlevél 3., 4. és 5. pontja az egyházigazgatásra vonatkozik, az esperesi vizitáció és az egyházi törvényszékek szabadságát biztosítja, megelőzőleg azonban a két egyház papságának hitbéli különbözőségei dacára is fennálló egységét erősíti meg: „... maguk pedig a lelkészek és iskolamesterek, ha mindjárt különböző vallásfelekezetűek is, az egyetértésnek csodálatos erejétől áthatva, saját püspököktől és espere-süktől való függésüket az uniónak mindig tiszteletben tartásával fogják bizonyára megőrizni”.¹⁵²

Láttuk, hogy e meglehetősen általános szavakkal körülírt egység re-

¹⁴⁸ Benczédi Gengely közleménye az unitárius egyházi főtanács levéltárából: A háromszéki unitárius papoknak a ref. püspök felügyelete alatt hagyása: Keresztény Magvető, 1884. 350.

¹⁴⁹ Révész, Figyelmező 1872. 79, 81.

¹⁵⁰ Szmirnai Szent Polikárpus 93. és Filius Posthumus I, 22—3.

¹⁵¹ Csulai György 1653. évi háromszéki vizitációjának emlékét azok a rendelkezések örökölték meg, amelyek a templomi székek kérdését szabályozták s elrendezték, hogy Réty és Eresztevény társegyházakban milyen sorrend szerint történjék a lelkészi szolgálat [Révész, Figyelmező 1872. 385.]

¹⁵² „... Ipsi autem Ministri et Rectores licet diversae extiterint religionis, attamen mirabili concordiae nexu uniti, dependentiam unusquisque habuerit a suo Episcopo et seniore, unione eorumdem salva semper remanente...” [Bod Péter, Historia. II, 236. Magyar fordítását Péter Mózes, i. m. 25—31. alapján idéztem].

formátus-unitárius viszonylatban miképpen kapott határozott arculatot az 1619—1630 közti évek eseményeiben. A külön esperes alá helyezett unitárius papságot első sorban az kötötte össze 1630 után a református papsággal, hogy egyformán a református püspök főhatósága és annak védelme alá tartoztak. 1693-ban ez az állapot megszűnt,¹⁵³ a régi privilégium védelme azonban továbbra is közös érdek maradt. De érdeke volt a négy református egyházmegye papságának is, hogy a távollevő s a fejedelemség bukása után az új erdélyi kormányzattól háttérbe szorított református püspök helyett maga gondoskodjék kiváltságai és egyházi ügyei védelméről. Ezek az okok tették szükségessé azt, hogy a XVIII. század elején szervezeti formát öltjön e régi, a kiváltságlevél által kialakított és elismert, de addig határozott alakot nem nyert közösség. 1703-ban és 1714-ben a református püspöki vizitáció elrendelte, hogy e „közösségnek” (Kommunitás) elnöke, jegyzője és jegyzőkönyve legyen. A K o m m u n i t á s gyűléseinek kezdetben tagja volt minden lelkész és iskolamester, később, 1736-tól képviseleti szervezetű lett s tagjai csak az egyes egyházmegyék esperesei, jegyzői és assesorai. Tíz esztendővel később megjelentek a Kommunitás gyűlésein az egyházmegyei kurátorok is. A Kommunitás fokozatosan jelentős egyházi forummá növekedett, úgyhogy a református egyházi főtanács (Supremum Consistorium) 3 főinspector-curatort rendelt a Kommunitás élére. A kommunitási jegyzőkönyvek tanúsága szerint a Kommunitásnak, ennek az új egységszervezetnek az ügyköre az egyházi ügyek négy csoportjára terjedt ki: a) legfőbb feladata az egyházi privilégiumokat sértő köz- és magánsérelmek orvoslása; b) mint az egyházmegyénél (patrialis synodusnál) magasabb egyházigazgatási forum intézkedett a templom és a kepe miatti egyenetlenségek elosztatása, valamint az egyházmegyei tisztviselők közti viszályok lecsendesítése ügyében. A papok diszlokálását végezte Háromszék határain belül. c) Véleményezte a református generális zsinattól és az Egyházi Főtanácstól leküldött egyházi ügyeket. d) Mint fellebbezési forum szerepelt olyan váloperekben és egyházfegyelmi ügyekben, amelyeket az egyházmegyei törvényszékektől eléje fellebbczttek. A Kommunitás fellebbviteli bírói hatáskörét és a papok diszlokálásába való befolyását a református generális zsinat már 1758-ban eltiltotta. Egy 1797. évi zsinati rendelkezés újból tilalmazta azt, hogy a Kommunitás bírói hatáskört töltsön be, ami arra mutat, hogy ezt, a megelőző rendelkezés ellenére a XVIII. század második felében is gyakorolta. A XVIII. század végén aláhanyatlott a Kommunitás jelentősége s az unitárius papság részvétele is mind ritkábbá vált azon 1795. évi határozat értelmében, amely kimondta, hogy az unitáriusok csak a kiváltságokkal összefüggő ügyek tárgyalásán kötelesek megjelenni. A Kommunitás jelentős szerepet töltött be 1857—1859-ben a sepsiszentgyörgyi református kollégium megalapításában. Ettől eltekintve azonban szerepe az egész század folyamán folytonosan csökkent s 1886-ban tartott utolsó ülése után, működését minden külön felosztatást kimondó rendelet vagy határozat

¹⁵³ Pokoly, i. m. II, 70.

nélkül, megszüntette.¹⁵⁴ A Kommunitás az egyházi főhatóság bizonyos hatáskörét töltötte be, de nem érintette az egyházmegyei szervezetet.

A négy háromszéki református egyházmegye határai a széki határokkal estek egybe s a legújabb időkig az egyházközségek beosztásában változás nem történt. Az erdővidéki és az orbai egyházmegyék községeinek összeírását már a XVII. századból ismerjük, a sepsi és a kézdi egyházmegyék legrégebbi fennmaradt összeírása azonban csak a XVIII. század derekáról való.

Az erdővidéki esperesség egyházközségei a XVII. század közepén:¹⁵⁵

1. Bardóc
2. Bibarcfalva
3. Bodos
4. Bölön
5. Erdőfüle
6. Köpec
7. Középajta
8. Magyarhermány
9. Miklósvár. A XVIII. század elején filia lett, előbb Köpecé, majd

Bölöné.

10. Nagyajta

11. Nagybacon. A XVII. század eleji vizitációk külön említik a község két részét: Sepsi Bacont és Telegdi Bacont.

12. Kisbacon. Nagybacon filiája a XVII. században, Benkő József idejében már anyaegyház.

13. Olasztelek
14. Székelyszáldobos
15. Szárazajta.

Az erdővidéki seniorátus Bardóc és Miklósvár fiúszékek területét foglalta magába. Bardóc fiúszéken csak az unitárius Vargyason nem volt református egyház. Miklósvár fiúszéken a szék falvai közül Bölönben és Nagyajtán a többség unitárius volt, a református egyház azonban már a XVII. században megszerveztetett. Egyetlen községben, Barótton nem volt református egyház — innen, a római katolikus hagyomány szerint, ugyanúgy egy úrnő üzte el a reformációt terjesztő prédikátorokat, mint Kézdi szék északkeleti feléből.¹⁵⁶ Benkő József feljegyzése szerint azonban maga a nép állott szembe a reformációval, mert „nehezen szen-

¹⁵⁴ A Kommunitás szerepét Péter Mózes idézett munkája alapján ismertetem.

¹⁵⁵ L. az idézett Regestrum Visitationis 1601—1701. c. kötetben közölt 1656 és 1660. évi vizitációk feljegyzéseit.

¹⁵⁶ Gál Antal miklósvári plébános 1782. évi feljegyzését közli Veszely Károly, *Schematismus venerabilis cieri Dioecesis Transsylvaniensis Albae-Carolinae* (Gyulafehérvár) 1882. 33.

vedhette a ceremóniák megszűnését és a képek kihányását”. Baróton a múlt század folyamán létesült református egyház, ismét 15-re egészítette ki az egyházmegye parochiáinak számát, tekintettel arra, hogy Miklósvár a XVIII. század elején filia lett. Miklósváron Benkő József feljegyzése szerint 1717-ben Kálnoki Ádám római katolikus földesúr erőszakkal elfoglalta a református templomot, Márk István lelkészt elűzte, s a híveket áttérítette.¹⁵⁷ Benkő József munkája még egy községet említ, mely mint leányegyház szintén ennek az egyházmegyének a keretébe tartozott: az Oltól nyugatra, megyei területén fekvő Ürmöst.¹⁵⁸ Ma Böllön filiája. Az említett román kormányzati rendelet hatására az erdővidéki egyházmegyéhez csatoltatott az udvarhelyi egyházmegyéből — Homoródszentmárton, Szederjés, Székelymuzsna és Székelyszenterzsébet, a nagy-szebeni egyházmegyéből pedig Olthéviz.¹⁵⁹

Az orbai egyházmegye legrégibb összeírását az 1677. évi vizitáció jegyzőkönyve tartalmazza.¹⁶⁰ Tizenkét egyházközség alkotta az egyházmegyét:

1. Barátos
2. Cőfalva
3. Csomakörös

¹⁵⁷ Karácson Béla, i. m. 224.

¹⁵⁸ Filius Posthumus 198.

¹⁵⁹ Az erdővidéki egyházmegye ismert espereseinek névsora Zoványi szerint [i. m., 129.] :

1. Sikó János 1646 Böllön (valószínűleg prosenior)
2. Ajtai János 1654, 1680 Középajta
3. Udvarhelyi András 1699-ig Nagybacon
4. Szokoljai A. István 1700—1706 Nagybacon
5. Hermányi Diénes Péter 1707—1741 Olasztelek, Középajta, Böllön
6. Osváth László 1742—1756 Nagybacon
7. Benkő Mihály 1756—1769 Középajta
8. Dálnoki Székely Sándor 1769—1784
9. Benkő József 1785—1787 Középajta
10. Ferenczi Ferenc 1787—1803 Középajta
11. Bitai Péter 1803—1814 Bodos, Szárazajta
12. Józsa János 1814—1820 Középajta
13. Incze Simon 1821—1854 Nagybacon
14. Benedek József 1854—1868 Olasztelek
15. Lukácsfi Lajos 1868—1873 Nagybacon
16. Szász József 1873—1886 Bibarófalva
17. Zayzon Mihály 1886—1891 Bardóc
18. Kóvér András 1891—1916 Középajta
19. Kovács Sándor 1916—1936 Barót
20. Nagy Elek 1936 óta Nagybacon.

¹⁶⁰ Orbai református egyházmegye levéltára. Egyházlátogatási jegyzőkönyv 1677—1714. Jelzete II/1—2. 12/a—46/b.

4. Kovászna
 5. Orbaitelek
 6. Papole
 7. Páké
 8. Páva. Bod Péter szerint (Szmirnai Szent Polikárpus) 1619-ig Zabola filiája volt.
 9. Székelytamásfalva
 10. Szörcse
 11. Zabola
 12. Zágón
- 1921-ben az orbai egyházmegyéhez csatoltatott a sepsi egyházmegyétől 8 egyházközség.¹⁶¹

A sepsi egyházmegye községei a XVIII. század elejétől származó (1728—29, 1732, 1735—36) vizitációs jegyzőkönyvek alapján a következők:¹⁶²

1. Aldoboly
2. Angyalos
3. Árapatak. Filiája: Erősd.
4. Árkos.

¹⁶¹ Az egyházmegye első esperese Leérde János volt, név szerint ismert utódai Zoványi szerint a következők [i. m., 233]:

2. Vásárhelyi Z. István 1634 Papole
3. Kövér Miklós 1647, 1654
4. Kövér Mihály 1676-ig Zágón
5. Jancsó Péter 1680
6. Szalay A. Márton 1701 Páva
7. Kovásznai István Zágón
8. Szentannai Mihály 1727—1758 Zabola
9. Bartha András 1759—1773 Zágón
10. Imre Sámuel 1773—1797 Kovászna
11. Vida Sámuel 1797—1804 Páké
12. Csiszér Mihály 1804—1815 Zágón
13. Kovács József 1816—1832 Papole
14. Kellemen József 1833—1844 Barátos
15. Incze József 1845—1852 Kovászna
16. Csiszér Mihály (II.) 1853—1862 Zágón
17. Görög György 1863—1872 Páké
18. Magyarósi Ferenc 1872—1885 Orbaitelek
19. Péter Károly 1886—1914 Szörcse
20. Ignác László 1914—1918 Kovászna
21. Bajkó György 1918—1942 Barátos
22. Jancsó László 1942 óta Páké.

¹⁶² A Székely Nemzeti Múzeumban a sepsi egyházmegye jegyzőkönyve: „Protocollum quindenale, partiale, visitatorium et communitalis 1725—1737”. 78—157.

5. Bikfalva
6. Bodola
7. Egerpatak
8. Eresztevény. 1653-ban még Réty-tyel alkot egy egyházközséget.¹⁶³
9. Étfalva és Zoltán a mai napig társegyházak
10. Földoboly
11. Fotos és Sepsimartonos mai napig társegyházak; 1678-ig Gidófalva filiája.¹⁶⁴
12. Gidófalva
13. Hidvég
14. Illyefalva
15. Kálnok. 1666-ig unitárius, akkor egy, a „maior pars” megállapítása végett tartott tanúvallatás alapján református lett.¹⁶⁵
16. Keresztvár (Régebbi neve: Nyén)
17. Kilyén
18. Kisborosnyó
19. Komolló
20. Kököcs
21. Lisznyó
22. Málnás
23. Nagyborosnyó
24. Oltszem
25. Réty
26. Sepsibesenyő
27. Sepsibodok
28. Sepsiköröspatak. A XVIII. század közepén a Kálnoky-udvar emberei erővel elfoglalták templomát, azóta Kálnok filiája.¹⁶⁶
29. Sepsimagyaros. Filiája Szacsva.
30. Sepsiszentgyörgy
31. Szemerja. A XVII. század elején unitárius papja volt Szemerjának, vagy legalább unitárius papja is volt. A templom 1624 óta a reformátusoké s a református lelkészek névsora 1666-tól folyamatosan kimutatható.¹⁶⁷
32. Szotyor. Filiája Sepsiszentkirály.
33. Zalán.

¹⁶³ Révész, Figyelmező 1872. 385.

¹⁶⁴ Bartha Lajos református lelkész két cikke: A fotosmartonosi helyvét hitű egyház életrajza 1676—1860: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1861. 144, 178, 205. és Egy pár adat a régi törvénykezésből: Erdélyi Protestáns Közlöny, 1871. 316.

¹⁶⁵ SzO. VI, 309.

¹⁶⁶ Orbán Balázs, i. m. III, 50.

¹⁶⁷ Cs. Bogáts Dénes, Szemerja község és ref. egyházának története. Sepsiszentgyörgy, 1943. 20, 26—30.

Az említett leányegyházak mindenike ma önálló egyházközség. Az 1746. évi vizitációs jegyzőkönyv őríz feljegyzéseket Szentiványról.¹⁶⁸ Az erős unitárius Szentivány és Laborfalva reformátussága a mai napig sem építhetett ki önálló egyházat. A sepsi egyházmegye régi egyházközségei mellé sorakoznak fel a múlt században és a legújabban megszervezett s részben Háromszék határain kívül fekvő egyházközségek: Brassó, amelynek önálló magyar református egyháza az erős szász nyomás következtében 1685-ben Gothárd János lelkész halála után evangélikussá alakult át. A megmaradt reformátusság 1766-tól a sepsi egyházmegyéből oda beszolgáló lelkészek gondozása alatt állott egészen 1822-ig, amikor ismét templomhoz jutott a gyülekezet s lelkészt is választott.¹⁶⁹ A Brassó környéki reformátusság két, újabb időben megszervezett egyháza: Hosszúfalu és Zernest. 1943—1944-ben alakult önálló egyházzá az addig Málnáshoz tartozó leányegyház: Mikóújfalu, Háromszék északi részén. 1921-ben az orbai egyházmegyéhez csatoltatott át 8 egyházközség: Angyalos, Egerpatak, Feldoboly, Kisborosnyó, Komolló, Nagyborosnyó, Sepsimagyaros és Szacsva. Ugyanakkor a kézdi egyházmegyéhez csatoltatott 3: Eresztevény, Réty és Sepsibesenyő.

A kézdi egyházmegye községeinek legrégibb összeírása 1735-ből való s a következő községeket tartalmazza:¹⁷⁰

1. Alsócsernáton
2. Bita
3. Dálnok
4. Felsőcsernáton
5. Felsőtorja
6. Ikafalva
7. Kézdiálbis
8. Kézdimartonfalva
9. Kézdimárkosfalva
10. Kézdivásárhely¹⁷¹
11. Lécfalva
12. Maksa.
13. Mátisfalva.

A régi egyházközségek állapotában két változás történt az idők folyamán: Karatna, mely bár Torjával egybeépült, attól 1744-ben elvált és önálló egyházközséggé alakult.¹⁷² Kézdimarkosfalva és Mátisfalva köz-

¹⁶⁸ Székely Nemzeti Múzeum, leltári szám 36/1898: „Protocollon Visitationum 1746—1757”. 74—5.

¹⁶⁹ Molnár János, i. m. 79—80, 101.

¹⁷⁰ A kézdi egyházmegye levéltára, Visitationális jegyzőkönyv, 1735—1743. 3—79.

¹⁷¹ Kézdivásárhelyről az első vizitációs feljegyzés 1743-ból maradt fenn.

¹⁷² Kézdi egyházmegye levéltára, Generalis visitatio jegyzőkönyve, 1744—1756. 1—4.

igazgatásilag egyesített községeinek egyházai 1892-ben egyesültek.¹⁷³ A kézdi egyházmegye keretébe tartoznak azok az új egyházközségek, amelyek kézdi szék északkeleti részén és Csíkban a római katolikus egyház hívei között szétosztottan élő reformátusok gondozására alakultak. Három ilyen egyházközség alakult: az első, Csíkszereda¹⁷⁴ a múlt század végén Szász Domokos püspök egyházszervező munkájának hatására, a másikkettő: Gyergyószentmiklós és Bereck pedig e század folyamán.¹⁷⁵

A székelyföldi református egyházmegyék területi kialakulásának vizsgálata megmutatta, hogy ezekben a területi egységekben miként maradt fenn és alakult tovább a középkori egyház archidiaconális felosztása. A középkorban kialakult egyházmegyei terület fennmaradását kétségtelenül az tette lehetővé, hogy a magyar reformáció egyházmegyei szervezetében és kormányzásában sok középkori egyházi örökség élt tovább. A reformáció megszilárdulásában döntő jelentősége volt annak, hogy

¹⁷³ Erdélyi Protestáns Közlöny 1892. 37.

¹⁷⁴ Szász Domokos, Javaslat az end. ref. egyh. kerületben szervezendő körlelkész állomások tárgyában: Erdélyi Protestáns Közlöny 1886. 371.

¹⁷⁵ Az 1614. évi kérvény aláírása arra mutat, hogy a kézdi egyházmegye első esperese Koppáni István volt. Teljes neve: Maroskoppáni; 1604-ben Lécfalván volt prédikátor [J. Bogáts Dénes feljegyzését, Nagy Géza, i. m. 82.] Zoványi névsora szerint [i. m., 231.] (Koppáni után Hodor Kelemen kézdivásárhelyi lelkész viselhette az esperesi tisztelet (vö. 136 jegyzet); a következő esperesek:

3. Dálnoki Ballázs 1634, 1654 Kézdivásárhely
4. Enyedi Fazekas János 1657—1662 Kézdivásárhely
5. Tolnai F. István 1665-ig Kézdivásárhely
6. Dézsi Márton 1670—1671 Kézdivásárhely
7. Váradi Mátyás 1672 Kézdivásárhely
8. Pécsi János 1680 Kézdivásárhely
9. Eszéki T. István 1686—1696 Kézdivásárhely
10. Musnai Mihály 1697 Kézdivásárhely
11. Décei János 1704 Kézdivásárhely
12. Csabai László 1710 Kézdivásárhely
13. Jenei Sámuel 1712—1716 Kézdivásárhely
14. Szentkirályi Mihály 1716—1726 Torja
15. Csernátóni Vajda Sámuel 1726 után Kézdivásárhely
16. Krizbai János Alsócsernáton
17. Albisi Wass Gábor 1744, 1765 Dálnok, Kézdivásárhely, Kézdimarkosfalva
18. Keresztes Máté 1781—1793 Kézdivásárhely
19. Ferenczi Ferenc 1809 körül Kézdivásárhely
20. Jancsó Áron 1834—1843 Lécfalva
21. Bodola Ferenc 1843—1858
22. Ferenczi János 1859—1860 Dálnok
23. Szini János 1860—1887 Kézdi-Albis
24. Zoltáni Elek 1887—1899 Lécfalva
25. Bodor Géza 1899—1917 Alsócsernáton
26. Volloncs Miklós 1917 óta Maksa.

amikor az erdélyi középkori püspöki szervezet bomlásnak indult s amikor Erdélyben a világi hatalom vette át a püspöki hatalom bizonyos jogkörét, akkor az egyházmegye — beleilleszkedve a megváltozott viszonyok közé — tovább élt, mint szervezeti egység, kormányzó, bíraskodó és fegyelmező hatóság.

A székelyföldi református egyházmegyék nem véletlen módon, nem csupán a földrajzi tényezők hatására és nem a világi közigazgatási egységekhez való alkalmazkodás következtében alakultak úgy ki, ahogyan ma benne élnek az erdélyi református egyház testében, hanem az erdélyi középkori egyházszervezetnek a reformáció idején való fenntartása és a református egyházi élet által megkövetelt továbbfejlődés következtében. Az egyházmegyék területi kialakulásának kérdése átvezet az egyházmegye történeti szervezete és élete kérdéseinek megismeréséhez.

II.

A református egyházmegye történeti élete

A székelyföldi református egyházmegyék történetének megírására eddigi ismereteink alapján nem vállalkozhatunk. Az egyházmegyék kialakulására vonatkozó XVI. századi gyér adatok után a XVII. századból már több egyházmegye-történeti emlékünks maradt fenn, a XVIII. századtól kezdve pedig az egyházmegye életének minden fontos mozzanatát részletes jegyzőkönyvek sorozata és bőséges levéltári anyag örökítette meg. A történeti kutatás azonban mostanáig, nagyon kevés úttörő kísérlettől eltekintve, nem méltatta figyelmre ezeket a forrásokat. Tanulmányunk megírásában éppen az a cél vezetett, hogy előkészítsük a fennmaradt levéltári anyag feldolgozásán nyugvó részletes egyházmegye- és egyház-község-történetek megírását. E feladat érdekében fontos elvégzendő munkának éreztük összefoglalni azokat az általános rendelkezéseket és átfogó rendezéseket, amelyek a reformáció ideje óta eltelt évszázadok folyamán szabályozták az erdélyi s azok sorában a székelyföldi református egyházmegyék szervezetét és életét.

A reformáció által hozott hitbeli megújulást, hitvallási és liturgikai reformot nem követte egy, a reformáció vezetői által az egész, egyetemes egyházra kötelező erővel egységesen kidolgozott új egyházszervezet. A reformáció által megújított egyházak szervezetének kiépítése mindenütt a nemzeti zsinatok keretében ment végbe, de amíg a helvét reformáció nyugati egyházainak területén döntő módon érvényesült a genfi egyházszervezet mintaképe, addig minálunk a középkori örökség, valamint az erdélyi fejedelemség állami és társadalmi rendje befolyásolta: módosította és hátráltatta a presbiteri egyházszervezet kiépítését.¹

¹ Bartók György. A református egyházak presbyteriális szervezete. (Kolozsvár, 1904) áttekintést nyújt a helvét reformációt követő nyugateurópai egyházak szervezetének kialakulásáról. E presbiteri rendszerű nemzeti egyházalkotmányok a kisebb területi egységek több egyházközséget átfogó szervezetét az alábbi módon állapították meg:

Franciaország: az 1559. évi párisi nemzeti zsinat az egyházalkotmány kalvini alapelvein építi fel a törvényként elfogadott „discipline ecclésiastique”-ot. A provinciális zsinat felel meg a mi egyházmegyéinknek. Ez évente kétszer gyűl össze s tagja minden gyülekezetből egy lelkész és egy presbiter („világi”) (i. m. 41—3.).

Skócia: Az 1581. évi nemzeti zsinat fogadja el és erősíti meg a Melville András által előkészített „Second Book of Discipline”-t. Ez foglalkozik az egyházközségeken felépülő magasabb egyházszervezeti formákkal. A mi egyházmegyéink partiális zsinataival két testület állítható párhuzamba: a) A kőni presbitérium. „Presbitery”, amelyet egy bizonyos kör összes lelkészei és megfelelő számú pres-

Tanulmányunk e fejezete az erdélyi református egyház generalis synodusának, majd az azt kiegészítő s végül az annak helyére lépő egyházi törvényalkotó szerveknek az egyházmegyére vonatkozó rendelkezéseit kívánja előtárni, külön csoportosítva az egyházmegye szervezetére és kormányzására, a canonica visitatoria és az egyházmegyei bíraskodásra vonatkozó egyházi törvényeket. Nem kétséges, hogy az egyes egyházmegyék múltjának rendszeres feldolgozása módosítani fogja, kiegészíti és helyesbíti az itt megrajzolt általános képet, de meggyőződésünk szerint épp a történeti élet teljesebb és hűségesebb megragadása érdekében munkálkodunk, ha rögzítjük az életnek törvények és rendelkezések által megvont keretét. E törvények és rendelkezések az egyház történeti életének szükségeseiből születtek s így jellemzik az egyházi (egyházmegyei) életnek a törvény meghozatala korában fennállott viszonyait, egyúttal azonban kifejezői annak a törekvésnek is, amellyel az egyház az egyházmegyei szervezetben és életben is egyre hűségesebben igyekezett betölteni az egyház egyedüli törvényadó ura, a Jézus Krisztus iránti köteles engedelmességét s éppen ezért az egyház életében a törvények és rendeletek soha sem maradtak csupán írott betűk, hanem életalakító tényezőkké váltak.

1. Az egyházmegye szervezete és kormányzása

Az egyházmegyei szervezet két ősi eleme: az esperesi kormányzat és a papi fraternitás. E kettőhöz csatlakozott a fejlődés folyamán, mint új tényező a világiaknak az egyházmegyei szervezetben való térfoglalása.

I. Az esperesi kormányzat az egyházmegye történeti életének legállandóbb összetartó tényezője. Középkori hagyományokon épült fel, de hozzá hasonult a reformáció egyházi rendjéhez, tartalmának, jogkörének változásai pedig híven tükrözik az erdélyi református egyház története egyes korszakait kialakító erők hatását.

Az unitarizmus elleni harcokban, a XVI. század második felében szilárdult meg az erdélyi református egyház országos szervezete. Az 1576. évi országgyűlés végzése, amelyek Alesius Dénes autoritását védelmezték,² majd az 1577. évi tordai határozatok, amelyek Tordai Sándor

bíretek alkotnák. Feladata a lelkészjelöltek megvizsgálása, a megválasztott lelkészek beiktatása, a lelkészek életének és hivatalának ellenőrzése. b) A provinciális zsinatokat a presbitériumok összes lelkészei és világi tagjai alkotják. Évenként kétszer ülésezik (i. m. 54).

Németalföld: az 1571. évi emdeni zsinat állapítja meg a németalföldi, alsó-rajnai, pfálzi, keletfrieslandi és angliai református egyházak szervezetét, s ezt a szervezetet veszik át az 1574. évi dortmoehti zsinaton a hollandiak és a zeelandiak is. E szervezetben az egymás szomszédságában lévő egyházközösségeket a klasszisok fogják össze. A provinciális zsinatok tagjai a klasszisok képviselői, minden klasszishoz két lelkész és két presbiter (i. m. 65).

² 1576 májusi kolozsvári országgyűlés. EOE. III. 108.

Andrásnak az unitárius gyülekezetek és lelkészek felett is vizitációs jogot biztosítottak,³ elsősorban az unitáriusok ellen irányultak, kétségtelen azonban, hogy alkalmasok voltak arra is, hogy a református egyházmegyét s azok seniorait ráneveljék a superintendens iránti engedelmességre. Báthori Kristóf vajdasága, majd Giczey János kormányzósága által változatlanul fennmaradt a református superintendenst támogató országos valláspolitikai irány,⁴ a református egyházmegye alárendelt jelentőségű szerv ezekben az évtizedekben s nem volt olyan különös indok, amely megkívánta volna jogainak írásba foglalását vagy írásos biztosítását.

Megváltozott azonban a helyzet, amikor a jezsuiták másodszori behozatala, Náprágyi Demeter római katolikus püspök letelepedése után Erdély valláspolitikájának irányát a rekatholizáció szempontjai határozták meg. Báthori Zsigmond, Mihály vajda, Básta változó uralma idején a superintendens nem a fejedelmi valláspolitikai végrehajtója, hanem a magukra maradt és üldözött lelkészek, gyülekezetek, egyházmegyék képviselője és szószólója. E változás jól látható UNOVÁRI JÁNOS püspökké választása alkalmával az 1599. évi marosvásárhelyi generális synoduson hozott határozatokban.⁵ Az elmúlt évtizedekben jelentőségében lefokozott egyházmegyei kormányzat tört itt elő: a synodus bizonyos feltételeket írt az újonnan választott püspök elé, s e feltételek nagy része az egyházmegyei igazgatás és az esperesi jogkör biztosítását foglalta magában. A feltételek biztosították az espereseknek (senioroknak) az országos egyház vezetésében való részvételét is, az egyházmegye szervezetének és az esperesi tisztnak az egyházmegyén belül betöltött szerepe megismerése szempontjából azonban különösen az alábbi rendelkezéseket kell kiemelnünk:

A senior joga az egyházmegyéjét alkotó lelkészeket „collocalni“. A senior köteles arra vigyázni, hogy minden lelkészt megfelelő lelkészi állásba rendeljen, „collocaljcn“ s csak ha valakinek emiatt sérelme támadna, akkor intézkedhetik a püspök (3. cond.). A senior tisztségét nem kinevezés, hanem választás útján nyeri el; a seniort az „Ekklesia“ választja s az Ekklesia e helyen — a későbbi időkből ismert gyakorlat alapján — minden bizonnyal az egyházmegye papságát jelentette; akit az Ekklesia megválasztott, azt a püspök köteles volt befogadni és megerősíteni; az életében és hivatalában rendetlen esperest a püspök a többi esperessei egyetértve bünteti meg (13. cond.)

A TASNADI VERES MIHÁLYT püspökké választó 1605. évi marosvásárhelyi generális zsinat megerősítette azt, az esperesnek az egyházmegye által való szabad választását biztosító artikulust, amely az egyházmegyei autonómia sarokpontja volt, és kimondta, hogy „a püspök espereseket saját magán elhatározásából, dugva ne rendeljen“, hanem erősítse meg az

³ Magyar Történelmi Tár XVIII. 25.

⁴ Pokoly, i. m. 264, 278.

⁵ Bod Péter, Szmirnai Szent Polikárpus 48—50.

egyházmegye választottját (a határozatok 8. pontja).⁶ Tasnádi Veres Mihály állította össze az erdélyi református egyház első, fennmaradt törvénykönyvét, 43 kánonba foglalva össze a régebbi zsinatok fontosabb végzéseit. A törvénykönyvet az 1606. évi marosvásárhelyi zsinat vizsgálta meg és hagyta jóvá.⁷ Ez az első, részletesebb forrás, amelyből megismerhetjük a reformáció után kialakult erdélyi református egyházmegye szervezetét s amelynek gondos átvizsgálása megérteti, hogy miért volt olyan lényeges a senior választásának vagy püspöki kinevezésnek kérdése, hogy azzal egymás után rövid időközben két zsinat is érdemesnek tartotta foglalkozni. A senior jogköre szabta meg az egyházmegye szervezetét és kormányzatát s az egyházmegyét alkotó egyházi szolgáknak az egyházmegye életében nincsen más lényeges hatáskörük az esperesválasztáson kívül. Egész sor intézkedés biztosította az esperesi kormányzás tekintélyét: a anyag lelkészeket a senior elmozdíthatja (3. c.), saját gyülekezetén kívül más gyülekezetben a lelkész csak a senior engedélyével szolgálhat (16. c.), a tiszteletlen egyházi szolgát a senior hivatalából felfüggesztheti (24. c.), a felszentelendő testvéreket, az új lelkészeket vizsgálja állítás és a közzsínatnak való bemutatás után ő helyezi lelkészi állásba (potestas collocandi) (38. c.), iskolamesterek csak a senior tudtával végezhetnek lelkészi szolgálatot (43. c.). A közösségi elv csak mint az esperesi kormányzat kiegészítője tűnik fel e törvényekben. Az egyházmegye lelkészei és mesterei alkotják az egyházmegyey, az úgynevezett partiális synodust, amelyet a senior hív össze. A partiális synodusra szóló meghívó leveleket a senior a mesterek, vagy iskolás ifjak útján juttatja el a lelkészekhez (31. c.), a synodusban való megjelenés minden egyházi szolgára nézve 3 frt. pénzbüntetés terhe alatt kötelező (32. c.). A synodus hatásköre nem tűnik ki eléggé a kánonokból, ügylátszik, hogy szerepe ez időben az egyházmegye igazgatását illetően nem volt más, mint az esperes rendelkezéseinek tudomásul vétele. Az erőteljes esperesi kormányzást biztosító rendelkezések mellé valóban szükséges volt hozzáadni a 37. kánont, mint korlátot szabó figyelmeztetést: „A seniorok ne uralkodjanak az ő felvigyázásuk alá tartozókon zsarnokok módjára, mert ők is klérikusok.”

A Ruberiana Canonok említett 38. pontja röviden meghatározta az esperesnek a lelkészjelöltek felszentelése és szolgálatba állítása körüli jogait. A következő évtizedekben s különösen a GELEJI KATONA ISTVÁN püspöksége idején tartott generális zsinatok e kérdéssel több alkalommal

⁶ Illyés Géza, Az erdélyi református zsinatok végzése. Kézirat az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa levéltárában. Illyés Géza nagybértékű kéziratát a szerző engedélyével és Dr. Darkó Ákos egyházkerületi tanácsos szíves támogatásával használhattam. E háromkötetes magyajeantóságú munka használhatásáért e helyen is hálás köszönetemet fejezem ki. Valamennyi zsinati végzést, amelynek forrását nem említem, e kézirat alapján ismertetem. Idézeteknél: Illyés és a zsinat évének megjelölését használom forrásmegnevezés gyanánt, mivel a remélhetőleg közelebről megjelénő műben majd a kézirati lapszámok úgy sem igazíthatnak el.

⁷ Bod Péter, *Historia Hungarorum Ecclesiastica*, Leyden, II, 382--7.

is foglalkoztak s az esperesi jogának részletekbe menő biztosítása útján kívánták az egyházmegyei élet rendjét és fegyelmét megteremteni. Az 1639. évi marosvásárhelyi és az 1640. évi gyulafehérvári generalis synodusok⁸ rendelkezéseinek lényege a következő: egyetlen lelkész sem foglalhat el — a gyülekezet vagy a gyülekezet patronusa meghívása alapján sem — semmilyen lelkészi állást az esperesi tudta és engedélye nélkül. Sőt ezen túlmenően az esperesnek jogában áll a lelkészeket abban a gyülekezetben, ahol nagyobb haszonnal szolgálhatnak, más, jobb ekklezsiába való meghívásuk estén is megtartani, vagy őket olyan gyülekezetekbe rendelni, ahol szolgálatukra nagyobb szükség van. Ez az esperesi dislocálási jog a seniorok „a nem engedelmességek, mint akik adott fogadások ellen vétének és csak saját magok hasznát nézik, hivataloktól az egész országban megfoszthatják“ E rendelkezések jelentősen megnövelték az esperesi jogkörét, ugyanakkor azonban az espereseket erős püspöki ellenőrzés alá rendelték. A lelkésznek a senior és a püspök együttesen adnak engedélyt valamely gyülekezet meghívásának elfogadására, a lelkészek dislocálását is a püspök és az esperesi együtt gyakorolják. A püspöki vizitációt pedig oly módon alakítja át az 1633. évi zsinat, hogy a püspök köteles — hacsak lehet — minden második évben a seniorokat megvizitálni, „főképpen a székelyföldieket“.⁹ Az egyházmegye (partialis synodus) számára biztosított esperesválasztási jogba is befolyt a püspök: az 1639. évi marosvásárhelyi synodus rendelete szerint esperesválasztás idején az egyházmegyéből két atyafi keresse fel a püspököt, az ő szavazatát is kéréjék ki s „azután eligáljanak“.

Az 1642. évi nagyenyedi generális zsinat a lelkészek és a mesterek életének szabályozásával foglalkozva, újból rendelkezett a lelkészi állás elfoglalása felől, megerősítve az egyházi főhatóság jogait: „egy pap is, ha magát valamely egyháznak, vagy patronusnak kézbeadásával vagy kijelentett szóval lekötözte, a maga megajánlását vissza ne vonja, hanemha a felsőbbbség parancsolatjából; különben mind a két helytől bizonyos időig megfosztva lészen“.¹⁰ A különböző zsinati végzéseknek a lelkészválasztásra vonatkozó rendelkezéseit és Gelejinék másutt tett megjegyzéseit¹¹ egybevetve megállapíthatjuk, hogy az egyházmegyei szervezetben és kormányzásban az esperesi felsőbbbséget elsősorban az új lelkészek hivatalba állítása körül kialakult szabályok biztosították.

Az esperesi kormányzat megszilárdításában jelentős állomás volt a szatmárnémeti zsinat (1646. június 10—14.). A presbitérianus újítók ellen hozott végzések az új lelkipásztorok beiktatásának szabályozásán túl új végzéssel egészítették ki az esperesi hatáskört. A XVI. végzés iktatja első ízben törvénybe az esperesi elbocsátó levelet, a dimisszionalist az egyik egyházmegyéből a másikba költöző lelkészek és ta-

⁸ Révész, Figyelmező. 81—2.

⁹ I. h. 78—9.

¹⁰ I. h. 83—4.

¹¹ Geleji igehirdetésének egyházkormányzati vonatkozásaira nézve l. Gál Lajos, Geleji Katona István igehirdetése. Debrecen, 1939. 187.

nítók számára: „Ha valamely egyházi szolgák vagy iskolatanítók Magyarországból Erdélybe vagy Erdélyből Magyarországra ottan maradási szándékkal költöznek, ha csak az egyházmegye szokott pecsétével és az esperes saját aláírásával megerősített bizonyítványt nem hoznak, számokra sehol sem kell sem egyházi sem iskolai szolgálatot jelölni”.¹² A szatmárnémeti zsinaton — anélkül, hogy az egybegyűlt atyák Tiszáninnen és Tiszántúl konzervatív egyházi táborának a puritánus újítók, Tolnai Dali János és társai feletti ítéletét megsemmisítették volna — valójában a puritánizmusnak az a mérsékeltabb irányzata győzedelmeskedett, amely Geleji Katona István hatására az 1638—1645 közötti erdélyi zsinatokon megvalósult s amely az esperesi hatáskör megszilárdítását azért segítette elő, mert benne az időszerűvé vált egyházfegyelmi és szertartási reformok keretét ismerte fel. Geleji álláspontjának általános érvényesülését nagy mértékben elősegítette az, hogy a zsinaton hozott 9 pontból álló elvi határozatokat oly módon dolgozta át „a szatmárnémeti zsinat végzéseit”-t tartalmazó 30 szakaszból álló munkájában, hogy azokba ünnepi formába öltöztetve valójában az említett évek erdélyi végzéseit foglalta össze. Geleji e „végzéseket” mindenfelé szétküldte, az eredeti határozatok feledésbe mentek s Geleji 30 pontja tartotta fenn a zsinat emlékezetét.¹³

A szatmárnémeti zsinat e végzése a korabeli többi egyházszervezeti zsinati határozatokkal együtt belekerült a Geleji által írásba foglalt s 1647 és 1649 között négy egymásutáni egyházi és világi törvényalkotó forumon megtárgyalt „Egyházi Kánonok”-ba.^{13a} A Geleji Kánonok több mint 200 éven át képezték egyházjogunk alapokmányát s már ezért is fontos ismertetnünk az egyházmegye szervezetére vonatkozó rendelkezéseit. A IX. kánon örökölte meg a szatmárnémeti zsinat előbb idézett végzését, oly értelemben szélesítve azt ki, hogy nemcsak „a tébolygókat és vándorokat”, hanem az egyik megyéből a másikba átköltöző lelkészeket és tanítókat sem szabad hivatalukba beállítani, míg esperesüktől pecséttel megerősített bizonyítványt nem hoznak. A XIII—XXIV kánonok foglalják rendszerbe azokat a zsinati végzéseket, amelyekkel Geleji és az ő püspöksége alatt tartott zsinatok a lelkészeknek hivatalukra való elhívását, megvizsgálását, felszentelését, a lelkészi hivatal elfoglalását s a felsőbbbségnek, esperesnek és püspöknek e téren való jogait (a dislocálás jogát is!) szabályozták. A kánonok summája az, hogy az esperes tudta és beleegyezése nélkül lelkészi állást sem elfoglalni, sem elhagyni nem lehet. Az esperes jogköre a lelkészi állások betöltésével kapcsolatban oly széleskörű, hogy a XVI. kánon szerint még felszenteletlen jelölteket is ál-

¹² *Canones Ecclesiastici*. Marosvásárhely, 1842. 94. A magyar fordítást Kiss Áron, *Egyházi Kánonok*, Kecskemét, 1875. 92. alapján idézem.

¹³ A puritánizmus mérsékeltabb erdélyi jelentkezésére nézve l. Pokoly, i. m. II, 185. A szatmárnémeti zsinat határozatainak Geleji által végrehajtott kibővítéséről szól Zoványi Jenő, *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. Budapest, 1911. 171—5.

^{13a} A Geleji Kánonok előállítására és egyes pontjaira nézve ld. a 12 jegyzetben idézett két munkát.

líthat be lelkészi szolgálatra: „Az esperesek a kitüntetett kegyességű és ismert készütségű atyafiakat — miután azokat ugyanők magánlag kel-
lően megvizsgálták — még a közzsinat ítéletéig is, a lelkészi szolgálatra,
kiváltkép az Ige hirdetésére kibocsáthatják, de a sakramentumok ki-
szolgáltatásától, míg csak rendesen fel nem avattatnak, tartózkodniok
kell. .”

A LXXXV. kánon a lelkészeknek felsőbbjeik iránti engedelmeskedé-
séről szólva megállapítja, hogy a lelkészeknek espereseik iránti köteles
engedelmessége az egyház előmenetelének, Isten dicsősége terjedésének és
felebarátaik üdvének szolgálatában áll. Mivel ily fontos érdekek kapcso-
lódnak az egyházi szolgák engedelmességéhez, az egyházban azt az álla-
potot, amelyben „senki sem hallgat senkire” nem lehet eltérni, hanem „az
aristokráciai, vagy inkább az aristokrátikodemokráciai formát fogadjuk
el” E formában a „demokrácia” abban nyilvánult meg, hogy az egyház-
megye papsága a maga soraiból választotta az esperest (LXXXVI. ká-
non), azonban már ahhoz, hogy a megválasztott elfoglalja helyét, szük-
séges volt, hogy a választás az egyházmegyében a püspök beleegyezésé-
vel menjen végbe, hogy a választás eredményével a többi esperes is ért-
sen egyet, hogy a megválasztott a generális synoduson a püspök kezébe es-
küit tegyen s hogy a püspöktől megerősíttessék. Az esperest tehát az egy-
házmegye választotta, de hivatalát és hatalmát valójában az országos egy-
háztól nyerte. Felelősséggel is az országos egyháznak tartozott s hibáit
vagy mulasztásait a püspök, az esperesek kollégiuma vagy a generális
synodus kérhette számon.

A XVIII. század eleji zsinatok, amelyek a sok háború között
megingott egyházi fegyelem és rend visszaállításán fáradoztak, a Geleji
Kánonok szellemében jártak el, amikor az 1703. évi nagyenyedi és az 1711.
évi küüllővári zsinaton első sorban az esperesi kormányzat tekintélyét
akarták megszilárdítani. A két zsinat megegyező rendelete az, hogy a lel-
készek semmilyen ügyes bajos dolgukban nem fordulhatnak az esperes
kikerülésével közvetlenül a püspökhöz, még kevésbbé az egyház világi elől-
járóihoz. Az esperes kormányzati jogkörének megszilárdítása annál in-
kább szükséges volt, mert a megváltozott és megnehezedett körülmények
között az esperesre várt az egyház megtámadott gyülekezeteinek és hányt-
vetett lelkipásztorainak védelme. A háborús nyomorúságok és elvadult
közállapotok között sok gyülekezet pusztán anyagi okokért elbocsátotta
lelkészét s ahol ez nem következett be, ott is „az érdemes emberek kéte-
len ekére és robotos munkára kellett kezeket vetni”.¹⁴ A Supremum Con-
sistorium ezért 1709-ben kelt rendeletével az espereseknek tette kötelessé-
gév, hogy ok nélkül a papokat hányni, vetni ne engedjék.

1709-ben a borbándi templom elvételével megindultak az erőszakos
templom-foglalásra irányuló római katolikus kísérletek s mintegy más-
félévtizeden át jelentettek hol itt, hol ott meginduló támadást a refor-

¹⁴ Illyés, i. m. 1709.

mátus egyház ellen.¹⁵ A jogvédelem, vagy a politikai közbenjárás nem elég a támadások leküzdésére, a harcot a helyszínen kell megvívni, minden törvényes módot felhasználni az ellenállásra, vagy a támadás sikere esetén az elfoglalt egyházi épület visszaszerzésére. A Supremum Consistorium 1726. évi határozata, valamint az 1729. évi etédi zsinat e harc vezetését, a református érdekek hatályos védelmét az esperesekre bízta.

Az az erőteljes episzkopális egyházszervezet, amelyet a Geleji Kánonok képviselnek, a valóságban a református fejedelmi hatalom támogatására támaszkodott. A Habsburg-uralom rekatholizáló törekvései első sorban a püspökség erejét és hatalmát csorbították s így természetesen léptek előtérbe az egyházmegyéek, ugyanúgy, mint Báthori Zsigmond alatt, Ungvári János püspöksége idején. Az egyházmegyei szervezet életében ez nemcsak az esperesi kormányzás megerősödését és az esperes felelősségének megnövekedését jelentette, hanem egy új fejlődés elindulását is. Az egyházvédelem keretében adódó sokféle feladat, az egyházkormányzattal szemben fellépő egyre több igény az egyházmegyei kormányzást fokozatosan közösségi jellegűvé alakította át. A kánonokban előírt esperesi munkakör jobb betöltése végett, mintegy az esperesi munkakör megosztásával létrejött az egyházmegyei jegyzői-proseniori tisztség és a tractuális director tisztsége.

Az egyházmegyei szervezetben az esperes mellett és után az egyházmegyei jegyző jutott nagyobb jelentőségre. Nem tudjuk megállapítani, hogy mikor lett e tisztség esperesi megbízatás helyett választás útján betöltött officiummá. Jelentősége együtt növekedett az egyházmegyei adminisztráció írásbeli formáinak kialakulásával. Egyházmegyei levéltáraink arra mutatnak, hogy a XVII. század második felében válik kiterjedtebbé az egyházmegyei írásos ügyintézés s az addig inkább csak az esperes magánfeljegyzéseinek számító jegyzőkönyvek, összeírások hivatalos jellegűekké válnak, maguk az egyházmegyéek gondoskodnak a jegyzőkönyvek megvásárlásáról, bekötéséről, s az egymást követő jegyzők számba veszik és folytatják elődjük munkáját. Az egyházmegyei jegyzői tisztt máig fennmaradt jelentőségéhez az 1728. évi nagyenyedi zsinat határozata alapján jutott. A főkonzisztorium kezdeményezésére a generális notáriusnak a püspöki tisztségre való successioja (1726) analógiájaként határozta el a zsinat, hogy „minden tractus a mostani actualis senior után succedáló proseniort válasszon, aki a mostani senior halála után immediate succedáljon a seniorságba”.¹⁶ Az egyházmegyei jegyző ekkor már az egyházmegye második funkcionáriusa, a jegyzőség maga az esperesség előiskolája s egészen természetes módon kapcsolódott e zsinati végzés végrehajtása rendjén a jegyzői tiszthez a proseniori méltóság. Az egyházmegyei notárius jelentőségére mutat az 1783. évi sárdi zsinatnak az a határozata is, hogy a jegyző csak akkor foglalhatja el hivatalát, ha

¹⁵ Nagy Géza, A legszomorúbb korszak egyházunk történetében: Akik Köziklára építettek. Kolozsvár, 1937. 173—4.

¹⁶ Tillyés, i. m. 1728.

a traktus választását a püspök megerősítette. Az 1780. évi dési zsinatnak az egyházmegyei vizitáció ügyében alkotott rendtartása amidőn előírja, hogy a vizitáción az egyházmegyei jegyző is köteles mindenkor részt venni, már felveti azt a kérdést is — jeléül annak, hogy ez időben a jegyző már nem annyira a tractus íródiákja, mint inkább prosenior, — hogy nem kellene-e valamilyen fizetést rendelni a notáriusnak a vizitáció iratainak lemásolásáért. A főkonzisztorium következő évben hozott határozata azonban elutasítja ezt a kívánságot, mondván, hogy a jegyzőkönyv felvétele a jegyzőnek hivatali kötelessége, a lemásolást pedig rábízhatja valamelyik iskolamesterre is.

Az 1780. évi zsinat rendeli el első ízben, hogy a vizitáció jegyzőkönyvének egy példányát a traktualis notárius köteles a főkonzisztoriumhoz felküldeni. Az egyházmegyei jegyzőkönyvek másolatának felküldésére vonatkozó rendelkezés mutatja, hogy a főkormányzók református főtisztviselőiből az egyházi érdekek védelmére alakult testület: a főkonzisztorium háromnegyed század alatt legfőbb egyházi irányító hatalommá növekedett s ugyanazokat a jogokat igényelte a maga számára, mint Geleji idejében a püspök. A XVIII. század elején új önállóságra ébredt esperesi kar a generális synodusokon belső harcot folytat a főkonzisztorium követelése ellen, de végül is kénytelen követni annak utasításait. A főkonzisztorium sajátos összetételéből következett azután, hogy befolyása az egyházmegyei kormányzás számára sok olyan teher vállalását eredményezte, amelyek az egyház igazi feladataihoz nem tartoztak hozzá.¹⁷ II. József, II. Lipót, I. Ferenc népboldogító törekvései szociális, közigazgatási, közegészségügyi intézkedésekkel kívánták előmozdítani alattvalóik sorsát, de mivel ezek végrehajtására megfelelő szervezet nem állott rendelkezésükre, e feladatok elvégzését a lelkészekre rótták. A lelkészeknek kellett a népmozgalmat feltűntető „populationalis tabellákat” évente összeállítani és felküldeni, az újonnan kezdett himlő-oltások taxáit beszedni, az államtól rendelt gyűjtő akciókat vezetni, az árvák, özvegyek, ellátására irányuló állami támogatás elnyeréséért beadott kérvényeket láttamozni, stb. A korfelfogásból is, de különös mértékben a főkonzisztorium tagjainak állami főhivatalnokai minőségéből következett, hogy e rendelkezések végrehajtásában különös gondosságot és pontosságot kívántak a lelkészeketől s hogy egyetlenegy se maradjon el, mint ellenőrző közegnek, fontos szerepet jutattak az egyházmegyeinek. Az 1780. évi zsinat az egyházmegye feladatainak végzésében kívánt csak rendet, a megindult fejlődés azonban fokozatosan egy olyan egyházmegyei bürokrácia kiépülése felé haladt, amelyet igyekeztek alkalmassá tenni az állami feladatok elvégzésére is. Jellemző e fejlődésre az 1812. évi vajdaszentiváni zsinat határozata, mely elfogadta ABATS JÁNOS püspöknek az egyházi közigazgatás megjavítására tett javaslatait. Első pontja kimondta, hogy amelyik esperes hanyagul teljesíti kötelességét s különösen a királyi rendeleteknek nem tesz eleget, „directoralis actió alá vétessék” s ha hiteles dokumentumokkal nem tudja iga-

¹⁷ A Supremum Consistorium tagjainak hivatali kötöttségére s e helyzetből az egyházi autonómiaira következő sérelmekre rámutat Pokoly, V. 10—1.

zolni mulasztását vagy késését, fosztassék meg hivatalától.¹⁸ A vajdaszentiváni zsinat végzését az etédi említett zsinat határozata mellé kell állítanunk, hogy megérthessük azt az átalakító hatást, amit a főkonzisztorium befolyása az egyházmegyei kormányzatra gyakorolt.

A királyi, főkormányszéki és főkonzisztoriumi rendeletek kiszélesítették az egyházmegyei kormányzat hatáskörét s egyúttal pontos ügyvitelre készítették az esperest és az egyházmegyei jegyzőt, az egyházmegye szervezetében azonban nem okoztak változást. Mélyreható változást csak az erdélyi egyházalkotmány XIX. századi átszervezése hozott. SALAMON JÓZSEF kolozsvári professzor az egyházalkotmány megújításának egyik legkövetkezetesebb harcosa 1840-ben megjelent munkájában a Geleji Kánonokra hivatkozva követelte mindazoknak az intézményeknek az átalakítását, amelyek nem felelnek meg a református egyházi jogi felfogásnak. „Méltán csodálható — írta az esperesi successióról, — hogy az egyházmegyei papi közösségek minő türelemmel viselték mind a mai napig jogaik megcsorbítását és az ebből következett valamennyi romlásokat.”¹⁹ A három évtizeden át meg-megújuló harcok az egyházmegyei szervezetben első sorban a successzió eltörlése s azon túl a képviselői rendszer megalkotására irányultak. A széki és a kézdi egyházmegyék álltak a megújító mozgalom élén, a generalis synodus többsége azonban s egyes egyházmegyék (így például az udvarhelyi) zsinatai azonban szívesen védelmezték a XVIII. század folyamán kialakult viszonyok fenntartását. Az újítókknak a régi kánonokra való hivatkozása mögött valójában az új korszak követelései nyilvánultak meg s az egyházalkotmányi reform útján valójában az egész egyházi élet megújulását „várták és remélték a haladó időnek lelkétől”. Egy 1861-ben megjelent röpirat abból az alkalomból, hogy az ezévből tartott generális synodus az esperesi successzió eltörlése ügyében végre nyilatkozattételre hívta fel az egyházmegyéket, ezt a megállapítást tette: „Így kellett volna mind 1829, mind 1845-ben az egyházmegyéket ezen életkérdésükre nézve kihallgatni! Most több élet lenne egyházi intézkedéseinkben, több ösztönük papjainknak önművelésükre, hivatásuk buzgóbb teljesítésére, elevenebb s áldozatkészebb vallásos élet egyházainkban. Hisszük, hogy ez a kérdés fel fogja villanyozni még azon egyházmegyéket is, melyek a hosszú harminckét év alatt hivatalnokaik lidércnyomásai alatt hallgattak.”^{19a}

A successzió eltörlésére és a képviselői rendszer megalkotására irányuló újító mozgalmaknak egyik legfőbb ellenfele BODOLA SÁMUEL volt 1836-tól generalis notárius, 1852—1866-ig püspök. Szemben állott mindek előtt az újítók felszínességével, jól látva azt, hogy az egyházalkotmányi reform nem vonja maga után az egyházi élet minden vonatkozásban

¹⁸ Illyés, i. m. 1812.

¹⁹ Salamon József, *De statu ecclesiae evangelico-reformate in Transsilvania. Commentatio.* Kolozsvár, 1840. 77.

^{19a} *Successio és Képviselő az Erdélyi Evang. Reform. Superintendenciában*, Pest, 1861. 19, 38.

való elmélyülését.^{19b} De ellenezte más okból is: az egyház rendjét fételte attól, ha a különböző egyházi testületek a népképviselési rendszer általános érvényesülése körül kialakult politikai csoportok küzdelmének színtereivé válnak. Intő jelül állhatott előtte az 1833. évi főkonzisztoriumi reformszabályzat, amelyet a liberális politikai ellenzék vezérférfiai alkottak meg s amely valóban az új idők szellemében igyekezett átalakítani ezt a konzervatív és arisztokratikus egyházi vezető testületet. Az 1833. évi reformból azonban nem következett az egyház megújulása, hanem az egyházi béke felforgatása és lehetőség arra, hogy a fejedelmi önkény belenyuljon az egyház életébe.^{19c} Bodola Sámuel az egész egyházi közvélemény fokozatos átalakulása alapjára kívánta helyezni az elkerülhetetlen reformintézkedéseket és új törvényeket. Az 1861—1871. között kialakult új erdélyi egyházalkotmány az ő egyházpolitikájának a vonásait hordja magán. A successzió eltöröltetett, a képviselési rendszer megvalósult, a megelőző két évszázados erdélyi fejlődés lényeges eredményei azonban át meg átszövik az új szabályrendeletek paragrafusait.

Az 1868. évi egyházmegyei szabályzat alapelveit fejtegetve KOLOSVÁRI SÁNDOR Egyházzjoga megállapítja, hogy ez új szabályzat egyik alapelve az, hogy „minden az egyházmegyék elintézése alá tartozó egyházi közügyek és törvénykezési ügyek nem egyénileg, hanem testületileg intézendők el.”²⁰ Az esperesi hatáskört átalakította és korlátozta ez az új törvényhozás, mely az egyházmegye hatáskörébe tartozó összes ügyek intézését három testület: az egyházmegyei közgyűlés, az egyházmegyei tanács és az egyházmegyei törvényszék kezébe tette le. Az esperesnek a múltban betöltött különleges kormányzati hatásköre azonban bizonyos mértékig befolyásolta az új szervezetet s így alakult ki az a helyzet, amelyben az esperes, mint a három említett egyházmegyei testület elnöke, meghagyatott továbbra is az egyházmegye vezetésében. Az esperesnek, mint az összes egyházmegyei testületek elnökének, különleges helyzetét az erdélyi református egyház megőrizte 1881. után is és a többi magyar református egyházkerületben meghonosodott egyházmegyei kettős elnökséget nem engedte be az erdélyi egyházba.²¹

Még az új egyházmegyei szabályrendelet megalkotása előtt az 1862. évi dévai zsinat eltörölte a notárius successzióját. Az 1873. évi zsinat az esperes szolgálati idejét 6 évben állapította meg. Az egyházmegyei

^{19b} Bartók György, Bodola Sámuel erdélyi református püspök 1790—1866 Nagy papok életrajza, Budapest, 1877, 271—283.

^{19c} Maklakai Domokos, Antal János erdélyi református püspök: Nagy papok életrajza, 238—240.

²⁰ Kolosvári Sándor, Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Egyház-joga. Kolozsvár, 1875. 195.

²¹ Az erdélyi református egyház 1881. utáni egyházjogi fejlődésére vonatkozó alapos tanulmány László Dezső — egyelőre kéziratban lévő — dolgozata: Az 1904-ben megnyílt második budapesti zsinat által alkotott egyházi törvények K) melléklete. Bemutatta a Coetus Theologorum 1945. október havi kolozsvári ülésén.

jegyző az esperesi successzió eltörlése után is megtartotta espereshelyettesi hatáskörét, tisztsége időtartamát azonban az 1863. évi zsinat szintén korlátozta.²² Az 1881. évi debreceni zsinaton az egész magyarországi református egyházra megállapított törvények az esperes és az egyházmegyei jegyző szolgálatának idejét 10 évben szabták meg.²³ A debreceni zsinat határozatainak 9. pontja alapján megállapított és kiadott erdélyi egyházkerületi törvények alkalmazkodtak az országos törvények pontjához. A 10 éves ciklus változatlanul megmaradt az 1891—1893. évi és 1904. évi törvényekben, valamint azok erdélyi átvételében is,²⁴ módosítást csak az 1928. évben megnyílt negyedik budapesti országos zsinat által 1933-ban megalkotott I. törvénycikk hozott, amely az egyházmegyei tisztviselők szolgálati idejét 12 évben állapította meg. E törvényt Erdélyben az 1939-ben megnyílt ötödik budapesti zsinat III. törvénycikke léptette életbe 1942. január 1-től kezdődően.²⁵

Az esperesi tiszttel kapcsolatban kell megemlékeznünk a „*t r a k t u a l i s d i r e c t o r*” tisztségéről, mely a XVIII. század folyamán alakult ki az esperesi hatáskör egy funkciójának az önállósulása révén. Az 1770. évi generális vizitáció általános vonatkozású rendeletei között találkozunk első alkalommal a tractuális directorral.²⁶ E tisztség az egyházkerületi generális director mintájára alakult ki. Feladata az volt, hogy a lelkészek magaviseletét ellenőrizze, fegyelmi és házassági perekben pedig ő volt a közvádó. A tractuális director volt az egyházmegye első assessora s tisztsége a régi esperesi munkakör egyházfegyelmi és szentszéki ügyészi hatásköréből fejlődött ki. Az egyházi törvénykezés azonban az egyházmegyei bevételek egyik főforrását képezte, s a különböző büntetéspénzek és perköltések kezelése révén a tractuális director tisztsége rövid idő alatt elvesztette eredeti rendeltetését. A múlt századi egyházi jogtanok már mint az egyházmegyei zsinat rendelkezése alatt álló közpénzek kezelőjéről szólnak az egyházmegyei directorról.²⁷ Az 1881. évi debreceni zsinat törvényalkotása nem ismeri e tisztséget, az 1888. évi erdélyi törvények azonban fenntartják. A 221—223. §-ok szerint 10 évre választalik ugyanúgy, mint az esperes és a jegyző. Munkakörére nézve pedig első helyen azt állapítja meg, hogy feladata az egyházmegyei pénztár kezelése s csak másod

²² Kolosvári, i. m. 322, 332.

²³ Tóth Sámuel, Egyházi törvények az evangéliom szerint reformált magyarországi keresztyén egyházban. Debrecen, 1882. 29, 38.

²⁴ Ld. Az erdélyi ev. ref. egyházkerületnek a magyarországi ev. ref. egyházi törvények életbeléptetésére és végrehajtására vonatkozó Utasítása. Kolozsvár, 1895. 51. és az Erdélyi ev. ref. egyházkerület, Kolozsvár, 1907. május 25—26-án tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve. 20.

²⁵ A Magyarországi Református Egyház törvényei, Budapest, 1933. I. tc. 83. §. A Magyarországi Református Egyház törvényei, Budapest, 1941. III. tc. 9. §.

²⁶ Illyés, i. m. 1770. A széki generális vizitáció jegyzőkönyve.

²⁷ Dósa Elek, Az erdélyi ev. ref. egyház jogtana. Pest, 1865. 160. Kolosvári, i. m. 332.

sorban említi meg, hogy az egyházmegyei gyűléseken, mint tiszti ügyész, a rend és a törvény őre, az egyházmegyei bíróságon pedig a házassági kötelék hivatalból való védője.²⁸ Az 1895. évi erdélyi „Utasítás” megismétli az 1888. évi törvény rendelkezéseit. Az 1904. évi egyházi törvény azonban egyházmegyei ügyész választását rendeli el,²⁹ amivel a „rend és a törvény őre” gondja megszűnt lelkészi megbízatás lenni s tanácskozási joggal felruházott világi jogászra ruháztatott át. A K.) melléklet ugyan az erdélyi egyházkerületben szokásos egyházmegyei tisztségek között felsorolja még a közügyigazgatót, de mivel időközben az egyházi házassági törvényszékek működése megszűnt, nem helyez különös gondot e tisztség új munkakörének megszervezésére. Az 1939. évi V. tc. (1941) az erdélyi egyházkerület külön szervezeti sajátosságai között már nem is említi meg a tractuális directort.

II. Az egyházmegye papságának az esperesi kormányzattal szembeni helyzete századokon át alárendelt jelentőségű. Tasnádi Veres Mihály kánonai a XXXVII. pontban emlékeznek meg az egyházmegye papságáról és annak gyűléseiről, de csak mint az esperesi kormányzat közegéről. Az esperesek kötelesek a gondjukra bízott lelkészek nevét katalógusba beírni, nem kormányozhatnak és gyűlésre sem hívhatnak össze másokat, csak azokat, akik az ő felvigyázásuk alatt állanak.³⁰

Geleji törvénykönyve már részletesebben szól az egyházmegyei papság gyűléséről, de erre vonatkozó rendelkezései is híven követik az ő „aristokratiko-demokráciai” álláspontját. A LXXXIV. kánon tartalmazza az egyházmegye lelkészei közösségére a partialis synodusok idejére s tárgyaira vonatkozó rendelkezéseket.³¹ Megismétli az 1634. évi marosvásárhelyi generális zsinat határozatát, amely szerint az esperes évente háromszor hívja össze rendes gyűlésre tisztárait: tavasszal Gergely napja körül (március közepén), a generalis synodus előtti héten (a pünköst utáni csonkahét vagy a Szentháromság vasárnapja utáni hét) és ősszel Mihály napja előtt (november közepén). A partialis synodus tárgyait a következőkben határozza meg: 1. házassági és más peres ügyek; 2. egyházi vizsgálatok; 3. az egyházi szolgálatra kibocsátandók megvizsgálása. Kifejezetten kiveszi e rendelkezés a partialis synodus tárgyai közül: 1. a nehéz és nagyfontosságú ügyeket; 2. valamely egyházi szolgálta végleges kirekesztésének és a világi hatóságnak való átadása ügyét és 3. a közítélettel (a generalis synodus ítéletével) a hivatalától megfosztott egyházi szolgák visszafogadását — ezeket az ügyeket a generalis

²⁸ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület törvényei (Az erdélyi ev. ref. egyházkerület egyházi törvényeinek és szabályrendeleteinek tára. I. kötet), Kolozsvár, 1888. 61.

²⁹ Egyházi törvények a magyarországi református egyházban. Debrecen, 1906. I. tc. 150—152. §.

³⁰ Bod Péter, Historia II. 386.

³¹ Kiss Áron, i. m. 53—55.

synodus döntésére kell bízni. A partialis synodus hatásköre alá tartozó ügyekben az esperest illeti meg az ítélkezés hatalma s ennek korlátját a kánon így fogalmazza meg: „nagyobb fontosságú dolgot tisztársaik, kiváltképpen tanácsbíráik nagyobb részének beleegyezése nélkül ne határozzanak”

A LXXXIX. kánon világosan mutatja, hogy az egyházmegyei papi gyűlés, a partialis synodus első sorban bírósági fórum volt. A partialis synodus keretén belül ezért nyerne az ítéletkérdésben résztvevő tanácsbírák megkülönböztetett helyet. A Geleji kánonok azonban még nem határozták meg a számukat és választásuk módját. Valószínű, hogy kiválasztásukban első sorban az esperes akarata és nem a papság szavazata volt a döntő. Erre mutat a LXXXVIII. kánon, mely az esperes vizitátor-társairól intézkedik: „az esperesek tiszte az, hogy az igazgatásukra bízott egyházakat két vagy három magukhoz vett jelesebb társaikkal évenként meglátogassák”.³² Ha Geleji korában még ezek a tisztségek is csak úgy alakulnak ki, hogy az esperes „maga mellé vesz” valakiket, az assessorokra nézve is kétségtelenül fennállott ez a gyakorlat. Az assessor-ság a notáriusi tiszttel együtt csak a XVII. század egyházszervezeti fejlődés folyamán emelkedett ki a partialis synodusi tagságból.³³ A XVIII. század folyamán az assessorok hovatovább a külföldi akadémiákról hazatért lelkészek lettek, akiknek méltó elhelyezését a főkonzisztorium 1744-ben külön is a generális zsinat lelkére kötötte. Az 1790. évi erdőszentgyörgyi zsinat foglalkozik az assessori tiszttel rendezésével, számukat — az egyházmegye nagysága szerint — 8—12-ben állapítja meg. A zsinat végzése szerint „a hittel törvény mellé nem kötelezett papok” a törvénytételben nem vehettek részt, de kötelesek voltak ők is résztvenni a partialison, hogy beletanuljanak a törvény dolgaiba.³⁴

A partialis synodusnak, mint egyházigazgatási fórumnak a tennivalóit az idézett kánon szintén meghatározza. Az „egyházi vizsgálatok” meghatározása különösen két dologban való eljárást és rendtartást kívánt meg a partialistól. Az egyik a lelkészi állások betöltése, amihez szorosan kapcsolódott az új lelkészek megvizsgálása, a másik az egyházi vagyon feletti vigyázás volt. Mintegy két évszázadon át a partialis volt az a hely, amelyen az egyházmegyei lelkészi állások felől döntöttek.

Az egyházmegyének a lelkészi állások betöltésébe való befolyása szoros kapcsolatban állott a lelkészjelöltek megvizsgálása

³² Kiss Áron, i. m. 51.

³³ Az assessori és notáriusi tisztség megszilárdulására mutat azon 1670-ben kelt hivatalos irat, amelyben egy válóper ügyében hozott ítéletet közölnek Segesvár-székekkel „Török István Udvarhelyszékekben Bögözbén lakó orthodox praedicator és hites assessor és Bágyi András azon székekben Musnában lakó orthodox praedicator és az praedicator rendben levőknek székein hites notarius.” SzO. IV. 308—9.

³⁴ Vö. Illyés, i. m. 1744. nagybaconi generalis synodusi jegyzőkönyv és uc. az 1790. generalis synodusi jegyzőkönyv 1. pont. Az assessori tiszttel szorosan összefügg az egyházmegye bírói hatáskörével s így ott foglalkozom vele részletesebben.

körül kötelességével s tulajdonképpen mindkettő az egyházmegyei papság zárt testületi, közösségi jellegének volt a törvényes biztosítéka és következménye. Az egyházmegyének a reformáció egyházszervezeti kialakításában betöltött szerepe a lelkészjelöltek felszentelésében való részvétele által alakult ki. Az egyházmegyének e hatásköre első sorban a református esperesi jogkör és hatalom alapjait vetette meg, de a legszigorúbb püspöki — esperesi kormányzat idején sem zárta ki egészen magának a papságnak, a partialis synodusnak e fontos aktusban való részvételét. Az 1633. évi nagyenyedi generalis synodus foglalta először törvénybe a partialisnak ezt a jogát:³⁵ „A papjelöltek a felszentelés előtt partialison vizsgáltassanak meg, a készületlenek a közzsínat elé ne bocsátassanak, sem a prédikálás nekik meg ne engedessék, mielőtt tudományok és erkölcsöknek jó tanúbizonyságát nem adták”. (4. sz. határozat).

A nagyenyedi synodus e rendelkezése bekerült a Geleji Kánonokba s az 1633. évi határozattal szószerint megegyező végzést hozott az 1700. évi küküllővári zsinat is.³⁶ A partialisnak az új lelkészek megvizsgálásával kapcsolatos jogköre a XIX. század közepéig fennállott. A Supremum Consistorium 1845-ben még külön rendelet útján szabályozta a papságra már megválasztott, de még fel nem szentelt lelkészjelöltek egyházmegyei vizsgálatát, kimondva, hogy azt templomban, a partialis synodus kebeléből választott értelmes vizsgálók előtt kell megtartani.³⁷ 1861-ben a „tanodai” szervezeti szabályzattal megindult az erdélyi református egyházalkotmány újjáalakítása s az egymást követő új szervezeti törvények rendelkezései közül kimaradt a lelkészek egyházmegyei vizsgálata. Az 1871-i, Nagyenyeden tartott utolsó generalis synodus újra szabályozta a lelkésszentelést, de annak feltételei között nem emlékezett meg az egyházmegyei vizsgálatról, nem szerepelt ez különben az 1865. évi papválasztási szabályok között sem, a teológiai oktatás 1861. évi reformjával az új lelkészek készülsége megvizsgálásának gondja és felelőssége a „papi szigorlatot” belevő központi bizottságra ruháztatott át.³⁸

A lelkészjelöltek egyházmegyei vizsgálatának megszűnte jellemzően mutatja az egyházmegyei szervezet rendi jellegének feladását. Pokoly világosan mutat rá arra, hogy a református papság egyházmegyei zárt szervezete tulajdonképpen a rendi társadalom hatására kialakult egyházi forma, amit a reformáció csak félig-meddig alakított át: „a pap a gyülekezetben, az egyházközségben bármily fontos személy is legyen: állása jellemét legteljesebben az egyházmegyében mutatja meg, itt már ő nemcsak igehirdető, nemcsak lekipásztor, hanem az egyházi rend tagja — rend (status).”³⁹ Bocskay István privilégiumlevele (1605) a lelkészeknek és a tanítóknak hivataluk után járó kedvezményeit és kivált-

³⁵ Révész, Figyelmező, 1872. 78

³⁶ Illyés, i. m. 1700. zsinati jegyzőkönyv 6. pontja.

³⁷ Dósa, i. m. 91.

³⁸ Kolosvári, i. m. 259—78.

³⁹ Pokoly, IV. 140.

ságait kiterjesztette azok özvegyeire s árváira is. Bethlen Gábor ármálisa (1629) pedig Erdély bevett egyházainak lelkészeit és mindkét nembeli utódait a valóságos, címeres nemések sorába emelte.^{39a} Az „egyházi rend” tehát — Pokoly kifejezését használva — nem egy, a nemesi renden kívül álló, vagy azzal szembenálló státust jelentett, de viszont a nemesi renddel nem is olvadt össze. A katonáskodó, gazdálkodó vagy közhivatalokat betöltő nemességtől megkülönböztette egyházi hivatása s az egyházi szolgálat pontos elhatárolása és szigorú felvigyázata megkülönböztető, sajátos lelkészi életforma kialakítását is lehetővé tette, sőt azt elő is írta. A lelkipásztori hivatás közvetlen felvigyázója a partialis synodus volt, amelynek hatósága alatt állottak a „vacantiában” lévő lelkészek és a lelkészi özvegyek is. A partialis kikerülésével nem foglalhatott el senki lelkészi vagy tanítói állást s a parciaisnak a lelkipásztori állások betöltése feletti örökdedése, gondoskodása valójában e külön „egyházi rendiség” kifejezése.

A partialis kötelessége éppen ezért nemcsak a lelkészjelöltek, hanem a máshonnan jöttek feletti ellenőrzést is előírta. Az 1748. évi etédi zsinat megszabta, hogy amikor valakit a traktusba „incorporálnak”, meg kell vizsgálni, hogy alkalmas-e vagy sem. Hogyha azonban egyszer bevették „rá kell vigyázni, hogy promotiója legyen és ne praetereáltassék másért, aki nem incorporáltatott”.⁴⁰ Ez a rendelkezés pedig, ami nagyon is átment a gyakorlatba, oly zárt közösséggé alakította az egyházmegyét, amit nem tudott áttörni még a János Zsigmond kora óta fennálló papmarasztási rendszer sem. A gyülekezetek egy évre választották meg papjukat s ha nem marasztották meg, az év leteltével más lelkészi állás után kellett néznie.⁴¹ Hogy azonban kit hoz a gyülekezet a meg nem marasztalt lelkész helyébe, az a senior és partialis hozzájárulásától függött s ugyancsak a senior és a partialis kötelessége volt hogy a „vacantiába” került lelkészek elhelyezéséről gondoskodjék. Így valóban az egész lelkészi közösség ügye lett a lelkészi állások betöltése s ez képezte minden évben a tavaszi partialis főtárgyát. A papmarasztás rendszerének sok hátránya volt, de előnye is s a papság hosszú időn át nem érezte megalázkodónak az így kialakult helyzetet.⁴² Megváltoztatására Bethlen Miklós tette az első — eredménytelen — kísérletet 1700-ban.⁴³ Hivatalos megszüntetését Mária Terézia 1778. évi rendelete mondta ki s a partialis zárt testületi jellegé-

^{39a} Rugonfalvi Kiss István; Az egyházi rend közjogi helyzete Erdélyben és Bethlen Gábor ármálisa: Theologiai Szemle, Debrecen, XII, 283—301.

⁴⁰ Illyés, i. m. 1748. A Supremum Consistoriumnak a zsinat által elfogadott punctumai.

⁴¹ Geleji Kánonok XIX, Kiss Á., i. m. 9.

⁴² Pokoly, IV. 110—2. és V. 45—7. Pokoly megállapításait szinte szósz szerint átveszi Dávid György, Az erdélyi református egyházköztség XVII. századbéli képe. Marosvásárhely, 1929. 36—38. A papmarasztási rendszernek az egyházmegyeyei lelkészi közösség szempontjából való jelentőségét fejtegeti: Illyés, i. m. az 1778. évi küküllővári és az 1787. évi gernyeszegi zsinattal kapcsolatos megjegyzéseiben.

⁴³ Bod Péter, Szmirnai Szent Polikárpus, 148.

nek felbomlása — bármilyen különösnek látszik ez ma — valójában itt kezdődött. A gyülekezetek sok helyen tiltakoztak a papnarrasztás eltörlése ellen s a lelkészek is még hosszú időn át mintegy régi hagyományként gyakorolták azt az abusut, hogy gyülekezeteik megkérdézése nélkül csereberélték egymás között a lelkészi állásokat. Az 1787. évi gernerjeszégi zsinat figyelmeztette első ízben az espereseket és partialisokat a királyi rendelet megtartására, majd az 1842. évi, az egyházi főtanács által megalkotott papválasztási szabályzat akadályozott meg minden, a régi rend emlékeiből táplálkozó visszaélést.⁴⁴

A partialis synodus egyházigazgatási feladatai közé tartozott az egyházmegyei kasszárról való gondoskodás. Egyházmegyei vagyon nem volt és számbavehető mértékben nem is alakult ki. Az egyházközségek vagyonára való felvigyázás a senior kötelessége volt s a canonica visitationak képezte egyik fő tárgyát. A partialis synodus csak azon jövedelmek felett őrködött, amelyek közvetlenül az egyházmegyei kasszába folytak be s amelyek rendeltetése kezdetben kizárólag egyházmegyei adminisztratív kiadások (esperes, jegyző generális zsinati útiköltsége) fedezése, később lelkészi özvegy-árva gyámalap megteremtése volt. Az egyházmegyei kassza egyik fő jövedelemforrását a lelkészekre különböző vétségek miatt kirótt pénzbüntetések alkották. E büntetéseket a Ruberiana Canonok után az 1642. évi nagyenyedi zsinat részletesen szabályozta s úgyane zsinat intézkedett afelől, hogy minden egyházmegyének külön ládája legyen a pénzek és a jegyzőkönyvek őrzésére.⁴⁵ Az egyházmegyei kassza felállítására vonatkozó rendeletet megismételte az 1703. évi generális zsinat,⁴⁶ majd a század közepén az etédi zsinat (1748), amely e kassza jövedelmének gyarapítására rendelte a lelkészek és tanítók által bekebeleztetésük alkalmával fizetett díjakat is.⁴⁷

A meg-megújuló rendelkezések azt mutatják, hogy az egyházmegye papi közösségének szervezete egyetlen időszakban sem jutott el valamilyen erősebb anyagi tartalék megteremtéséhez, bár minduntalan merültek fel olyan kívánságok, amelyeknek fedezetét az egyházmegyének, illetve a partialisnak kellett volna vállalnia.⁴⁸ Ez a gyengeség a magyarázata annak, hogy az egyházmegyei számvevő és pénztárnoki tisztség nem alakult

⁴⁴ Dósa, i. m. 101—2.

⁴⁵ Révész, Figyelmező. 1872. 83—4. és 473—4.

⁴⁶ Illyés, i. m.; 1703. évi nagyenyedi generális zsinat 4. sz. határozata.

⁴⁷ Illyés, 1748. Itt említjük meg, hogy az egyházmegyei pénztár által hordozott esperesi útiköltség és a gyülekezetek által fizetett canonica visitatioi költségek mellett voltak olyan egyházi jövedelmek, amelyek közvetlenül az esperes kezéhez folytak be. Így az egyházi telken lakó zsellérek által fizetett bér az esperest illette. Ha több zsellérháza volt valamely egyházközségnek, akkor azok közül egynek a „füstpénzt” kapta az esperes. E rendet az 1740. évi ótordai generális synodus is fenntartotta. Illyés, i. m. 1740.

⁴⁸ Az 1751. évi kükküllővári zsinat határozata szerint az egyházmegyei kasszájának kellett vállalnia az egyházi ágensek bizonyos költségeit. Illyés, i. m. 1751.

ki az erdélyi egyház önálló szervezete idején, csak a magyarországi zsinati törvények átvétele rendjén.⁴⁹

A partialis synodus XIX. századi átalakulásával kapcsolatos az egyházmegye új szervezetének a megszületése, ennek megértése érdekében azonban megelőzőleg végig kísérvük a világi elemnek az egyházmegye történeti életében betöltött szerepét. E helyen csak a partialis synodusok történetének egy rövid időszakáról kívánunk megemlékezni. 1781. nov. 8-án jelent meg az erdélyi türelmi rendelet, amelynek 9. szakasza elrendelte, hogy ha bármelyik elismert vallás synodust kíván tartani, e szándékát köteles előre bejelenteni s engedélyt kérni. Az egyházi főtanács a türelmi rendelet e sérelmes rendelkezése ellen felterjesztéssel élt, a válasz azonban kétségtelenné tette az uralkodó szándékát, megparancsolva, hogy mind a generális, mind a partiális synodusok csak előzetes engedély alapján, királyi biztosok jelenlétében tarthatók meg (1782. szept. 11.). A következő évben újabb rendelet érkezett s az engedélyezte a régi usus szerint évente egy generális zsinat s az egyházmegyék számára három partialis tartását. Ennek alapján tartattak azután a II. József uralkodása végéig a zsinatok, minden alkalommal királyi biztosok jelenlétében.⁵⁰

III. Az egyházmegyei kormányzat a XVIII. század elejéig kizárólag az esperes és a partialis gondja. Apafi korától kezdve azonban fokozatosan tért nyerne az országos egyház vezetésében a református főrendek, a főtisztviselők és a pátronusok s ez az átalakulás a XVIII. század elejétől az egyházmegyei szervezetben is érzeteti hatását. Az egyházmegyei szervezetnek e kibővülése nincs kapcsolatban azokkal az egyházalkotmányi elvekkel, amelyek a presbiteriánus mozgalmat irányították, benne a XVIII. századi erdélyi politikai helyzet alakulásának és a barokk rendi társadalomban megnyilvánuló nemesi törekvéseknek az egyházi életben való érvényesülését látjuk. Az egyházmegye hagyományos papi szervezetének az erejét látjuk abban, hogy e törekvések az egyházmegyében nem tudtak olyan döntő befolyást szerezni, mint az országos egyház életében.

Az Apafi kora óta fennálló „politico-ecclesiastica congregatio”, az egyház kormányzatában a fejedelem után, később pedig a fejedelem helyett a legfőbb hatalmat magának követelő főnemesi testület, határozottabb szervezeti formát ölt 1709-ben. Megalkotják a Supremum Consistorium Reformatum-ot (Egyházi Főtanács), amelynek ugyan tagjai között a lelkészi státusz tagjai is ott vannak, de vezetése tulajdonképpen a négy

⁴⁹ Az egyházmegyei számvevői tisztséggel az 1888. évi erdélyi egyházkerületi törvényekben találkozunk először. I. m. 249. §. 68. lap. Az egyházmegyei pénztáros választásáról legelőbb az 1904—1907. évi egyházi törvények rendelkeznek.

⁵⁰ Illyés, i. m. 1781—1790.

világi főgondnok kezében van.⁵¹ A *Supremum Consistorium* nem olvadt össze a generális zsinattal, hanem a legtöbb egyházkormányzati ügyben annak felettese lett. A *Supremum Consistorium* már 1709-ben igyekszik biztosítani az egyházmegyéik feletti felügyeletét s számukra kurátorokat nevez ki. Az egyházmegyei kurátorok tennivalóit a *Supremum Consistorium* 1713. évi szabályrendelete határozza meg.⁵² Kötelesek az egyházak fogvatkozásainak orvoslásában mindent elkövetni, „egyét értvén a *districtusnak* esperestjével” (1. pont.) Kötelesek vigyázni az egyházi épületekre, egyházi vagyponra és jövedelmekre. E megbízásuk nem annyira a rendszeres számbavételre vonatkozott, ami az esperes kötelessége volt, mint inkább az elvett vagyonok, jövedelmek visszaszerzésére: „kitől és mennyi, hogy az hol nyaka szakadott, akár *Dominus Terrestris* által, akár egyéb módon, elsőben *placidis modis*, azután *via Juris* is restitválják” (2—4. pont). Feladatuk felvigyázni az egyházfiak számadására, papok, iskolamesterek hivatalára, erkölcsére, a hallgatók egyház iránti engedelmességére. E kötelességüket is az esperessei együtt kötelesek végbe vinni. (5., 7. pont).

E rendelkezések a kurátor kötelességévé teszik az esperessel való együttműködést, az 1744. évi nagybaconi és az 1750. évi sepsiszentgyörgyi zsinat azonban, a *Supremum Consistorium* felhívására az espereseket utasítja arra, hogy a kurátorokat ne hagyják ki az egyházmegye kormányzásából. A nagybaconi végzés még azt teszi hozzá, hogy az esperesek annyiban működjenek együtt a kurátorokkal, „amennyiben canonaink megengedik”, a sepsiszentgyörgyi zsinat azonban már túl teszi magát a kánonokon: „parancsoltassék meg tiszteletes esperes uraiméknak, hogy a törvényes partialisoknak terminusit ne csak notifikálják a *curator* atyánkfiaiinak, hanem in *anteceum* *concernálván*, mikor érkeznek a *curatorok* *compareálni*, megegyezett akarattól termináljanak és ha lehet két, de legalább egy *curator praesentiaja* nélkül partialisok ne celebráltassanak, az illegális *processusok* s *deliberátumok* eltávoztatására”.⁵³

A kurátorok így nemcsak felügyeleti joghoz jutottak, hanem mint a partialis synodus tagjai, az egyházi törvénykezésben is részt vettek. Ennek dacára sem tudtak döntő befolyást gyakorolni az egyházmegye életére. A *Supremum Consistorium* éppen ezért szorgalmazta a „*tractuale consistoriumok*” felállítását: külön egyházmegyei kormányzó testületet, amely a világiak befolyását volt hivatva biztosítani. Az 1783. évi sárdi zsinat a Főkonzisztorium előterjesztésére bizottságot küldött ki a kérdés tanulmányozására.⁵⁴ Az egyházmegyei konzisztorium felállításáról az első adatot ABATS JÁNOS püspök 1812. évi egyházmegyei közigazgatási reformtervezete szolgáltatja. Ennek második pontja szerint, ha valamelyik egyházi személy nem teljesíti az esperestől vett rendelkezést, a kurátorok, az esperes és egy-két lelkészből álló „*tractuale*

⁵¹ Pokoly, i. m. V. 16—26.

⁵² Bod Péter, Szmirnai Szent Polikárpus 149—150.

⁵³ Illyés, i. m. 1744., 1750.

⁵⁴ Illyés, i. m. 1783.

consistorium" elé hivatassék s büntetessék meg. E konzisztorium végzése ellen fellebbezni lehet a partialisra. A reformtervezet, amelyet a zsinat törvényerőre emelt, világosan mutatja, hogy az egyházmegyei konzisztorium valójában nem lett külön testületté, jellemét a Főkonzisztoriumnak az egyházmegyei kurátorok kötelességei tárgyában kiadott 1825. évi rendelete határozza meg, amely a „tractuale consistorium” név helyett a „tractualis előljárók gyűlése” nevet állapította meg.⁵⁵ Így aztán érthetővé válik az is, miként volt lehetséges, hogy az 1818. évi dési zsinat a partialis zsinat védelmében az alábbi határozatot hozta: „A tractuale consistorium tanácsot adhat a partialisnak, de a partialis synodusnál nagyobb nem lévén, revisorium forumnak meg nem esmértetik”.⁵⁶ E határozat nem az egyházi vagy a világi elemnek az egyházmegyei kormányzatban való elsőbbsége felett dönt, hanem azt fejezi ki, hogy az előljárók — világi és egyházi — gyűlése nem lehet fellebbviteli foruma magát az egyházmegyét képviselő partialisnak.

IV. Az erdélyi református egyházmegyei szervezet csak a XIX. század második felében jut el ahhoz a rendhez, mely a reformáció egyházai presbiteriális egyházalkotmányának megfelel. Az erdélyi református egyház 1868. évi, az egyházmegyéek szervezetét szabályozó törvénye⁵⁷ megszünteti a partialis synodus által képviselt klerikális jellegű egyházigazgatást gyülekezeti-képviseleti alapra helyezi a világiaknak az egyházmegye kormányzatában való részvételét, az új szervezetbe azonban beilleszti az esperesnek és a kurátoroknak az évszázados erdélyi gyakorlatban kialakult jogkörét is. Az egyházmegye igazgatását e törvény az egyházmegyei közgyűlésre bízta, amelynek tagjai nemcsak az egyházmegye területén szolgáló rendes és bekebelezett lelkészek, nemcsak a felszentelt és bekebelezett tanárok, valamint a tanítóképviselők, hanem a világi rendből 3 évre választott annyi képviselő is, mint ahány rendes lelkész és felszentelt bekebelezett rendes tanár van az egyházmegyében. A megelőző időszak hagyományát mutatja e szervezeti szabályzatban, hogy az egyházmegye fő- és algondnokai hivatalból tagjai a közgyűlésnek s őket nem az egyházközségek, nem is az egyházmegyei közgyűlés választja. Az egyházmegyei közgyűlés csak jelölést („felajánlást”) tesz személyükre nézve s őket a főkonzisztorium, illetőleg 1871. után az egyházkerületi közgyűlés választja.

Az egyházmegyei igazgatásban évszázadokon át érvényesülő esperesi jogkör hatása alatt az új szervezet természetesen állapítja meg, hogy az egyházmegyei közgyűlés összehívója, elnöke az esperes. Akadályoztatása esetén nem a főgondnok, hanem az egyházmegyei jegyző helyettesíti. Az esperes az elnöke az egyházmegyei tanácsnak is, valamint

⁵⁵ Illyés, i. m. 1812 vajdaszentiváni zsinat 7. sz. határozata. 1825. magyar-rengeni zsinat 6. sz. határozata.

⁵⁶ Illyés, i. m. 1818. évi dési zsinat 2. sz. határozata.

⁵⁷ Részletes ismertetését ld. Kolosvári, i. m. 195—205.

az egyházmegyei bíróságoknak. Az egyházmegyei tanács hatáskörét ugyanúgy állapítja meg e szabályzat, mint ahogy azt az 1825. évi egyházfőtanácsi rendelet előírta az egyházmegyei előjárók gyűlésének. Tagjai is ugyanazok: az esperes, a fő- és algondnokok, az egyházmegyei jegyző és a director. Az egyházmegyei közgyűlés évente egy, az egyházmegyei tanács három havonként egy rendes ülést tart; e szabályozás által az egyházmegyei kormányzatban a közvetlen ügyintézés a partialis helyét elfoglaló egyházmegyei közgyűlés hatásköréből az egyházmegyei tanács hatáskörébe került, a bírósági ügyek pedig a külön megszervezett egyházmegyei bíróságokra ruháztattak át.

Az 1888. évi erdélyi egyházi törvények lényegében fenntartották az 1868. évi szabályrendeletben megalkotott egyházmegyei szervezetet az 1881. évi debreceni országos zsinaton megalkotott egyházi törvények eltérő rendelkezéseivel szemben. A leglényegesebb különbség az egyházmegyei tanács fenntartása, mely testület felállításáról a magyarországi szervezeti hagyományokat követő országos zsinat nem intézkedett, a kettős elnökség (esperes, főgondnok) helyett az esperes elnökségének biztosítása és a főgondnoknak és gondnokoknak az egyházkerületi közgyűlés általi választása.⁵⁸ E különbségek fenntartása érdekében csak a szükséges kiegészítésekkel léptette életbe az erdélyi református egyház az 1891—1893. évi budapesti országos zsinaton megalkotott egyházi törvényeket is, amidőn kiadta e törvények életbeléptetésére és végrehajtására vonatkozó 1895. évi „Utasítását”.⁵⁹ Az 1904—1907. évi egyházi törvények K) melléklete és az 1939-ben megnyílt ötödik budapesti országos zsinat által 1941-ben megalkotott V. törvényeikk szintén fenntartotta ezt az erdélyi református egyházmegyei szervezetet.⁶⁰

2. Az esperesi vizitáció

Az egyes gyülekezetek püspöki vizsgálatára vonatkozó első olyan rendelkezések, amelyek a máig fennmaradt egyházi gyakorlat közvetlen bevezetőinek tekinthetők az V. és VI. századok zsinatai által alkotott kánonokban keresendők.⁶¹ E kánonok a vizitáció feladatát első sorban

⁵⁸ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület törvényei. Kolozsvár, 1888. 13—20, 59—60.

⁵⁹ Utasítás, 17—24, 49—51.

⁶⁰ Az 1904—1907. évi törvényeket életbeléptető 1907. évi egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyv az egyházmegyei tanács tagjairól intézkedve, azok sorába csak két egyházmegyei gondnokot vesz fel az addigi négy helyett s kihagyja a tanácsból az egyházmegyei direktort. 14. A jegyzőkönyv tanúsága szerint ugyan csak ez a közgyűlés rendelte el az egyházmegyei gondnokoknak az egyházmegyei közgyűlés általi választását. Így az 1941. V. tc. rendelkezése az 1907. után kialakult gyakorlattal szemben egy régebbi állapothoz való visszatérést jelent.

⁶¹ A római egyháznak a *visitatio canonica* kialakulására vonatkozó zsinati rendelkezéseit és a középkori magyar egyházjogi emlékeket ismerteti Timon Ákos, *A visitatio canonica a magyar egyházjogban*. Budapest, 1884. 1—8.

a klérikusok ellenőrzésében, másod sorban a hívők tanításában és a köztük elburjánzó bűnök elleni harcban jelölték meg. A vizitáció feladatköre a későbbi fejlődés folyamán a helyi egyházi javadalom számbavételével bővült. E javadalom egy része a püspököt illette meg. A VII. századtól találunk arra vonatkozó rendelkezéseket, amelyek a püspököknek a vizitációban való helyettesítéséről intézkednek. E helyettesítésből fejlődik ki az archidiaconusok vizitációs joga, ami különös jelentőséget nyert, amikor a középkori fejlődés rendjén a püspöki tisztet államférfiak és hadvezérek töltötték be, s az egyházi élet vezetése helyetteseik kezébe került. Az archidiaconusok a XII. században érik el jogkörük fejlődésének csúcspontját, amikor a vizitációt már nem mint a püspök helyettesei, hanem saját hatáskörük alapján gyakorolják. A kánoni vizitációnak a nyugati egyházjogban a XII. század után kettős fejlődését figyelhetjük meg. Egyfelől a püspökök ellenállását a túltengő archidiaconusi hatáskörrel szemben, ami végül is odavezet, hogy a XVI. században a tridenti zsinat a vizitáció jogát visszaadja a püspököknek s az archidiaconusok csak a püspök megbízásából gyakorolhatják azt, másfelől találunk arra vonatkozó intézkedéseket is, amelyek lehetővé teszik, hogy az archidiaconusok is helyettest állítsanak e jog gyakorlására (vicearchidiaconus). A magyar egyházjogi fejlődés megfelel a nyugati egyház egyetemes zsinatainak hozott kánonoknak. A XII. század eleje óta ismeretes az archidiaconusi intézmény a magyar egyházban s IV. Béla egyik okmánya világít rá arra, hogy az archidiaconusoknak joguk volt évente tartani vizitációt az alájuk rendelt plébániákon. XV. századvégi és XVI. századeleji magyarországi zsinati végzésekből látjuk, hogy az archidiaconális vizitációt vicearchidiaconusok is gyakorolhatták s hogy annak elsőrendű hivatása a papok életének, erkölceinek, szolgálatának ellenőrzése volt.

Az archidiaconusi és vicearchidiaconusi vizitáció rendkívüli jelentőséghez jutott, amikor a XVI. században politikai erők hatására megindult a magyar püspöki szervezet felbomlása s amikor a reformációhoz csatlakozott egyes archidiaconátusoknak maguknak kellett gondoskodniuk a papság élete, szolgálata ellenőrzéséről, a reformációban megújult hitvallás megerősödéséről, annak a tévtanokkal szembeni védelméről, a hívők egyházi tanításáról és fegyelmezéséről és a megindult szekularizáció folyamatában az egyházi vagyon megőrzéséről. Azok a zsinatok, amelyeknek végzéseiből a magyar reformáció kialakulásának egyes szakaszait megismerhetjük, első sorban a vizitációnak a lelkészek tanítása, élete, valamint a gyülekezet, a hívők feletti őrködését hangsúlyozzák. Az egyház anyagi javainak számbavételére vonatkozóan az első zsinatok nem rendelkeznek, sőt hangsúlyozzák, hogy a vizitációnak ez nem lehet főfeladata. Az 1555. évi erdői zsinat csak általánosságban írja elő a vizitáció megtartását: „állandó gyakorlatul megtartandók, hogy legyenek minden évben a magok alkalmas és illő idejében látogatások és gyűlések, amelyeken mindenről szoros vizsgálat tartassék”.⁶² Az 1561.

⁶² Kiss Áron, A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Budapest, 1881. 42.

évi debreceni hitvallás⁶³ állapítja meg a vizitációnak azt a formáját, amelyet hosszú időn át követett a magyar református egyház: külön, eskű alatt, hallgatta meg a vizitáció a hiveket a lelkipásztor tudományáról és erkölcséről s hasonlóképpen külön a lelkipásztort hivei életéről és tudományáról. E kettős vizsgálat célja a vádak pontos számbavétele s azok megvizsgálása alapján az ítékezés, „ami a lelkipásztornál a hivatalból való letételt is jelentheti, „vagy más, súlyosabb büntetést”, a hívőknél pedig a kiközösítés is kimondható.⁶⁴ Ez a hitvallás hangsúlyozza a legerőteljesebben, hogy a vizitáció több mint az egyházi javak számbavétele: „Helytelenül járnak el, akik a látogatásnál csak a galambganéjt s a templom külmocskait vizsgálják, az erkölcs és tudomány megvizsgálását pedig elmulasztják”. Az 1567. évi debreceni Nagyobb Cikkék 65. pontja intézkedik a vizitációról.⁶⁵ Kifejezetten hangsúlyozza, hogy a vizitáció a széniorok tiszte. A vizitáció gyakorlását ugyanúgy adja elő, mint a debreceni hitvallás, kiegészíti azonban azzal, hogy a tanítókat és tanulókat, az énekvezéreket, harangozókat és mindazokat meg kell vizsgálni, akik egyházi szolgálatban vannak. Ez a cikk kiterjeszkedik már az anyagi viszonyokra is: „vizsgálatot tartsanak a lelkipásztorok fizetéséről vagy béréről, melynek fizetésére az alattvalókat kényszerítsék”

A vizitációra vonatkozó erdélyi zsinati végzések áttekintése arról győz meg, hogy az az egyházi életnek alapvető jelentőségű életmegnyilvánulása volt s valójában minden egyházi törvény és rendtartás, a lelkeszi szolgálat különböző ágainak szabályozásától kezdve az egyházi anyagi ügyek rendezéséig befolyt a vizitáció tárgyainak, rendjének kialakításába. A vizitáció e központi jelentősége magyarázza meg azt is, hogy mindaddig, míg az államhatalom és annak képviselői a hatalom gyakorlásában „az isteni akarat dicsőségére”⁶⁶ való törekvést főkötelességüknek ismerték, a maguk részéről újból és újból kifejezésre juttatták a vizitációk szükségességét és hatályos eszközökkel biztosították annak eredményességét. BETHLEN GÁBOR idején az 1614. évi országgyűlés a bevett vallások összes püspökeinek és szeniorainak biztosítja a vallásukon levők szabad vizitációját, hogy „a fogvatkozásokat reformálhassák, a jókat is jobbítani és a vétkeket érdemeik szerint való büntetéssel, minden erejekkel hasznos, jóságos és dicséretes cselekedetekre indítsák”.⁶

A nem recipiált csak tolerált román görög-keleti egyház vladikái és eszperesei számára külön fejedelmi kiváltságlevelek biztosították a XVII. században a vizitáció jogát.⁶⁸ Az Approbata Constitutiók az 1614. évi rendel-

⁶³ Kiss Áron, i. m. 263.

⁶⁴ A vizitáció bírói jellegére rámutat Pokoly, IV. 142.

⁶⁵ Kiss Áron, i. m. 601.

⁶⁶ Ld. II. Rákóczi György előszavát a jóváhagyott erdélyi törvények bevezetésében. Corpus Juris Hungarici. 1540—1848. évi erdélyi törvények, Budapest, 1900. 5.

⁶⁷ EOE. VI. 413.

⁶⁸ Juhász István, A reformáció az erdélyi románok között. Kolozsvár, 1940. 255—6.

kezéssel megegyező módon iktatták törvénybe a vizitáció szabadságát: „mind a püspökök, mind esperestek a vizitációk állapotjában procedálnak kiki a maga inspectiója alá biztatott és ez idáig observáltatott usus szerint”.⁶⁹ Az erdélyi fejedelmi Liber Regiusok tanúsága szerint a törvényi biztosítékokon kívül a fejedelmek esetenként külön védlevéllel — „mandatum visitatorium” — látták el mindenik egyház püspökét és espereseit.⁷⁰ A vizitáció alkalmával számbavett egyházi hátralékok, a kirótt büntetéspénzek behajtásáról, a fegyelmi ítéletek végrehajtásáról az országos törvények előírásai alapján az egyes törvényhatóságok, megyék, székely székek karhatalom (brachium saeculare) segítségüladásával gondoskodtak s ennek zavartalan biztosítása érdekében e törvényhatóságok statútumai külön is foglalkoztak a vizitációval.⁷¹

Az esperesi vizitációt kísérő brachium az országos törvényen, a fejedelmi mandátumokon, a törvényhatósági statútumokon, de legfőképpen a közhatalom gyakorlóinak egyházas buzgóságán, az egyház rendjét, fegyelmét védelmező készségén nyugodott. Hangsúlyoznunk kell ezt, mivel a kánonok és a különböző zsinati végzések arról győznek meg, hogy az egyház elfogadta a közhatalomnak az egyházi fegyelmezést megerősítő, az egyházi vagyonkezelésnek pedig végrehajtó erőt nyújtó karhatalmi támogatást, de azt sohasem tekintette a vizitáció lényeges alkati elemének. A brachiumnak kettős feladata volt az esperesi vizitáció mellett:

1. az egyházfegyelmi rendelkezéseket kiegészítette a maga büntető hatalmával;
2. segítséget adott az egyházi hátralékok felhajtásához s az egyházi vagyon kezelésével megbízott egyházfiakat és kurátorokat pontos számadásra kényszerítette.

1. A vizitáció által gyakorolt egyházfegyelmem és a világi hatalom által gyakorolt büntetések a XVI.—XVII. században s még azután is mintegy másfél évszázadon át egyformán az Isten törvényén alapultak, a kettő közötti kapcsolatot tehát az teremtetten meg, hogy mindkettő Isten ugyanazon, egy törvénye szolgálatában állónak vallotta magát. Ebből következett, hogy akit az egyház megkövetésére ítelt az egyházi törvényszék, vagy az esperesi vizitáció azt a magisztrátus is megbüntette. Amikor azonban egyes fejedelmi rendelkezések és főként a korszellem átalakulása folytán a világi törvénykezés más alapelveket ismert el magára nézve irányadónak, az egyházi fegyelmezés és a közhatalom által gyakorolt büntetések útja elvált. A vizitáció által gyakorolt egyházi fegyelmezésnek a brachium által gyakorolt büntető bíraskodástól való elválásához az első lépést II. József tette meg, amikor korlátozta az egyház-

⁶⁹ Approbatae Constitutiones Pars I. Tit. I. Art. IX, Corpus Juris Hungarici I. k. 14.

⁷⁰ Pokoly, IV. 69—70.

⁷¹ Ld. az 1610—1718. közötti maroszséki constitutiók Pars. I. Art. 4. Kolosvári Sándor—Óvári Kelemen: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. I. Bp. 1885. 42.

fegyelem körét és belenyúlt az egyház házassági bíraskodási jogába.⁷² Eperjesi Zsigmond püspök a fejedelemlnek e rendelkezéseit joggal sorolhatta az egyházi sérelmek közé, de azok valójában nem érintették a vizitáció lényegét, mivel a kánonok a brachiumot sehol sem nevezték a vizitáció elengedhetetlen feltételének.

A magyar református egyházfegyelem története arra mutat, hogy az egyházi vizsgálat és a világi karhatalom által gyakorolt büntetés közötti kapcsolat nem egyszerre szűnt meg, hanem fokozatosan lazult meg. Szatmáron, Beregben még a XIX. század második, harmadik évtizedében a világi brachium ott állott a vizitáció erkölcsi rendszabályai mellett⁷³ s ugyanez volt a helyzet Erdélyben is. Az 1833. évi széki zsinat a vizitáció „célirányosabb folytatása” végett új szabályzatot készített, amelynek egészét a liberálisizmus megértő és erélytelen szelleme hatja át, de mint végső fegyver, ebben is szerepelt a megátalkodott templomkerülőknél „a templom gyakorlására külső tiszt közbenjövése által való reá szorítása” s a cégéres vétkekben élőknek „testi büntetésre való általírása”.

2. A brachium másik rendeltetése az volt, hogy az egyházi rovatokat megtagadókkal vagy az egyház javainak hűtlen kezelőivel szemben lépjen fel. Az anyagi ellenőrzésben a brachium segítségnyújtása nem valamilyen esetleges együttes eljárásból állott, hanem az egyház és állam kialakult történeti kapcsolatából következett: az egyház ezen a téren kérte és elvárta a közhatalom támogatását. Jellemző, hogy éppen II. JÓZSEF idejében amikor az egyházfegyelem és a brachium kapcsolatának első meglazulását figyelhettük meg, tartotta szükségesnek a generális zsinat és a főkonzisztórium, hogy határozottan kijelentse a brachium segítségül hívására vonatkozó igényét.

Az 1780. évi dési generális zsinat 11. pontból álló szabályzatot fogadott el a főkonzisztórium javaslatára a kánoni vizitáció szabályozására. A szabályzat 1. pontja leszögezi, hogy a vizitáción együttesen vegyenek részt az esperes, a notárius és a „seculare brachium”. Hogy mi végett van szükség a brachium jelenlétére azt a generális zsinatnak 1780. decemberében a főkonzisztóriumhoz intézett kérdése és a főkonzisztórium 1781 januári válasza világította meg.⁷⁴ A synodus kérdése: „mit kell cselekedni az olyan morosus vagy refectárius emberekkel, akik sem az eklézsiái romlásokat igazítani sem a restantiákat befizetni, sem a magok kurátorságokról demonstrálni és ratiojokat elkészíteni nem akarják”. A főkonzisztórium erre tett válasza: „éljen a visitatio a morosusok ellen a törvény által engedtetett auctoritásával és activitásával és akikre aszerént jurisdictioja kiterjedhet a vele lévő brachium assistentiájával ellenők, ad praescriptum legis, modalitate activitatem suam non accedente procedat, tassion és animadvertat, tassion, akik ellen pedig nem animadvertat, tassion,

⁷² Pokoly, III. 127.

⁷³ Illyés Endre, Egyházfegyelem a magyar református egyházban. Debrecen, 1941. 157—8.

⁷⁴ Illyés Géza, i. m. 1780. évi zsinat végzése és emlékei.

azok ellen az inspector kurátorok assistentiáját kikérvén, ha azoknak intésekre is magokat nem jobbítanák, Consistoriumunknak nomine tenus repraesentálják". Ez az idézet rávilágít arra, hogy a brachium tulajdonképpen a „ius advocatiae” gyakorlásának egyik útját jelentette. Az egyház kifejezett jogigénye valójában nem a brachiumra, hanem a *ius advocatiae* biztosítására irányult. Igazolja ezt az a körülmény is, hogy az erdélyi református egyház újból és újból kérte az egyházvédjog számára való biztosítását, akkor is, amikor a liberálisizmus társadalmi és alkotmányi diadalrajutása eltörölte a brachiumot.⁷⁵

Az esperesi vizitációt nem az egyház és állam viszonyában és nem is az esperesi és püspöki hatáskör viszonyában kívánjuk ez alkalommal ismertetni, hanem az egyházmegye történeti életében elfoglalt helyét kívánjuk meghatározni. Ennek érdekében a vizitációra vonatkozó zsinati rendelkezéseket tárgyi csoportosításban tárjuk elő, külön-külön említve a lelkészek hivatala és élete, a hívek élete és az egyházi vagyon ellenőrzésére vonatkozó rendelkezéseket.

I. A lelkészek és a rektorok hivatalára és életére vonatkozó ellenőrzés legfontosabb pontjait megtaláljuk már a *Tasnádi Veresféle kánonokban*.⁷⁶ A XXXVII. kánon röviden jelzi, hogy a széniorok kötelesek az évenkénti vizitáción számbavenni a rájuk bízott lelkészek és rektorok „tanításának tisztaságát, életüknek erkölcsi épségét és a nép iránti buzgóságukat”. Hogy mit jelentettek e kívánalmak a gyakorlatban, az magukból a kánonokból állapítható meg. A tan tisztaságának megőrzését az I. és II. kánon írta elő és eszerint a szénior pénzbüntetéssel, majd hivatalából való felfüggesztéssel sújthatta azt a lekipásztort, akinek nem volt bibliája. A VI. kánon eltiltja az apostolok tanítása alapján azt, hogy a bábák kereszteljenek és úgy rendeli, hogy az ilyeneket át kell adni megbüntetés végett a világi hatóságnak. E kánonnal ellentétes rendelkezést adott ki 1742-ben a gubernium, amikor királyi leiratra hivatkozva a református egyházban is megengedte a bábák általi keresztelést. A tan tisztaságának védelméhez tartozott a IX. kánon rendelkezése is, mely eltiltotta az egyes lelkészeknek a hitvallás pontjaiban és a szertartásban való önkényes újításokat. A lelkészeknek a nép iránti buzgósága

⁷⁵ Jellemző az 1812. évi vajdaszentiváni zsinatnak a brachiummal kapcsolatos határozata: ahol a brachium nem volt szokásban, ott az „exequáltatásokat” a vizitáció adja át a világi tiszteknek, (a megyei, széki hatóságnak), ahol azonban a brachium szokásban volt, ott az esetről esetre kért visitatorium mandatum ereje által a brachium útján exequáltassanak. Illyés; i. m. 1812. Kolosvári S., i. m. 130—131: 1824—1857. közötti egyes eseteket sorol fel, amelyekben a politikai hatóság vonakodott megadni az erdélyi református egyháznak az egyházvédjogból következő hivatalos támogatást. Az azonnal működésbe lépő brachium elmaradt, azonban az egyház hivatalos tényezői által tett részletes indokolt előterjesztések végül is mindenik esetben elérték a kívánt eredményt.

⁷⁶ Bod Péter, *Historia* II. 382—7.

alatt a kánonok nem valamilyen egyházon kívüli tevékenységet értettek, hanem a lelkész egyházi kötelességeinek teljesítését: az imádkozásban, buzditásban, dorgálásban, az igehirdetésben, sakramentumok kiszolgáltatásában, a katekhizmus tanításában való hűséget és szorgalmat (III—VIII. kánon). A lelkész élete erkölcsi tisztaságának szabályait a XII—XV., XXI., XXVI. és XXX. kánonok fogalmazták meg. E kánonok egyfelől általános figyelmeztetéseket tartalmaznak: ne feledkezzenek meg arról, hogy az egyházi szolgákat a Szentlélek rendeli, legyenek nyájasok, igazságra és jóra igyekvők stb., másfelől kifejezetten tilalniazzák és büntetik mindazokat a bűnöket, amelyek miatt a „farkasok elragadhatják Krisztus juhait” a pásztortól. A részegeskedésért elsőízben 12 frt. büntetés jár, másodszor a hivataltól való megfosztás. Általában pénzbüntetés, vagy a papságból való letétel jár az uzsoráskodásért, vadászkutyák, vagy vadászólymok tartásáért, táncmulatsághoz való részvételért, illetlen éneklésért, beszédért. Tiltják a kánonok a világi foglalkozásba való belemerülést, az anyagi dolgokban való kapzsiságot, bérgazdálkodást, kereskedést, utazgatásokat; tisztességes kézi munkát végezhetnek, azonban úgy, amint Pál apostol tette. A lelkészek és a rektorok házasságát is szabályozták, illetőleg ellenőrizték: csak hajadont vagy tisztességes hírfű özvegyet vehettek feleségül s gyermekeiket kötelesek voltak kegyesen és gondosan nevelni. A lelkészek, de feleségük és leányaik öltözetére is kiterjedtek az előírások, kötelesek voltak egyszerűen, a luxus kerülésével öltözködni. A XL., XLII. és XLIII. kánonok a lelkész és rektor közötti viszonyt szabályozták, elejét kívánva venni a pap-tanító sok ekklesiát felforgató viselkedésének.

Az 1606 utáni zsinatok kiegészítették a kánonok rendelkezéseit s így a Geleji által végrehajtott kodifikáció már gazdagabb anyagot foglalt rendszerbe. A lelkészi hivatalra vonatkozóan hozott újabb rendelkezések, amelyek kétségtelenül bővítették a vizitáció tárgykörét: 1639-ben a marosvásárhelyi zsinaton⁷⁷ a házassági esketés időpontjának megállapítása, (vasárnap nem, de a nagybőjt idején szabad volt esketni), 1638. évi nagyenyedi zsinaton⁷⁸ a temetéseken elmondható prédikációk száma felőli döntés (általában egy prédikáció, főrendek temetése alkalmával három, „rithmizálás, órálás” tilalma), 1642. évi nagyenyedi zsinaton⁷⁹ az egyházfegyelem: a gyülekezetből való kizárás és visszafogadás gyakorlatának szabályozása. Az 1640. évi gyulafehérvári zsinat előírta, hogy a széniorok vizitáció alkalmával ne csak a rektorok életét, hanem iskoláikat is vizsgálják felül s ellenőrizték a tanításukat.⁸⁰ Több rendelkezés egészítette ki az egyházi szolgák életének ellenőrzésére vonatkozó rendszabályokat. Az 1638 évi nagyenyedi zsinat határozata a bevezetője azoknak a mintegy másfélszázadon át különböző időpontokban meg-megújuló rendelkezé-

⁷⁷ Révész, Figyelmező 1872. 81.

⁷⁸ Révész, Figyelmező 1872. 80.

⁷⁹ Révész, Figyelmező 1872. 84.

⁸⁰ Illyés, i. m. 1640.

seknek, amelyek részletbe menően szabályozták a lelkészek, tanítók, családtagjaik, a diákok ruházkodását. Talán ezek a rendelkezések mutatják a legvilágosabban a lelkész-mivoltnak ez időszakában kialakult rendi jellegét. Az egyház arra törekedett, hogy az egyházi szolgákat külső megjelenésükben is megkülönböztessék mind a nemességtől, mind a polgárságtól és a parasztságtól. Az 1638. évi nagyenyedi zsinat rendelkezésének mai olvasó előtt feltűnő különösségei ebben a törekvésben lelik magyarázatukat: „ezután a papok csizmát ne viseljenek sub poena fl. 6., mox fl. 12., tandem poena depositionis. A deákok s iskolamesterek se viseljenek skatulyás süveget, se gombos mentét, se leppentyös ujjú mentét. Ha a mesterek le nem tészik: a széniorok vonják le róluk. Úgy a főpapok a deákokról. A mizirigallért is letegyék a dolmányról és mentéről”⁸¹ Ugyancsak a korszellemből és nem valamilyen hierarchikus megkülönböztetésből következett, hogy a papság vezetői papi öltözet szempontjából megkülönböztetett helyzetben voltak. Az 1642. évi nagyenyedi zsinat ezért rendelte el, hogy míg a papságnak bársonyból készült ruhát és nyest kalapot nem szabad viselnie, a püspököknek, udvari papoknak és a szénioroknak az megengedtetik.⁸² A papok feleségének cifrázkodása ellen is konkrét határozatot hoznak: ha valaki arany-ezüst kapcsokkal, gyöngyökkel ékesíti magát, attól el kell vennie e díszeket. E zsinat 20 pontból álló lelkészi-fegyelmi határozatai azonban nemcsak a ruházkodás kérdésével foglalkoznak, hanem különféle, a lelkészi életet elrútító bűnökre szabnak ki büntetést: a káromkodásra, a mások felesége, szemérmessége elleni olálkodásra, papok egymás közti civakodására, korcsma-tartásra (vásárolt bor kimérésére), vendégségekben való hegedülésre, citerázásra, táncolásra, babonás és ráolvasással való gyógyításra, a könnyelműn való eskűvésre, vásárnapi utazgatásra. A tény maga, hogy ilyen bűnökre kellett büntetéseket megállapítani, rossz fényt vet e korszak lelkészei erkölcsiségére, de rámutat egyúttal az egyházi felsőség fegyvelmező szigorára, aminek legfontosabb és állandó gyakorlója az esperesi vizitáció volt.

A Geleji Kánonok egységbe foglalták a régebbi kánonoknak és a különböző években tartott zsinatoknak a vizitációra vonatkozó rendelkezéseit. Bár újítás nincs bennük fontosnak tartjuk az ismertetésüket, mivel ezek képezték mintegy két évszázadon át a vizitáció alapját s az egyes későbbi módosításokat, vagy bővítéseket is ehhez az alaphoz kell mérnünk. A LXXXVIII. kánon foglalja össze a vizitáció tennivalóit. A lelkészek hivatalának ellenőrzésére nézve olyan részletes útmutatást ad, hogy az akár kérdőpontok gyanánt is felhasználható volt:⁸³

a) megvizsgálendő, hogy a lelkészek maguk szorgalmasan tanulnak-e s másokat is épületesen — a hit szabályai szerint tanítanak-e?

b) a prédikációkra és a könyörgésekre rendelt órákat magán dolgaik miatt nem hanyagolják-e el?

⁸¹ Révész, Figyelmező 1872. 80.

⁸² Révész, Figyelmező 1872. 83—84.

⁸³ Kiss Áron, Egyházi Kánonok 51—53. A kérdőpontok elé a sorrendet jelző betűket — könnyebb áttekinthetőség végett — én iktattam be.

c) a nyilvános gonosztevőket és a botránkoztatókat nyilvánosan s személyválogatás nélkül megfeddik-e?

d) saját hatalmukkal valakit az egyházból ki nem rekesztenek-e, avagy az egész zsinat által kizártakat vissza nem veszik-e?

e) a sakramentumokat a Krisztus rendelése szerint a megállapított időkben és helyeken szolgáltatják-e ki?

f) magyarázzák-e a Kátét?

g) a házasságokat törvényesen elő-kihirdetés után — összeállításukat és jó híreket is tekintetbe véve — a szokott napokon és helyen esketik-e egybe?

h) a betegeket látogatják-e?

i) a halottak kikisérésénél, ha meghívatnak, megjelennek-e?

A tanítókra nézve hasonló ellenőrzést írt elő a kánon s megismétli az 1640. évi gyulafehérvári határozatot: a vizitáció hallgassa meg a tanító iskolavizsgáját. A lelkészi-tanítói hivatal ellenőrzésére vonatkozó rendelkezések között újítás az, hogy az iskolai vizsga meghallgatásának analógiájára beveszi azt a rendelkezést, hogy a vizitáció hallgassa meg minden lelkésznek, különösen az új lelkészeknek a prédikálását. Oly rendelkezés, ami természetszerűen következett Geleji orthodoxiájából.

A lelkészek és rektorok életének ellenőrzésével kapcsolatban e kánon csak általánosságban intézkedett. Az eskü alatt meghallgatott hívektől a vizitátorok csak általánosságban érdeklődtek a lelkész élete, erköcse, ruházódása iránt, úgy szintén az iránt, hogy a lelkész és a tanító, valamint feleségük és gyermekeik „mértékletesek, szerények, kegyesek, tisztességesek-e, tetteikben, szavaikban életmódjukban és ruházódásukban feddhetetlenek-e?” Nem egyezett volna a vizitáció és az egyházi szolgák rendjének méltóságával névszerint tudakozódni minden egyes elkövethető és a kánonok által elítélt bűn után, ez az általános kérdés amúgyis felszínre hozott minden visszaélést. A vizitátorok pedig jól ismertek minden egyes bűnre kiszabható büntetést, mivel azokat a különböző régebbi végzések alapján maguk a Geleji Kánonok nagy részletességgel tárgyalták.³⁴

LXXIX. kánon: a lelkészek kegyes és tisztességes társalkodásáról.

LXXX. kánon: a világi foglalkozások (korcsmatartás, kereskedés, vadászat, ügyvédkedés, illetlen beszéd és iratok, táncolás, citerázás, bajvivások, káromkodás, uzsoráskodás), kerüléséről.

LXXXI. kánon: a lelkészek szűziességéről és erkölcsi tisztaságáról (a párnaság minden formájának és a trágár beszédnek a tilalma).

LXXXII. kánon: a lelkészek mértékletes életmódjáról (falánkság, részegeskedés, mulatságokban való részvétel tilalma).

LXXXIII. kánon: a lelkészek illedelmes ruházódásáról.

LXXXIV. kánon: a lelkészek feleségének és leányainak öltözködéséről.

A Geleji Kánonok alapján kialakultak azok a kérdőpontok, amelyeket a kánoni vizitáció rendszeresen megvizsgált az egyes gyülekezetek ellenőrzése alkalmával. Fennmaradt az udvarhelyi egyházmegyében a XVII.

³⁴ Kiss Áron, i. m. 41—8.

század végén használt esperesi kérdőív, mely a lelkipásztor szolgálatára és életére nézve 18, a rektorra vonatkozóan 5, a lelkipásztor feleségére és a rektor feleségére 4—4 kérdést tartalmazott.⁸⁵

A kánonok előírásainak bővítésével, kiegészítésével első alkalommal az 1718. évi generális zsinaton találkozunk.⁸⁶ A római egyház támadásai elleni védekezés követelte meg, hogy a lelkészek hitvallási öntudatát erősítse az egyház s ugyanakkor arra is vigyázzon hogy kihívó magatartást ne tanúsítsanak templomi szolgálatuk rendjén. Ezért rendelik el, hogy tanulják szorgalmasan a Palatina Katekézist úgy, hogy „akármelyik részből megkérdeztessenek, tudjanak felelni helyesen”. Ugyanakkor írták elő, — felelevenítve az 1619. évi küüllővári zsinat végzését, — hogy a lelkészek az istentiszteleten nyomtatott könyörgéseket használjanak, hogy valami botránkoztató szókat ne ejtsenek”. A lelkészek-mesterek élete ellenőrzésével kapcsolatban ez a zsinat nem annyira a nemeseket utánzó, fényűző ruházkodástól, mint inkább a hanyag, pórias viselettől óvja őket. Kimondták, hogy a széniorok szigorúan büntessék meg a dohányzó papokat. Ezt a büntetést különben, zsinati utasítás nélkül is, az utolsó évtizedekben már több esperes gyakorolta.

A XVIII. század merev rendi szellemének a megnyilvánulását láthatjuk abban, hogy a zsinat évtizedenként újból és újból visszatér a papok — mesterek ruházkodásának, hajviseletének, társadalmi helyzetének szabályozására. A Geleji Kánonok határozták meg továbbra is az esperesi ellenőrzés tartalmát, az egyházi főhatóság azonban — a zsinati végzésekből kitetszően — az egyházi szolgák életének ellehőrzésével kapcsolatban a rendi jellegű külsőségekre fordította a legfőbb gondot. Az 1720. évi gyalui zsinat előírta, hogy a papok hosszú dolmányban járjanak. E határozatot megerősítette az 1729. évi etédi zsinat, az 1744. évi nagybaconi zsinat pedig pénzbüntetést rendelt a határozatok megszegőire.⁸⁷ Az 1776. évi zsinat a főkonzisztorium rendelete alapján újból foglalkozik a kérdéssel s alapvető szempontja az, hogy „az egyházi rendek a fő-fő méltóságokat és a nemesi rendet az öltözetekben ne kövessék.”⁸⁸ Az 1783. évi sárdi zsinat pontos szabályozással kívánt rendet teremteni. Szabályrendelete alapján pontosan megrajzolhatjuk a XVIII. századi református lelkész ruházatát.⁸⁹ A régebbi megkülönböztetéseket ez a szabály-

⁸⁵ „Formula Visitationis qua Ego M(ichael) N(ánási) Senior (1696—1706) Ecclesiarum Reform. Tractus Udvarh. uti consolvi Annuatim”. „Liber Ecclesiae Orthodoxae in Sede Udvarhely Existens 1644—1714”. A kérdőpontokat kiadta Pokoly, i. m. IV. 159—60.

⁸⁶ Bod Péter, Szmirnai Szent Polikárpus, 164.

⁸⁷ Ilyés, i. m. 1720., 1729. és 1744.

⁸⁸ Ilyés, i. m. 1776 újtordai zsinat 5. sz. határozat.

⁸⁹ Ilyés, i. m. 1783. 3. sz. határozat. A domidoctus papok ruházatát pl. a következőkép szabták meg: „a hazából külső országokra nem járt papok fekete köntöst, azaz fekete prémmel prémezett hosszú mentét, fekete hosszú dolmányt, sima fekete szőr-készülettel széles övet, fekete nyakravalót, magassarkú magyar csizmát, nádpalcát s akinek tetszik, fekete ujjas palástot is. de minden selyem-készület nélkül, viseljenek”.

rendelet is fenntartotta, sőt külön előírást szabva a domidoctusokra és az akadémikusokra, azt meg is tetézte. Az akadémikusok kiváltsága abban állott, hogy német ruhát, kaputot és parókát is viselhettek. A sárdi határozatokat megerősítette az 1789. évi torockószentgyörgyi és az 1790. évi erdőszentgyörgyi zsinat.⁹⁰ Mindenik zsinati végzés hozzáfűzte a rendelkezéshez a büntetést is, amit az esperes kiszabhat a vétkesekre. Ebben, nem voltak egységesek, volt olyan zsinat, mely csak pénzbüntetést szabott ki, egy másik a tilalmas ruhadarab elvételét s volt olyan is, mely visszaeső „bűnösöknél” a hivataltól való megfosztást rendelte el.

E részleges értékű rendelkezések után az esperesi vizitáció új átfogó rendezését az 1780. évi dési zsinat alkotta meg. E rendezés nem változtatott a vizitációnak a kánonokban lefektetett alapelvein. A szabályzat 2. pontja leszögezi, hogy a vizitációt a LXXXVIII. kánon szerint kell folytatni s CSERNÁTONI VAJDA PÉTER püspök a kánon alapján állította össze a hivatalos kérdőpontokat. A régi rendhez képest két újítást találunk bennük. Az egyik az iskolák szorosabb ellenőrzését írja elő: „minthogy az iskolák a mi religionkon teljességgel elaludtanak, mely miatt a köznép igen tudatlan, kiváltképpen azokra külön is vigyázással legyenek, a tanuló gyermekeket in facie loci magok előtt examináltassák; és examinálják” E vizsgáztatás tárgyai: olvasás, éneklés és a Katechizmus, amelyekhez a főkonzisztorium hozzáadta „az arithmetikának gyermekeket illető négy specieseit”. A másik újítás annak számbavétele, hogy a lelkészek beírták-e a királyi rendeleteket az e célra rendelt külön protokollumba s hogy azokat közhírré tették és végrehajtották-e?⁹¹

Az 1780. évi vizitációs szabályzattal kezdődnek meg azok a rendelkezések, amelyek arra irányultak, hogy a vizitáció a lelkész iroda ügykezelését ellenőrizze. Az 1785. évi nagybaconi zsinat rendelte el a keresztelési, házassági és temetési protokollumok vezetését, valamint a tanköteles gyermekek számbavételét. Két év múlva a geryeszegi zsinat e köteleességek ellenőrzésére utasította az esperesi vizitációt. Az 1790. évi erdőszentgyörgyi zsinat megerősítette e határozatokat.⁹² Kétségtelenül hasznos és fontos rendelkezések voltak, a következő évszázad egyházi fejlődésében azonban túlzott jelentőséghez jutottak, a lelkészi szolgálat mindinkább azonosult a lelkészi hivatallal s így a reá vonatkozó ellenőrzés az egyházlátogatás főtárgya lett.

1833-ban BODOLA JÁNOS püspök elnöklete alatt a széki zsinat új vizitációs szabályrendeletet készített; ennek liberális szelleme a lelkészi és mesteri hivatal ellenőrzésében is megnyilvánult.⁹³ Az 1. és a 2. pont vonatkozik a 13 szakasz közül a lelkész és a mester életére és szolgálatára. A kérdések röviden summázzák a Kánonok pontjait, de feltűnő, hogy nem bocsátkoznak részletekbe s csak általánosságban érdeklődnek az iránt, hogy „a tiszteletes pap miként teljesíti a maga szent hivatását

⁹⁰ Illyés, i. m. 1789. 1. sz. határozat és 1790. 6. sz. határozat.

⁹¹ Illyés, i. m. 1780.

⁹² Illyés, i. m. 1785, 1787 és 1790.

⁹³ Illyés, i. m. 1833.

a szent ekklezsiában, a templomban és a templomon kívül”. A szabályzat többi részében és a szabályzathoz kapcsolódó kiegészítő rendelkezésekben azonban olyan új lelkészi és tanítói köteleességek ellenőrzéséről olvasunk, amelyek nem állottak kapcsolatban a Kánonokkal. Ilyen a rendeletek protokollumának és az anyakönyveknek az ellenőrzése. Ez a zsinat rendelte el azt is, hogy a vizitáció másoltassa le minden évben az esketési, kereszteleési, temetési anyakönyveket, azokat minden évben hitelesítse s e hiteles másolatokat az egyházmegye központi helyén (a levéltárban) őrizze meg. Csak a kor általános törekvéseiből magyarázható az, hogy szükségnek tartotta annak ellenőrzését, hogy „a pap és a tanító ültetett-e gyümölcsfákat, gondot viselt-e a földek megtrágyázására”. Az első jele e rendelkezés annak, hogy a különböző szociális, kulturális, gazdasági törekvések mint lelkészi, tanítói köteleességek jelentkeznek az egyház életében. Ez a szabályrendelet rendelkezik első alkalommal egy olyan lelkészi köteleesség felől is, amelynek előzményei megvoltak ugyan a régi kánonokban, de azért úgy tekinthető, mint új intézmény, a XIX. századi egyházi fejlődés egyik legértékesebb eredménye. A katechizmus tanítását a régebbi kánonok is elrendelték, a konfirmációt azonban csak 1806-ban vezette be a generális zsinat ABATS JÁNOS püspök javaslatára. A széki zsinat elrendelte, hogy a vizitáció vegye számba, hogy a lelkészek valóban tartanak-e konfirmációt?⁹⁴

Az egyházmegyei vizsgálat fejlődésében a következő határpont az 1867. évi nagybani zsinat határozata, mely az erdélyi egyház új szervezetének megállapítása rendjén hivatalos utasítást dolgozott ki az egyházvizsgálati kérdőpontokra vonatkozóan.⁹⁵ E hivatalos utasítás beszédes bizonyítéka annak, hogy a XIX. századi liberalizmus milyen mértékben befolyásolta a református egyház életét. Az 1833. évi szabályzatban már feltetsző vonások itt uralkodóvá lettek. Az 1867. évi utasítás nem utal a LXXXVIII. kánonra, beosztásában eltér tőle s különleges ellenőrzés lefolytatására ad vázlatot. Az utasítás 27 pontja közül mindössze 8 vonatkozik a lelkészi és mesteri hivatal ellenőrzésére, azok közül is 2 tisztán iskolai vonatkozású s a lelkészi szolgálattal szorosabb kapcsolatban álló 6 kérdés közül is egy a himlőoltás ellenőrzésére, egy pedig a lelkésznek és a tanítónak a gyümölcsfák oltásával kapcsolatos tevékenységére vonatkozik. A 4. kérdés a leglényegesebb a lelkészi vizsgálat szempontjából, az ellenőrzés azonban itt is külsőleges: „istentisztelet, sákrámentumok kiosztása, esketés, temetés rendben megy-e, a templom kulcsa a papnál van-e?” A 11. kérdés fontosnak tartja annak megvizsgálását, hogy a papnak megvan-e a Heidelbergi Káté, a Helvét Hitvallás, a Geleji Kánonok és Dósa Jogtana, de azt, hogy a lekipásztor igehirdetésében, tanításában, pásztorális munkájában megnyilvánul-e a hitvallás, azt egyetlen ellenőrzési ponttal kapcsolatban sem lehetett megállapítani. Az 1867. évi utasítás liberálisizmusának legbeszédesebb jele az, hogy

⁹⁴ A konfirmáció bevezetésére nézve l. Pokoly, i. m. V, 104 és Illyés, i. m. 1806.

⁹⁵ Kolosvári, i. m. 328—31.

egyetlen kérdést sem tesz fel a lelkész és a tanító életére és családjára vonatkozóan. Szakít a XVIII. századi végzések e pont körül forgó túlzott ellenőrzésével, de megfedekeznek arról, hogy az egyház szolgái életének és családjának megvizsgálása nem a XVIII. század gondolkozásából, hanem a gyülekezeti élet tisztasága feletti órkodésból származott.

Az 1888. évi erdélyi egyházi törvény az 1881. évi debreceni zsinaton az esperesi vizitációra nézve általánosságban megállapított alapelvek szem előtt tartásával új, 45 pontból álló kérdőívet állapított meg.⁹⁶ Szellemében megegyezik az 1867. évi utasítással, de annál teljesebb és rendszeresebb. A lelkészi-mesteri szolgálat ellenőrzésével kapcsolatban a gyülekezet egészére kiterjedő adatfelvételre törekszik:

1. az egyházközség statisztikai, népmozgalmi adatai;
2. lelkészek, tanítók személyi adatai;
- 3—4. az egyházközségi közgyűlésre, presbitériumra, presbiterekre és a gondnokra vonatkozó adatok;
- 5—7. jegyzőkönyvekre, anyakönyvekre, családkönyvre, egyházi levéltárra, a felsőbb rendeletek mutatókönyvére, beadványi és postakönyvre vonatkozó adatok;
8. „Az isteni tiszteletnek úgy vasárnapokon, mint ünnepeken és köznapokon szabályszerűen tartatnak-e? A bibliamagyarázat gyakorlatban van-e?” — E kérdés elsikkasztja a debreceni zsinat által megállapított törvény egy lényeges utasítását, mely elrendelte, hogy az esperesi vizitáció vegye számba „a biblia magyarázás m i k é n t. gyakorlását”.⁹⁷ Az erdélyi egyház liberálizmusa itt átlépte még az országos egyház által megvont — különben szintén nem túlszigorú — kereteket is;
11. Sákramentumok kiszolgáltatására, esketésre, betegek látogatására, temetésre vonatkozó kérdések;
12. A konfirmáció ellenőrzése;
16. Az áttérések nyilvántartása.
17. Dicsérendő újítás e pont, a diakonia szellemének felébredése: „A szegényügyben fejt-e ki az egyház munkásságot? Adakozik-e szeretet intézetekre és segíyezi-e a szegényeket, árvákat és özvegyeket?”
- 18—28. Az egyházi iskolára, tanítókra, tankötelesekre vonatkozó kérdések.

E pontok a lelkész és a tanító életének ellenőrzésére vonatkozóan nem tartalmaznak egyetlen kérdést sem.

Az 1895. évi erdélyi „Utasítás” szószerint átvette az 1888. évi törvénynek az esperesi vizitációra vonatkozó szakaszait.⁹⁸

Az 1902. évi erdélyi egyházkerületi közgyűlés vizitációs szabályzata⁹⁹

⁹⁶ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület törvényei 1888. 192 §. 48—53.

⁹⁷ Tóth Sámuel, i. m. 134 §. 30.

⁹⁸ Utasítás 1895. 53—8.

⁹⁹ Az erd. ref. egyházkerület 1902. november 8—13-i közgyűlésének jegyzőkönyve, 41—3.

négyszer fejezetbe csoportosította a kérdéseket: I. a hitélet; II. iskolaügy; III. vagyoni ügyek; IV. irodai ügyek. A szabályzat szövegéből világosan kitetszik, hogy elsősorban az adminisztráció pontosságának megtartására kívánta felhasználni a vizitációt. A lelkesi és a tanítói szolgálatra vonatkozók még inkább általánosak, mint a megelőző szabályzatok pontjai s a lelkesek és a tanítók életének ellenőrzésére vonatkozó kérdések ebből is hiányoznak. Az 1888. évi rendelkezésből kiemelt „a szegényügyben kifejtett munkásság” ebben a szabályzatban mint „a jótékony egyletek” számbavétele és „a munkaképtelen szegények és vagyontalan árvák nyilvántartása” szerepel. A sákrámentumok kiosztásával, betegek látogatásával kapcsolatban nem tesz fel semmilyen kérdést.

A szabályzatban megnyilvánuló pontos adminisztráció érdeke megkívánta, hogy ha a vizitáció nem keresi fel valamelyik egyházközséget, az esperes akkor is ismerje annak állapotát. Mivel az esperes csak három évenként volt köteles minden egyházközséget meglátogatni, 1903-ban BARIÓK GYÖRGY püspöki rendeletet adott ki,¹⁰⁰ mely kötelezte a lelkeseket, hogy egyházközségükről évente küldjenek az esperesnek: I. a hitéletre, II. iskolaügyekre, III. vagyoni ügyekre, IV. irodai ügyekre vonatkozó jelentést. Az esperes köteles e rendelet szerint a lelkesi jelentések alapján évente számot adni az egyházmegyei közgyűlésnek s a lelkesi jelentéseket s a vizsgálati jegyzőkönyveket évente felterjeszteni a püspöki hivatalnak. Az 1904—1907. évi országos egyházi törvények életbe léptetése alkalmával az erdélyi egyházkerület nem alkotott új vizitációs szabályzatot, de az 1902. évi szabályzat hatályban tartása felől sem intézkedett. Valószínű, hogy az 1902. évi szabályzat továbbra is használatban maradt, pedig hasznos lett volna azt az 1904—1907. évi törvény I. tc. 170. §-a szerint átdolgozni.¹⁰¹ A magyar református egyház új törvénykönyve az 1933. évi I. tc. 96. §-ban foglalkozik az esperesi vizitációval.¹⁰² Az új törvény e kérdésnél az 1904—1907. évi törvényt vette alapul, megállapítható azonban, hogy az egész törvény szellemének megfelelően az esperesi vizsgálat is mélyrehatóbb, mint ahogy azt a megelőző törvény előírta. Az egyházközség „beléletének” megvizsgálása az új törvény szerint kiterjed az egyházfegyelemre és a missziói ügyekre is; ez nem szerepelt a megelőző törvény felsorolásában. Ha a Geleji Kánont tekintjük az egyházvizsgálatnak a református egyházban kialakult klasszikus szabályzójaként, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy ez a legújabb törvényi rendezés a lelkesi-mesteri szolgálat tartalmának megállapítása és ellenőrzése tekintetében megközelíti a kánonokat, azonban még mindig hiányzik belőle az egyházi szolgák életének ellenőrzésére vonatkozó intézkedés.

II. Az egyházmegyei vizitáció által a hívek élete felett gyakorolt ellenőrzés a vizitációnak szintén középkori öröksége.

¹⁰⁰ 152/1903. püspöki rendelet. Az erd. ref. egyházkerület rendeleteinek tára, 1903. 9.

¹⁰¹ Az egyházi törvények, 1906. 60—1.

¹⁰² A magyarországi református egyház törvényei 1933. 47.

Határozottan állíthatjuk azonban, a reformációban élt az a felismerés, hogy ez az ellenőrzés mint az egyházfegyelem eszköze, nem egy valamilyen történeti korszak hagyománya, nem a klerikusoknak a világi elem feletti uralma vagy az alávetett rendek megfegyelmezése és egyházi eszközök által békés türelemre való kényszerítése, hanem az igazi egyház életének eltorzíthatatlan feltétele. Az 1561. évi debreceni hitvallás az igazi egyházat egyéb vonások mellett a következőkkel jellemzi:¹⁰³ „hallgatja a Krisztust s Isten igéjét és megőrzi az Isten beszédét, elferdítetlenül él a sákrámentumokkal. harcol az Antikrisztussal, hadat folytat a bűnnel, világgal, gonoszossággal és sátánnal. .” A tarcali és a tordai zsinatokon 1562-ben és 1563-ban elfogadott Béza-féle hitvallás hasonló módon állapította meg: „az igazi egyháznak jele az Isten igéjének praedikálása. . Valahol az Istennek igéje tisztán hirdettetik, az sacramentumok tisztán szolgáltatnak ki és az egyházi fenyíték az Istennek előnkbe írott beszéde szerint gyakoroltatik”.¹⁰⁴

Az egyházi fegyelem gyakorlását nem tekinthetjük úgy, mint valamilyen egyházon kívüli, általános jellegű társadalomnevelő tevékenységet. Azonban az is kétségtelen, hogy az egyházfegyelem gyakorlása által nyult bele az egyház legközvetlenebbül annak a társadalomnak az életébe, amelynek körében kellett prédikálnia az Isten Igéjét. A *Ruberiana Canonok*¹⁰⁵ IV. pontja juttatta kifejezésre, hogy úgy kell hirdetni az Igét, hogy az a hallgatók lelkében gyümölcsöt teremhessen. A fegyelem gyakorlása által az egyház az igehirdetés lehetőségét kívánta biztosítani s az egyháznak, mint Krisztus testének a tisztaságát megvédelmezni. Ezért volt köteles a hallgatókat alkalmas és alkalmatlan időben inteni, a bűnök eltávolztatására figyelmeztetni, a javíthatatlanokat pedig az egyház közös határozatával kirekeszteni (XI/c). A bálványimádóknak, az Isten Igéje és a sákrámentumok megvetőinek, a gyilkosoknak és más gonosztevőknek, a bűnüket megbánni nem tudóknak az egyház szolgálai semmilyen szolgálatot sem teljesíthettek (XXIII. c.). A kánonnak ezek az előírásai megkívánták, hogy az egyház szolgálai úgy végezzék tisztjuket, hogy ugyanakkor, amikor Isten Igéjének tiszta üzenetére és tolmácsolására figyeltek, vigyázniok kellett a gondjaikra bízott közösség életének minden megnyilvánulására is, a bűnnek semmilyen jelentkezése iránt sem lehettek közömbösek s a poenitentia, a bűnbánattartás megkövetelése által az egész társadalmi élet nevelőivé és bíróivá lettek. Nem általánosságban elhangzó szép szavak által, hanem az élet egyes tényeinek folytonos számbavétele és az Ige tekintete alá való helyezése által kellett szolgálatukat betölteniök. Az esperesi vizitáció, mint a hívek életének ellenőrzése, ennek a gyakorlati-társadalmi jellegű egyházi szolgálatnak volt egyik legfontosabb eszköze.

Az egyházfegyelem gyakorlatának abból a félreérthetetlen és a társadalom mindenkori helyzetét figyelemmel kísérő módjából, ahogyan az a

¹⁰³ Kiss Áron, i. m. 129.

¹⁰⁴ Kiss, i. m. 381—2.

¹⁰⁵ Bod, *Historia* II, 382—4.

református egyházban élt, következett, hogy a különböző zsinatok felhívták az egyházfegyelem gyakorlóinak figyelmét azokra a bűnökre, amelyekkel szemben különösen fontosnak és időszerűnek látták a küzdelmet. A fegyelem gyakorlásának a tartalma a különböző időszakokban az egymást követő szükségletek szerint változott, de változott aszerint is, hogy az egyház a különböző korszakokban miként értette meg, fogta fel és miként engedelmeskedett a fegyelmezés örök mértékének, az Igének. Az egyházfegyelemnek a magyar református egyházon belüli története azt mutatja, hogy a XVIII. század végétől a felvilágosodás és a liberálizmus hatására az egyházfegyelem megromlott, elszakadt annak örök alapjaitól, néhány, jelentőség nélküli külsőséges rendtartássá alakult át vagy elűnt.¹⁰⁶

A XVII. század közösségi, társadalmi életének a legerősebb szabályozója az egyházfegyelem volt. Nemcsak a zsinatok, hanem egyes közösségek, éppen úgy, mint az országgyűlés vigyáztak arra, hogy az Isten törvénye megtartassék. 1602-ben a berekeresztúri „megye” (Berekeresztúr, Bere, Nyárádmagyarós, Nyárádselye, Kendő, Márkod és Mája) 19 választott embere írásba foglalta azokat a végzéseket, amelyek a megye egyházi életét szabályozták.¹⁰⁷ A végzések súlyos pénzbüntetést állapítottak meg azokra, akik vasárnap vagy ünnepnapon dolgoznak, valamint azokra, akik az istentisztelet befejezése előtt pálinkát árulnának. A határozatokat Vágási György prédikátor javaslatára hozták, a határozatok érvényben tartását azonban az biztosította, hogy az 1606, 1658 és 1662. évi esperesi vizitáció megerősítette azokat.

1619-ben a kükküllővári zsinaton összegyűlt seniorok részletes javaslatokat terjesztettek Bethlen Gábor elé,¹⁰⁸ kérve tőle, hogy fejedelmi hatalmával erősítse meg azokat és hasson oda, hogy az egész ország „a czégéres vétkekből mentől hamarabb megtérjen s tettetés nélkül való penitentiát tartson”. Kérték, hogy a paráznákat, szándékos gyilkosokat, tolvajokat, bűbájosokat „extirpálja” — halállal büntettesse s e bűnök elkövetői ne szabadulhassanak meg pénzbüntetés által (VI. pont). A vasárnapot és az ünnepeket mind maga a fejedelem tartsa meg, mind az országot kényszerítse rá. Járás-keles, vendégeskedés, munka ne szentségtelenítse meg e napot; ha valaki ünnepnapon megrészegedik, „személyválogatás nélkül” kalodába tétessék. Az ünnep megszentelése azonban nemcsak e tilalmak megtartását követelte meg, hanem elsősorban az Isten Igéjének meghallgatását; ennek érdekében nemcsak azok megbüntetését kívánták, akik nem mennek templomba, hanem azon nemes urakét is, akik a jobbagságot istentisztelet idején munkára küldik (VII.—IX. pont).

¹⁰⁶ Illyés Endre, *Az egyházfegyelem a magyar református egyházban (XVI—XIX. századokban)*. Debrecen, 1941.

¹⁰⁷ Kolozsvári József, *Egyházi fegyelemre, rendtartásra vonatkozó határozatok a berekeresztúri ref. egyházközségben az 1602. évben: Református Szemle 1933. 469—75.*

¹⁰⁸ Illyés Géza, *Az 1619. évi kükküllővári zsinat felterjesztése Bethlen Gábor fejedelemhez: Református Szemle 1934. 501—5.*

Az ország megjobbítása érdekében éles szavakkal bélyegezték meg a jobbságra nehezedő egyéb terheket is: *Szegénységen való iga az uraknak keménysége miatt felette igen megnevekedvén, az édig hatott a kiállás: ahon-nél Isten a bosszúállásra alá vonsa és a közönséges veszedelmet accelerálja. Nságod annak okáért mind maga jószágán való terhes igát s mind pedig urak és nemesek jobbágyain való nagy szolgálatot és felettébb való elviselhetetlen inséget s törvénytelenséget kisebbitse* (X. pont). A végzések további pontjai (XI—XIII.) a szitkozódások, Isten nevének káromlása szigorú megbüntetését, valamint a mulatozásnak, farsangolásnak, mértéktelen evés-ivásnak, cifrálkodó öltözködésnek a fejedelmi udvarból s az egész országból való eltávolztatását, országos bőjtnek és bűnbánatnak a tartását követelték a fejedelemtől. Az egész felirat életszerű képet ad arról, hogy a XVII. századi református egyház az Isten Igéjének milyen következetes érvényesítésére törekedett. A hit és az élet egységét kívánták szolgálni, amint a felirat bevezetése megállapítja: „Az Isten Igéjének prédikálásának fő vége az, hogy az emberek értvén az ő Felsége akarattját, életeleket aszerént rendellyék”

BETHLEN GÁBOR a zsinat határozatainak legtöbb pontjához odairta az „approbatur”-t s azon év májusában tartott fehérvári országgyűlés a határozatok nagy részét törvénybe iktatta.¹⁰⁹ Az egyes rendelkezések végrehajtását a törvény a világi tisztekre bízta, de e rendelkezések tartalmából erre létrejöttük körülményeiből következett, hogy azok szabták meg az esperesi vizitációnak a hívek élete felett gyakorolt ellenőrzését is. A törvény részletesen körülírta a vasárnap megszentelésének szabályát: „könyörgések és imádságoknak celebrálásában... minden rendek eljár-jának... az főünnepek és az vasárnapok megilletessenek, se maga, se szolgálja, se jobbágya azokon a napokon az dologra ne kényszeríttessenek; menyegzők és egyéb lakodalmak akkor ne celebráltassanak, utra is senki ne induljon... sohon praedicatio végéig a vásárok meg ne szabadíttassanak, se bort sohon déleste praedicatio végéig ne áruljanak”. Ha valaki ezek ellen vét: nemes emberen 6 frt-t, paraszt emberen 2 frt-t düljanak az ispánok, illetőleg a királybírák. A „lélekkel való éktelen szitkozódás”-t tiltotta el a következő törvényszakasz, nemes ember büntetése 1 frt., paraszt emberé kalodába zárás vagy 25 dénár. A rendi különbség tehát csak abban nyilvánult meg, hogy a nemes ember többet fizetett. A törvény hangsúlyozottan kiemelte, hogy „személyválogatás nélkül” kell azt minden renden lévőkre alkalmazni: „az nemes embereken viceispánok és királyi bírák exequálják (t. i. a büntetést), de tartozzanak a falusi bírák hitek szerént erre számot tartani és az ispánoknak megmondani” (ha t. i. szitkozódni hallották valamelyik nemes urat). E büntetés-pénzek $\frac{2}{3}$ -át a törvény iskolák és templomok javítására rendelte. A törvény 3. pontja a cégéres bűnökben élőknek szigorú megbüntetését és ecclesia-követését rendelte el. A cégéres bűnök közé számított a parázsnaság: a házasságtörőkre halálbüntetés várt éppen úgy, mint a gyilkosokra, de a „nőtlen

¹⁰⁹ EOE. VII, 511—3.

személyek" paráználkodását is megvesszőzéssel kellett büntetni. A megvesszőzéstől csak úgy menekülhettek meg, ha összeházasodtak.

A következő évtizedekben a hívek élete feletti felvigyázásra vonatkozóan hozott újabb zsinati végzések mind a Bethlen Gábor-féle törvényen alapulnak s annak csupán kiegészítését, magyarázatát tartalmazzák. Hogy mennyire a maga törvényének tekintette az egyház az 1619. évi artikulusokat, arra jellemző az 1638. évi nagyenyedi zsinat határozata: „a reconciliándót először a magisztratus büntesse meg és azután admittáltassék a reconciliációra”. Hozzáteszi azonban, hogy nem kell minden vétkest átadni a világi hatóságnak: a seniorok ítélik meg s a könnyebb vétkek elkövetőit a magistratusnak való átadás nélkül is bocsáthatják ekklézsia követésre.¹¹⁰

Az erdélyi református egyház az orthodoxia és a puritánizmus szigorú erkölcsi világában is mentes maradt olyan túlzásoktól, amelyek az egyházfegyelem kényszerítő eszközeivel való visszaélést jelenthettek volna. Krisztus testének tisztasága megőrzéséért való szüntelen vigyázásban fő-törékvésük az egyes lelkek Krisztushoz vezetése volt. A Geleji Kánononok még a bűnösök nyilvános megfeddésével kapcsolatban is ezt írta elő: „a hú lelkipásztorok azokat, akik közbotrányt okozó vétket követtek el, személyválogatás nélkül megfeddeni tartoznak... azonban éppen nem valamely rosszindulatból, valamely magán sérelem miatt, hanem az Isten dicsősége és törvénye iránti kegyes buzgalomból; s nem annyira a személyek, mint a vétkek iránti gyűlöletből”.¹¹¹ Azokat a lelkészeket, akik az egyházfegyelem e szeretet-szabálya ellen vétlenének, a törvény kemény számadásravonással fenyegette meg.

Az egyházfegyelem végső kényszerítő eszközének: a gyülekezetből való kitiltásnak (exclusio), vagy súlyosabb bűn esetében a kiközösítésnek (excommunicatio) a használatában a kánonok óvatosabb eljárást írtak elő s ezek kimondására csak a zsinatnak, a partialis, illetőleg a generalis synodusnak adtak felhatalmazást.¹¹²

A lelkész által gyakorolt magános és nyilvános feddés és a partialis synodus által gyakorolt ítélkezés között foglal helyet mint az egyházfegyelem gyakorlásának közbevetett módja, a hívek erkölcsi életének a vizitáció által való számbavétele. Az esperesi vizitáció fontos tennivalói közé tartozott a Kánonok szerint, hogy a lelkészeket kérdezzék meg hallgatóik felől. Legfontosabb kérdésekként a következőket sorolja fel:¹¹³

- a) az isteni tiszteletben buzgók és áhítatosak-é?
- b) az prédikációkon és könyörgéseken folytonosan jelen vannak-é?
- c) az úri szent vacsorával gyakran élnek-é?
- d) az intéseket jó szívvel veszik-é?

¹¹⁰ Révész, Figyelmező 1872. 80.

¹¹¹ XLIII. Kánon, Canones, Marosvásárhely, 1842. 23.

¹¹² XLIV. Kánon, I. h. 24—6.

¹¹³ LXXXVIII. Kánon, I. h. 57.

- e) lelkészeik iránt illő tisztelettel vannak-é, fizetésüket hiány nélkül és idejekorán beszorgáltatják-é?
- f) polgári fegyelem van-é s a gonoszok érdemileg büntettetnek-é vagy pedig csak pénzzel birságotlatnak?

Az esperesi vizitáció a kánonok és az országgyűlési végzések rendelkezéseit követve első sorban az istentiszteletre, templomlátogatásra vonatkozó vallomásokat vette számba. Az egyházfegyelem azért nem vált külsőséges rendtartássá, mivel elsősorban a fegyelmelés alapjának, az igehallgatásnak a megerősítésére törekedett. Az 1675. és az 1676. évi országgyűlések újból foglalkoztak az istentisztelet látogatásának kötelezettségével s úgy rendelkeztek, hogy a mulasztókat pénzbridsággal és kalodába való tétellel kell megbüntetni.¹¹⁴ Olyan komolyan vette ezt a kötelezettséget a XVII—XVIII. század folyamán az egyház, hogy gyakorlattá vált: az esperesek a vizitáció alkalmával névszerint vették számba a templomot rendszeresen kerülő híveket, megdorgálták s szükség esetén megbüntették őket. Az udvarhelyi egyházmegyei vizitáció 1718-ban Peteken elrendelte az 1675. évi országgyűlés határozata szellemében, hogyha a gyülekezet három egymásutáni hétköznapi istentiszteletet elmulasztana, fizessenek együttesen 12 frt. büntetéspénzt. 1783-ban Muzsnán hirdette ki az udvarhelyi vizitáció a főkonzisztoriumnak azt a rendeletét, amely szerint a megyebíró és a presbiterek kötelesek voltak vasárnap esténként névszerint számbavenni a templomból elmaradtakat, azokat a lelkésznek bejelenteni s a lelkész hivatalos úton volt köteles felletes hatóságainak jelenteni a rendszeres tempom-kerülők nevét, hogy „érdemek szerint megbüntettessenek”. Emellett azt is elrendelte ez a vizitáció, hogy azokhoz, akik templomba nem járnak és háromszor egymásután úri szent vacsorát nem vettek, betegség esetén se menjen el a lelkész imádkozni és ha meghalnak, ne temesse el őket.¹¹⁵

Az istentisztelet a kor szellemének megfelelően és a szoros egyházfegyelem következményeként a falvak és városok kis társadalmi közösségeinek központi jelentőségű, ünnepi mozzanata volt. Ezzel azonban együtt járt az, hogy e kis közösségek belsejében dúló vetélkedések, irigységek, rangkérdések befurakodtak az istentiszteletbe az ünnepi összegyülekezésbe, a tempomban való elhelyezkedésbe és sok helyen az egyház békéjét felbolygató viszályokat okoztak. Kialakultak a sok helyen évtizedeken át meg-megújuló templomi székek körüli harcok, s e harcok éppen egyes székely vidékeken aggasztó méreteket öltöttek.

A háromszéki egyházközségek történetéből ismert adatok szerint¹¹⁶ első sorban a rendi állapot határozta meg, hogy ki, milyen helyet foglalhat el a templomban. Az első pad a főembereké volt, utánuk jöttek az ármális

¹¹⁴ Bod Péter, Szmirnai Szent Polikárpus 108—9.

¹¹⁵ Az udvarhelyi egyházmegyei határozatokat l. Nagy Lajos, Templombajárás: Református Szemle, 1938. 566.

¹¹⁶ Vö. Cs. Bogáts Dénes, Szemerja község és ref. egyházának története. Sepsiszentgyörgy, 1943. 38—43.

nemesek, a lófők, a darabontok és végül a jobbágyok. Hasonló volt a sorrend a nőknél is, a pap és a rektor családjának külön helye volt. Különös jellegzetessége volt a templomi ülőhelynek az, hogy családi vagyonnak tekintették, ami öröklődik, de vásárlás vagy zálog útján is megszerezhető. Háromszéken a legrégebb emlék a templomi helyekkel kapcsolatban Angyalosról szól; 1544-ben a Forró család itt tanúvallatást tartott annak megállapítása végett, hogy milyen templomi álló- és ülőhelyek képezik a család tulajdonát. A Székelyföld más részein is hasonló rend uralkodott s Háromszék egyes községeiben fennmaradt annak az emléke, hogy a templomi helyek adás-vevése úgy elterjedt, hogy formális árverést tartottak. A templomi székek felosztásának kialakulását a gegesi egyház történetéből érthetjük meg a legvilágosabban. A templomépítésre készülő gegesiek kérésére az esperesi vizitáció 1694-ben úgy rendelkezett, hogy akik a templomépítésben részt vesznek, azoknak illő „jussal székhelyet adni templomban”;¹¹⁷ akik azonban kivonták magukat, de később székhelyet akarnak szerezni maguknak és házuk népének, azok tartoznak a megyének annyi pénzt adni, amennyi az egy emberre eső anyag- és építési költség. A rendi állás és az adásvétel útján kialakított sorrendet azonban sokszor felbolygatta egyeseknek (különösen nőknek) előkelőbb helyre való törekvése, sokszor pedig a község megszaporodtával előállott zsufolódás okozott bajokat: megszülettek a székperek.

1653-ban Rétyen és Eresztevényben a generális vizitáció alkalmával igyekezett Csulai György püspök elrendezni a szék-kérdést. Hasonló rendezésben fáradozott 1697-ben Kézdivásárhelyen Veszprémi István püspök. Úgy látszik azonban, hogy szinte mindenik háromszéki község külön-külön megkívánta a püspöki beavatkozást. Az 1714. évi generális vizitáció Zágomban és Bodokon igyekezett igazságot tenni. Zágomban azt határozták, hogy a templomi székek elrendezése a senior és a vizitátorok kötelessége.¹¹⁸ Egy 1717. évi egyházfegyelmi szabályzat pontokba foglalta a buzgó és áhítatos templombajárás követelményeit, hozzáfűzve, hogy a kialakult rendtartás szerint miképpen büntetendők a rendelkezések megszegői.¹¹⁹ Fontosabb rendelkezései:

1. Az Úr házában való magaviselése kinek-kinek legyen az isteni tisztelethez alkalmaztatott, ha ki részegen menne bé, vagy taszigálódnék, vagy az ülésben mást impediálna, vagy kacagna, vagy beszélne, vagy suttogna — büntetése 16 dénár.
2. A templomból való kijáráshoz és az Úr asztalához való eljárásban minden a maga rendit tartsa meg a szent vizitáció commissiója szerint — büntetés 24 dénár.
3. A templombéli ultima benedictio legyen finito ultimo cantu és addig

¹¹⁷ Névkönyv, 1896. 14—5.

¹¹⁸ 1653: Révész, Figyelmező 1872. 385; 1697: SzO. IV. 343; 1714: Illyés, i. m. 1714.

¹¹⁹ A Kolozsvári Református Theologia könyvtárában őrzött kézirat. Ismereteti Mlyés, i. m. 1717.

kiki csendességben légyen . szép renddel, post benedictionem legyen a kimenés, aki ez ellen vét den. 16.

4. Valaki nagy bottal a templomba mégyen, poena den. 6.

5. A karban az ifjak az első székeket ne foglalják el és az Úr asztalához a házasság emberek előtt ne járuljanak, poena den. 6.

E pont arra is rámutat, hogy az egyház hivatalosai a templomi székek elrendezésében nem társadalmi mértéket követtek s az elhelyezkedésnél kijelölt különböző „classisok”-at a gyülekezet természetes tagozódása: nők — férfiak, legények — házasság emberek, stb. szerint állapították meg.

Természetesen nem állítható az, hogy a templomi székek rendezése ez alapelv szerint meg is történt. A feljegyzett ellentétek arra világítanak rá, hogy a vizitációnak és sok esetben azon túl az egyházi bíróságoknak éppen azért kellett e kérdéssel foglalkozniuk, mert a hívek nem törődtek bele abba, hogy társadalmi helyzetüket a templomban elfoglalt ülőhely által ne fitogtassák. A legtöbb templomban a patronusnak külön padja volt s a patronus-főrend után következő külön rendek is mind megkülönböztetett helyet követeltek. Ezért tartotta szükségesnek a főkonzisztórium, hogy 1768-ban külön rendelet útján e viszályok orvoslását saját példaadásával kezdje el:¹²⁰ „Ne légyenek a templomban senkinek külön helyei, üljön kiki ahová lehet, mert akárhol üljön, Isten házában leszen, melyben Istené a dicsőség . . . nagy eszköz leszen pedig erre, ha az úri rendek is közre hagyják a magok székeket és üléseket s ottan-ottan változtatván, az elsőségen nem kapdosásra másokat is oktatják”. Az elvadult állapotokat azonban ez sem javította meg, s ezért II. József 1785-ben a guberniumot szólította fel a rendteremtésre.¹²¹ A királyi rendeletet a főkonzisztórium az esperesekhez intézett újabb felhívással adta az egyházmegyéek tudomására, világi büntetéssel fenyegetve meg az ellenkező híveket. A következő évtizedben azonban újabb nyomát látjuk annak, hogy e perpatvarok a vezető egyházi testületekig elhatottak. Az 1797. évi kolozsvári zsinat¹²² foglalkozott egy perrel, amely abból keletkezett, hogy az egyik rétyi nemes asszony tarkon ragadott a templomban egy másik nemes asszonyt az ülőhely miatt. E zsinatnak egy másik, hasonló jellegű ügyben hozott határozata kénytelen volt megváltoztatni az orbai vizitációnak a cőfalvi ekklezsia templomi székeinek ügyében hozott határozatát, mivel az orbai vizitáció a székeket felosztotta az egyes családok között. Egyes egyházközségekben és egyházmegyei hatóságokban tehát minden elhangzott tilalom ellenére még mindig élt a hajlandóság, hogy a társadalmi helyzetnek megfelelő osztzkodást bevigyék a templomba is. 1812-ben a fülel presbitérium sem tudott másként megoldást hozni, az ott is már félszazadon át dülő harcba, mint úgy. hogy külön széket jelölt ki a katona- és külön a jobbágy-legények számára, s a vétkeseknek 25

¹²⁰ Illyés, i. m. 1768.

¹²¹ Illyés, i. m. az 1786. évi székekudvarhelyi zsinattal kapcsolatban ír róla.

¹²² Illyés, i. m. 1797.

bot büntetést helyezett kilátásba.¹²³ A felsőbb egyházi hatóságok minden különbségtétel nélküli rendet szerettek volna elérni, s mindegyre a keresztyén alázatosságra intettek. Megoldást, megnyugvást azonban nem tudtak adni, véleményünk szerint e harcok s vetélkedések viszonylagos megcsendesedését nem annyira a mult század által meghozott jogegyenlőség, mint inkább az egyháztól és a templomjárástól ugyancsak a mult század által meghozott fokozatos eltávolodás eredményezte. A templomi székek vitájában megnyilvánuló bűnök eltávoztatását csak a közösségi életnek valóban gyülekezeti alapon való felépítése oldhatta volna meg.

A hívek életének ellenőrzése nem merült ki a templombajárás és a templomban való tisztességes viselkedés ellenőrzésében. Úgy, amint a székperekben a keresztyén alázatosságra akarta ránevelni az egyház a híveit, ugyanúgy személyválogatás nélkül akart rákényszeríteni mindenkit a sákrámentumok megbecsülésére, Isten nevének a félelmére s a káromkodás elhagyására. Ebben a vonatkozásban azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy a református egyház a kor társadalmi megkötöttségeire nem tekintve igyekezett betölteni feladatát. Különösen jellemző e tekintetben az a harc, amelyet a generális zsinat 1642—1643-ban folytatott a székely urakkal. 1642-ben a puritánizmus hatására a nagyenyedi zsinat elrendelte, hogy a kisdedeket születésük után 3—4 napon belül meg kell keresztelni és hogy a keresztelésnek a templomban kell végbemennie. A székely urak több zsinati végzést kifogásoltak s köztük ezt is, követelve, hogy a „főemberek házaikhoz pedig keresztelni a papok tartozzanak elmenni”. A következő évben Marosvásárhelyt tartott zsinatnak e követelésre adott méltó válaszát érdemes ideiktatnunk: „ami pedig a főembereket nézi, noha Krisztusban nincsen semmi különbség urak és a szolgák között, hanem mind egyek és egyenlők a lelki dolgokban s egyenlő rendtartással is kell élniök, amínthogy egyéb keresztyén nemzetek között úgy is élnek, mind királyok s mind fejedelmek, mindazonáltal, ha főpátronusok-ő kegyelme közül valaki gyermekeket arra nem méltatják, hogy azt az Isten házába küldjék fel, keresztelni, ám ottan háznál is kereszteljék meg”.¹²⁴ A káromkodás és a szitkozódás kiírtásáért folytatott egyházi harc még világosabban szóló dokumentumot mutathat fel a személyválogatás nélküli fegyelem gyakorlásáról. Egy 1697. évi végzés egyformán büntetéssel sújtja e véték miatt a nemesi és a városi rendet és a parasztságot. A szigorú mérték szerint megállapított testi büntetésnek (megvesszőzés, nyelvből egy darab kivágása) nemes uron való végrehajtásáról nincs tudomásunk, a világi hatóság valószínűleg nem hajtotta azt végre, de ez nem befolyásolhatta annak egyházi megítélését. Az egyház szentsége és tisztasága iránt felelősséggel tartozott mindenki, paraszt is, úr is, azért írta elő a végzés, hogy az ilyen

¹²³ Karácson Béla, A füleki ev. ref. egyházközség története. Kisujszállás, 1899. 46—54.

¹²⁴ Illyés, i. m. 1642—1643.

vétkeket elhallgató tisztségviselők megbüntethetők, akkor is, ha falusi bírákról van szó, akkor is, ha vármegyei tisztekről.¹²⁵

Az egyházfegyelem és annak keretében a hívek életének vizitációs ellenőrzése történeti útját a legjobban azáltal szemléltethetjük, ha az egymást követő zsinatoknak a parázna-ság bűnével kapcsolatos határozatait sorakoztatjuk fel. A XVI. és XVII. század zsinatai a parázna-ságot éppen úgy cégéres bűnnek tekintették, mint a gyilkosságot, vagy a lopást. Ha mégis többször foglalkoztak vele, mint a többi hasonló bűnnel, annak egyik magyarázatát abban találjuk meg, hogy az egyház kezében volt a házassági bíraskodás, s így itt az egyházfegyelmi és egyházi bírósági szempontok különösképpen összefonódtak; a másik magyarázatot abban leljük meg, hogy az egyház mindenkor tudatában volt annak, hogy ez a nagyon sok formában megnyilvánuló bűn a család megtámadása által az egész keresztyén közösségi életet alapjaiban rendíti meg. Érdekes a parázna-sággal kapcsolatos egyházi rendelkezések végigkísérése azért is, mivel ez az a bűn, amelynek megítélésében leginkább eltért az Isten törvényétől a felvilágosodással elindult racionalizmus és az általa felszabadított erkölcsi szabadság.

Az 1640. évi gyulafehérvári országgyűlés a fejedelem elé terjesztette a rendek egyházi kívánságait.¹²⁶ Ezek az 1619. évi artikulusokra hivatkozva azt kérték hogy a „vétkezett személyek”, ha készek törvényesen megesküdni, ne veretessenek meg. I. Rákóczi György válasza hangsúlyozta, hogy egy ilyen törvény széles kapui nyitna a tisztátalan életre, „mindazáltal az személyeknek és az patrátumoknak mi volta szerint az ecclesia mint kegyes anya megitili, kinek kedvezhet s kinek nem” A zsinat, még azon évben foglalkozott az országgyűlés határozatával s azt élesen elítélte: „Az ország artikulusát a szabad személyek (nőtlenek) pajkoskodó paráználkodásokról az Ecclesia semmiképpen nem sustineálja, mely az, hogy ne veretessenek meg vesszővel, hanem csak Ecclesiát kövessenek s egymást elvegyék, mert a pajkosság is Isten országából kireszkető véték”¹²⁷ A XVII. század derekán az egyház teljén ragaszkodott a testi fenyítékhez, de csak akkor, ha a paráználkodás kitudódása után akarták a vétkezők tettüket a házasság által jóvátenni. Ha látszott, hogy nem a büntetéstől való féltükben készek egybekelni, csak az ekklezsia követést követelték tőlük. Erre mutat az 1644. évi enyedi zsinat végzése: „ha valamely mátkának terhessége a házasság előtt nyilatkozik ki: az olyan két hétig járjon fel, de ha azután jó világosságra, egyszeri felállása elég lészen”¹²⁸ Az ekklezsiakövetés szigorúbb és enyhébb fajtájának a megkülönböztetését látjuk egyúttal a rendelkezésben. A paráználkodók általában az ekklezsiakövetés szigorúbb formája sze-

¹²⁵ Nagy Géza, Társadalmi ellentétek a régi erdélyi református egyházban: Erd. Múz. 1942. 500—15. és Erdélyi Tudományos Füzetek 144. sz.

¹²⁶ SzO. VI, 146—7.

¹²⁷ Mlyés, i. m. 1640.

¹²⁸ Révész, Figyelmező 1872. 475.

rint kellett, hogy megengeszteljék a gyülekezetet. Hogy mit jelentett a „feljárás”, azt megvilágítja az erdővidéki esperesi vizitációnak ugyanebben a tárgyban hozott 1775. évi határozata. E szerint a megesett személyeknek a reggeli és esteli istentisztelet alkalmával az istentisztelet elejétől a gyülekezet eltávozásáig a templomajtóban kellett megállaniok s csak azután kerülhetett sor arra, hogy vasárnap reggeli istentisztelet után nyilvánosan bocsánatot kérjenek vétkükért.¹²⁹

Az erdővidéki vizitáció konstitúciói azonban már csak egy heti feljárást rendeltek el s valójában akkor már ez is túlzott szigorúságnak számított. 1694-ben a marosvásárhelyi zsinaton megalkotott szigorú erkölcsi törvényekkel nagyjából le is zárult a református egyház fegyelmező munkájának ez a korszaka. A következő évszázad háborús eseményei miatti általános züllés, a meginduló felekezeti harcban a hívek elvesztése miatti félelem és az egyházat fenntartó főúrak miatti papi meghunyászkodás következtében a XVIII. század egyházfegyelmi határozataiban folytonos megalkuvás és kompromisszumkeresés nyilvánul meg.¹³⁰ Bod Péter feljegyzése szerint DEÁKI FÉLÉP JÓZSEF püspöksége alatt (1740—1748) a generális zsinat megpróbálta helyreállítani a kánonok tekintélyét, s elrendelte, hogy a paráználkodók eklezsiakövetése ne magános helyen, hanem a templomban menjen végbe s két hétig járjanak fel az eklezsiakövetés rendtartása szerint.¹³¹ BOROSNYAI LUKÁCS JÁNOS, püspöksége alatt azonban az 1756-i erdőcsinádi generális vizitáció úgy határozott, hogy a „poenitentiát tartó személyek között a hely és idő tekintetében különbséget kell tenni” 1771-ben a krakkói zsinat szintén foglalkozott a háznál — tehát nem a templomi gyülekezet nyilvánossága előtt — végrehajtható egyházkövetéssel. A kérdés azonban még ekkor nem jutott nyugvópontra s kétségtelenül erős tábor követelhette a régi kánonok érvénybentartását. Erre mutat az 1776. évi tordai zsinat, amely az espereseknek tartotta fenn azt a jogot, hogy eklezsiakövetésben való kedvezményt biztósítsanak annak, akinek ez megadható. Az 1780-ban megállapított kérdőpontok jellemző módon előírták azt, hogy a vizitáció vegye számba a botránkozott személyeket: részegeseket, káromkodókat, paráznákat, templomkerülőket, de az eklezsiakövetésre nézve nem tartalmaztak újabb utasítást.¹³² Az eklezsiakövetés enyhítéséhez hozzájárult II. József 1783. évi rendelete, amely ellen való hasztalan tiltakozás után végül a torockó-szentgyörgyi zsinat meghozta azt a törvényt, mely hivatva volt áthidalni a szigorú régi kánonok és a XVIII. századi társadalmi fejlődés, valamint a fejedelmi parancs ellentétét. Az 1789. évi torockó-szentgyörgyi zsinat különbséget tett az egyházi fenyték tekintetében a leányok és a legények, meg az özvegyek között: „a nevendék gyenge leányok, amikor megcsalattatnak és eszerint paráznaságba esnek, a papi háznál (tehát nem a gyüle-

¹²⁹ Karácson, i. m. 47—8.

¹³⁰ Pokoly, i. m. V, 106—16, részletesen foglalkozik a paráznaság bűnével kapcsolatos XVIII. századi egyházfegyelmi gyakorlattal.

¹³¹ Bod Péter, Szemérmái Szent Polikárpus 189.

¹³² Illyés, i. m. 1780.

kezet szemeláttára a templomajtóban) megintessenek” . a legények és az özvegyek azonban a kánonok szerint büntetessenek meg.¹³³ Hogy azonban minden megalkuvásra való kényszerítés ellenére élt még akkor az egyházban az egyházi fegyelmezés régi szelleme, arra nézve idézhetjük az 1796. évi magyarigeni zsinat határozatát. Ez a zsinat foglalkozott egy pókai nemes ember által megindított perrel. Az illető világi bíróság elé idéztette az egyházat, amiért paráznasága miatt a görgényi esperes őt és vétkes társát excommunicálta. A zsinat a per törlésére irányuló határozatot hozott, az esperes excommunicáló végzését pedig megerősítette.¹³⁴

Az egyház a XVIII. században ellenállott fegyelmező hatalma felső rendelettel való korlátozásának, de nem tudta kivonni magát a korszak hatása alól. A felvilágosodás eszmevilága az egyház fegyelmező hatalmának elszellemiesítését, a külső fenytő eszközök eltörlését követelte meg, s az ekkleziakövetést is enyhíteni kívánta. A XIX. századi zsinatok maguk érzik annak szükségét, hogy enyhítsék az eddigi határozatok szigorát. Az 1825-i magyarrégeni zsinat ezért látta fontosnak annak hangsúlyozását hogy „a visitatio nem ítélő szék, nem fórum, hanem csak *visitatoria commissio*”.¹³⁵ Az 1833. évi széki zsinaton megalkotott vizitációs kérdőpontok mutatják, hogy mit jelentett a hívek életének ellenőrzése tekintetében a vizitáció átalakulása. Míg a régi rendtartás kalodába tétellel és az egyházi szolgálatok megvonásával büntette a templomkerülőket, addig ez a zsinat úgy rendelkezett, hogy „a vizitáció a templomkerülőket atyai szelid intéssel megintse”, s csak azokat, akik több vizitáció intésének sem engednének, kell a külső tisztek közbenjövete által a templom gyakorlására reászorítani.¹³⁶ Hasonló szelidség nyilvánult meg a cégéres bűnökben élőkkel szemben is. A paráznákat, tolvajokat, részegeseket, istentelen káromkodókat, ünnepnapok megrontóit, a különélő házasságokat a vizitáció köteles maga elé idézni és megfeddni. „De reconciliatióra csak az olyanokat ítélni, vagy testi büntetésre is csak az olyanokat írja által, kiknek vétkes életek szembetűnő, bizonyos s az egész ekkleziájának botránkozására vagyron.” A vizsgálat már nem a gyülekezet tisztaságának és az egyház bűn elleni harcának az eszköze, hanem a feltűnő botrányok elrendezése. Az 1867. évi nagybaconai zsinat által megalkotott szabályzat nem is említ meg más kérdést a hívek életével kapcsolatban, mint a közbotrányokkal kapcsolatban tett intézkedések számbavételét s a vizitációt nemcsak bírói jellegétől fosztja meg, hanem elhagyja tennivalói közül az „atyai szelid intést” és a feddést is.¹³⁷

Az 1888. és 1895. évi erdélyi vizitációs rendelkezések kissé körülírtan, de ugyanazt az egyetlen kérdőpontot tartalmazzák a hívek életével kapcsolatban, amelyet az 1867 évi rendezés is megtartott: „Sűrű-e a viszályos házasság és a törvénytelen együttélés s a botrányos életűekkel szemben

¹³³ Illyés, i. m. 1789.

¹³⁴ Illyés, i. m. 1796.

¹³⁵ Illyés, i. m. 1825.

¹³⁶ Illyés, i. m. 1833.

¹³⁷ Kolosvári, i. m. 328—31. 9. pont.

mínő intézkedések történtek?”¹³⁸ A kérdés megfogalmazása kétségtelenné teszi, hogy a vizitáció ebben az időben már nem igényli magának a hívek élete feletti felvigyázatot, hanem megelégszik azzal, hogy tudomásul vegye, aktaszerűen feljegyezze, hogy az egyes gyülekezetekben fennmaradt-e és milyen módon maradt fenn az egyházfegyelem gyakorlása. Még nyilvánvalóbbá válik a vizitációnak pusztán a számbavételt célzó jellege az 1902. évi egyházkerületi közgyűlési szabályzatban:¹³⁹ „Milyen a hívek erkölcsi élete? Tiszta, mértékletes és munkás, takarékos életet élnek-e?” Az 1904—1907. és 1933. évi törvényeknek az esperesi látogatásra vonatkozó szakaszai sem mondanak többet¹⁴⁰ s mivel a számbavétel tárgyaival kapcsolatban külön kiemelik a viszálykodó házasságokat és a törvénytelenül együttélőket, alkalmasok annak a tévhitnek a felkeltésére is, hogy a vizitáció, az egyház tisztasága védelmének ez ősi eszköze csak a két bűnt tartja szem előtt és a hívek erkölcsi élete épségének megővésére elegendőnek tartja az ezek elleni küzdelmet.

III. A legrégibb erdélyi zsinati végzések nem szólnak a vizitációnak az egyházi vagyon felügyelete körüli teendőiről. A Tasnádi Veres Mihály kánonai csak általánosságban hívnak fel mindenkit arra, hogy az egyházak, templomok és iskolák szokott jövedelmeit el ne vonják, hanem azokat minden erejükkel támogassák. Az 1642. évi nagyenyedi zsinat feljegyzései között maradt reánk az első olyan emlék, amely kétségtelenné teszi, hogy a kánonok ez általános rendelkezéseinek végrehajtásában az esperesnek részt kellett vennie. E zsinat rendelkezései szerint az esperesnek össze kellett írni minden egyházközségben a fizetések rendszerét, az egyházi javakat s az összeírást a jövőendő nemzedék számára beköttetni. A nagyenyedi határozat végrehajtása miatt háborúság tört ki a székely urak és a papság között. Egyik oldalon a székely uraknak a fejedelemhez intézett 1643. évi felirata, más oldalon az 1643. évi marosvásárhelyi synodus idézte a maga álláspontja helyessége mellett az egyházi vagyon kezelésével kapcsolatban kialakult régi gyakorlatot.¹⁴¹ Az urak álláspontja szerint: „a templomhoz való bonumoknak, úgymint szántóföldeknek, erdőknek jövedelmét mindeddig a szentegyházfiak és templomhoz való esküdtek számadás alatt igazán percipiálták és azokat a megye libera dispositiója nem egyéb ususra, hanem templom épületére convertálták” Követelték, hogy maradjon meg ez a rend s azt az esperek és a lelkészek ne változtassák meg, „hanem a megye libere disponálhasson” A marosvásárhelyi zsinat válasza szerint azonban a régi gyakorlat is az esperes, illetőleg a vizitáció ellenőrzési jogát biztosította: „ami

¹³⁸ 1888. évi erdélyi egyházkerületi törvények 192. §. 13. pont. 50. — Az 1895. évi Utasítás 130. §. 13. pont. 54.

¹³⁹ 1902. évi közgy. jkv. 29. pont. I. Hitelet. 3. kérdés. 41.

¹⁴⁰ 1904—1907. évi törvények I. tc. 170. §. 60. és 1933. évi törvények I. tc. 96. §. 47.

¹⁴¹ Révész, Figyelmező 1872. 473. — Illyés, i. m. 1643.

pedig a templomhoz való bonumokat, specificice pedig az erdőket nézi, azokat mi úgy tudjuk, hogy eleitől fogván az Ecclesia szárnya alatt kezelték és annak autoritásával alkalmazták... mi is a régi usust a vizitációknak continentiajok szerint observálni akarjuk, ... amely a volt, hogyha szintén 5, 6 vagy 10 szálát is eladhatnak is belőlük Ecclesia híre nélkül az egyházfiak, a faluval együtt, de valami nagy darabot vagy számos szekér fát, esperestek híre nélkül el nem adhattak, sőt azokról is, amit eladtanak, az esperesteknek a brachium előtt tartoztak számot adni az esküdt emberek vizitációnak idején”.

Az egymásnak ellentmondó idézetekből nem lehet megállapítani, hogy miben állott a régi gyakorlat, s hogy volt-e annak valamilyen egységes szabályozása. A XVII. század második felétől kezdve azonban a vizitáció az egyházközi vagyongazdálkodás állandó ellenőrző és irányító hatóságává lett. A Geleji Kánonok természetesen a zsinat álláspontját iktatták törvénybe, úgy, amint azt az esperesi vizitációról szóló LXXXVIII. és az egyházfiak kötelességeit előíró C. kánonban olvashatjuk.¹⁴² 1655-ben a kolozsvári országgyűlésen a háborúra készülő fejedelemtől a rendek több székely panasz orvoslását csikarták ki, s ezek között az egyházi vagyongazdálkodásának az esperesek kezéből való kivételét újból sikerült elérniük.¹⁴³ Az országgyűlési végzés azonban nem maradhatott sokáig érvényben. Az 1661. évi marosvásárhelyi zsinat már szükségesnek látja, hogy gondviselők rendeltessenek az egyházi vagyongazdálkodására,¹⁴⁴ 1677-ben pedig a nagyenyedi zsinat a kánonok szellemében rendelte el, hogy a seniorok a vizitáció alkalmával vegyék számba a papok, mesterek fizetését valamint az összes egyházi javakat.¹⁴⁵ Ez a határozat nemcsak az esperesi vizitáció hatáskörének végleges tisztázása szempontjából nevezetes, hanem azért is, mert az egyházi vagyongazdálkodás felől is rendelkezik. A gyülekezetek, valamint a lelkészek és mesterek jövedelmeit (proventus) már régebben mátrikulába kellett foglalni s ezeket a vizitációnak a mátrikula alapján kellett számba vennie. Új rendelkezés az, hogy össze kellett írni az egyházak „bonumait”: ingatlan birtokait és a templomi kegyzsereket is, és feltüntetni a haza romlása miatt szenvedett károkat.

A XVIII. század elején a református főrendek kezébe jutott az egyház anyagi ügyeinek vezetése, az egyházmegyén belül azonban ez a rend az esperesi vizitáció felülvizsgálati, ellenőrzési jogának a megerősítését eredményezte. A XVIII. századi főúri rend nem újította fel az egyházfiak és a „megye” (egyházközség) autonomisztikus törekvéseit, hanem a districtusok élére helyezett kurátoroknak azt tette kötelességévé, hogy minden eszközzel támogassák az esperesi vizitáció által gyakorolt számbavételt és ellenőrzést. Az 1713. évi főkonzisztoriumi utasítás 2.

¹⁴² Kiss Áron fordítása, 53, 72.

¹⁴³ EOE, XI, 200.

¹⁴⁴ Bod Péter, Szmirnai Szent Polikárpus 96.

¹⁴⁵ Révész, Figyelmező 1872. 478—9.

pontja az egyházi épületekre, 3. pontja az egyházi bonumok és jövedelmek megőrzésére, 4. pontja a kegyes alapítványokra, 5. az egyházfiak kiválasztására és számadoltatására hívja fel a kurátorok figyelmét. Mindezt pedig „a districtus esperestjével egyetértvén” kell végezniök.¹⁴⁶ Még tovább ment ezen az úton az 1722. évi főkonzisztoriumi rendelet, amely előírta, hogy ha az esperes és a kurátor vizitáció alkalmával olyan fogyatékosságot tapasztal, amely az egyházfiak hanyagságából keletkezett, azt az illetőkön hajtsák fel. Az egyházfiak és az egyházközségi kurátorok kötelességeit pontokba foglalta ez a rendelkezés, s az esperesekre bízta, hogy ezeket a legközelebbi vizitáció alkalmával minden községben hirdessék ki.¹⁴⁷

Az egyházközségi vagyonok kezelése körül azonban sok baj és visszaélés lehetett mivel a XVIII. század folyamán a zsinati tárgyalások sűrűn visszatérő tárgya a vizitáció ellenőrzési jogának biztosítása, megerősítése. Az 1745. évi dési zsinat határozata arra mutat, hogy a patronussal, a birtokos nemességgel szemben is védelmezni kellett az egyházi vagyont: „egyházi fundusokra semminemű lakost, sellért senki ne szállítson, onnan is ne amoveálják...” Ez visszaélések egyetlen megoldása annak újabb és ünnepélyes kijelentése, hogy az egyházi immobiliák adminisztrációja kizárólag a tiszteletes esperestől függ. Az 1776. évi újtordai zsinat egy más oldalról jövő károsodás ellen igyekszik védelmet keresni: „panaszul adatik fel sok felől a Szent Generálisnak, hogy az ecclesiák erdei mindenfelé nagyon pusztítatnak, mivel azokból nemcsak közönségesen az ecclesiák, hanem különösen a curatorok és az egyházfiak szabadon disponálnak, azokat eladják, magok számára vágatják” A zsinat ezért 12 frt. büntetéssel kívánja büntettetni mindazokat, akik az esperes engedélye nélkül erdőt vágatnának, egyházi javakat eladnának vagy cserélgetnének.¹⁴⁸

Az egyházközségi vagyonnak egy része közvetlenül érdekelte az esperest, s ennek védelmével 1750-ben a Sepsiszentgyörgyön tartott zsinat külön foglalkozott. Ez az egyházi funduson lakó zsellérektől járó javadalom volt, melynek nagy része az esperest illette meg. A sepsiszentgyörgyi zsinat végzései szerint megállapítható, hogy minden ekklezsiában megillette az esperest egy zsellérház jövedelme, de ha már régebb idő óta valamennyi egyházi zsellértelek taxája az esperesnek rendeltetett, akkor ezután is meg kell kapnia. Ha valamely egyházközségben több egyházi zsellértelek volt s ezek taxája nem volt valamilyen helyi egyházi célra lekötve, az első telken túli jövedelem arányosan oszlott meg az esperes, az egyházközség és a helybeli lelkész között. Az elpusztult egyházak zsellértaxáit szintén az esperes kapta.¹⁴⁹

Az 1780. évi dési zsinaton megalkotott vizitációs szabály-

¹⁴⁶ Bod Péter, Szmirnai Szent Polikarpus 149—50.

¹⁴⁷ A hagyásbodoní eklézsia jegyzőkönyve alapján közli Illyés, i. m. 1722.

¹⁴⁸ Illyés, i. m. 1745, 1776.

¹⁴⁹ Illyés, i. m. 1750.

zat is elsősorban a különböző egyházközségi javak és jövedelmek évenkénti pontos számbavételét és ellenőrzését kívánta megvalósítani. A szabályzat ennek érdekében rendelte el, hogy az egyházközségek összes ingatlanairól templomi és úrasztali felszereléséről, a különböző jövedelmekről és az egyházközségi kurátorok számadásáról az egyházközségben pontos protokollum vezettessék, de emellett legyen meg minden egyházmegyének az egyes egyházközségek javait összeíró matrikulája. Az egyházközségek vagyonának egyházmegyei összeírását valójában már a dési zsinat előtt, 1754-ben elrendelte a főkonzisztórium, s az évenkénti ellenőrzés feladata a változások pontos számbavétele volt. Mivel az idő folyásával nagy eltérések állhattak elő, 1828-ban a bonyhai zsinat elrendelte az egyházmegyei conscriptiók hitelesítettését.¹⁵⁰ Az egyházközségek javainak pontos számbavétele tette szükségessé az egyházközségek irattárának rendezését, megőrzését. 1815-ben a vámosgálfalvi zsinat elrendelte, hogy az egyházközségek záros ládában őrizzék irataikat, s regestrumaikat tegyék letétbe az esperesnél. 1828-ban egy főkonzisztóriummi rendelet további intézkedésekkel kívánta szolgálni az iratanyag konzerválását s egyházmegyei archívumok építését rendelte el. E nagyjelentőségű rendelkezésnek sajnos, mai napig sem lett meg, egy-két egyházmegyét nem tekintve, a kellő fogamatja.

A vizitáció anyagi vonatkozásainak ismeretéhez tartozik az is, hogy milyen módon szabályozták a zsinatok a vizitációk költségeit. Félős volt, hogy akkor, amikor az esperes szigorúan igazoltatja a kurátorokat az egyházi vagyon állapotáról, felhasználásáról, maga a vizitáció oly nagy költséget jelent, hogy az messze meghaladja az egyházközségek takarékoskodását. A Geleji Kánonok általánosságban úgy rendelkeztek, hogy az egyházközségek kötelesek gondoskodni a vizitátorok ellátásáról, de lehetőleg vigyázni kell, hogy sok kiadással ne terheltesse. Az 1722. évi főkonzisztóriummi rendelet kötelezte az egyházközségeket, hogy a vizitáció asztaltartását a megye pénzéből fedezzék s arról a vizitátorok adjanak nyugtát. Ha a megállapított költség-előírányzaton túlmenne a kiadás, azt az egyházfiak és a hívek térítsék meg a sajátjukból. Az ellátáson kívül bizonyos tiszteletdíj is járt a vizitátoroknak: az 1771. évi krakkói zsinat határozata szerint minden egyházközségtől az esperesnek legalább egy köböl zab is járt s ugyanannyi a kísérőinek is. E határozat után két évvel azonban a főkonzisztórium már foglalkozott azzal, hogy sok helyen igen terhes a vizitáció „s többnyire több fogyasztást okoznak az eklézsiában, mint hasznot”.¹⁵¹ E panaszok különböző időben meg-megújultak, s ezért 1812-ben a Vajdaszentivánon tartott zsinat szükségét érezte annak, hogy részletes utasítást adjon a vizitáció költségeire nézve. Az utasítás 3—5. pontja a következőket tartalmazta: Ha a vizitáció a maga alkalmatosságával utazik, minden eklézsia 24 órára 8 lóról köteles gondoskodni, ha nem a maga alkalmatosságával, akkor az egyházközség köteles a vizitációt — tiszteséges módon — a következő eklézsiáig elszállítani; a vizitáció alkalmával

¹⁵⁰ Illyés, i. m. 1780, 1815, 1828.

¹⁵¹ Illyés, i. m. a 1773. marosvécsi synodus iratai között.

ne legyenek túl nagy tracták, ebédre is, vacsorára is 4—4 tál étel adassék; ennek költségeire a tejet, tejfölt, majorságot a hívek adják össze, egyéb bevásárlásokra 6 frt. fordítható az egyházközség jövedelmeiből; a vizitáció napidíja összesen 7 frt.; ebből 3 a senioré, 2—2 a notáriusé és a directoré; az ellátásra fordított pénzről és a napidíjról a vizitáció tagjai adjanak nyugtát.¹⁵²

A XIX. században hozott rendeletek, törvények, szabályzatok kivétel nélkül nagy gondot fordítottak a vizitáció anyagi ügyekre vonatkozó kérdőpontjainak megállapítására. A század folyamán kiszélesedett s egyre szakszerűbbé vált az egyházközségi vagyon rendszeres számbavétele. Az 1867. évi vizitációs kérdőpontok közül a kérdéseknek több, mint fele (14), vonatkozott az egyházközség javaira.¹⁵³ Az egyházi vagyon kezelésére vonatkozóan a főkonzisztórium 1827-ben egységes utasítást szerkesztett.¹⁵⁴ Az egyházi vagyon főfelügyelője a főkonzisztórium volt, majd később az állandó igazgatótanács, s a vizitáció mintegy ennek nevében és jóváhagyásától feltételezetten végezte a maga ellenőrzését. Az 1888. évi erdélyi törvények ezért írták elő, hogy az esperes a vizitáció befejezése után 30 napon belül köteles jelentést tenni a püspöknek, aki a vagyoni ügyekre vonatkozó felülvizsgálat végett a vizsgálati iratokat átteszi az állandó igazgatótanácshoz.¹⁵⁵ Az, hogy az egyházközségi vagyon feletti őrködés végső fokon a főkonzisztórium helyére lépett állandó igazgatótanács feladata, az erdélyi egyházkerület alkotmányának egyik olyan sajátos vonása, amelyet az 1904—1907. évi törvények K. melléklete és az 1941. évi V. tc. is tiszteletben tartott.

Az esperesi vizitáció történeti szerepe értékelése végett arra kívánunk rámutatni, hogy a kis egyházközségi vagyonok és jövedelmek megőrzése körüli gondosság, esperesek és világi kurátorok mindenre kiterjedő buzgólkodása jelentős szerepet töltött be abban, hogy az erdélyi református egyház minden szegénysége ellenére is megtarthatta és megépíthette azokat az intézményeit, amelyekhez kapcsolódik ma is igehirdető, nevelő, missziói szolgálata. Fájlatjuk, hogy a vizitációnak az egyházi fegyelmelésben az egyházi szolgák élete és hivatala, valamint a hívek élete ellenőrzésében betöltött szerepe a XIX. század folyamán egyre erőtelenebbé vált, bizonyos vonatkozásokban meg is szűnt. A vizitáció egyik munkájának elsorvadása s a másik kiszélesedése között azonban nem kell feltétlenül okozati összefüggést megállapítanunk, s ha az egyház theologiai, hitvallási öntudatában nem következett volna be változás ez alatt az idő alatt, a vizitáció XVII—XVIII. századi értékes hagyományainak kiegészítésére szolgálhatott volna a XIX. századnak az egyházi vagyoni ügyekben megnyilvánuló gondossága.

¹⁵² Illyés, i. m. a 1812. vajdaszentiváni zsinat 8. sz. határozat.

¹⁵³ Kolosvári, i. m. 328—31.

¹⁵⁴ Dósa, i. m. 205.

¹⁵⁵ Az erdélyi ev. ref. egyházkerület törvényei. Kolozsvár, 1888. 194. §. 53.

3. Az egyházmegyei bíróság

A középkorvégi magyar törvények és gyakorlat szerint az egyházi bíróság volt illetékes itélni a papság kánoni ügyein kívül a végrendelet, a házasság, a jegyajándékok és leánynegyedjogok, valamint az egyházi személyek és az asszonyok megveretése ügyében. II. Ulászló 1492. évi dekrétuma egyházi bírácson a főpapok „vikáriusait és officialisait” érti.¹⁵⁶ A püspöknek a peres ügyekben való helyettesítéséből alakult ki az archidiaconalis bíraskodás s ez mint meggyökeresedett jogi intézmény Erdélyben tovább élt az egyház reformációja után is. Az egyházmegye a XVI. századi nagy átalakulás idején elsősorban mint „szentszék”, egyházi bírói fórum állott fenn, s ehhez a hagyományos funkciójához kapcsolódtak, ebből fejlődtek ki egyéb, kormányzási, közigazgatási, fegyelmező tennivalói.¹⁵⁷

A magyar reformátori zsinatok nem foglalkoztak az egyházi bíraskodás szervezetével, egyes végzéseik azonban szabályozták teendőit és igyekeztek azt elhatárolni a világi bíróságtól.¹⁵⁸ Az 1561. évi debreceni hitvallás az „isteni jog” alapján foglalkozik a házassággal és az elválás kimondásának feltételeivel; a vétkezők egyházi megbüntetésének alapja Isten Igéje, s ezért egyházi ítélet nem foszthatja meg a vétkezőket feleségüktől, gyermekeiktől s más testi javaiktól, „mert az nem az egyházi joghoz tartozik”. Az 1563-i tordai zsinaton elfogadott hitvallás az egyház ítélkező hatalmának a világi igazságszolgáltatástól való függetlenítését hangsúlyozta: „Azt akarja az Apostol, hogy az botránkozásnak eltávoztatásáért a keresztyének a közöttök kérdésben vött dolgokat polgártársasági magistratus nélkül ő magok között önként megítéljék” E hatalom gyakorlását ez a hitvallás a „presbyterekre” (seniorokra) bízta, s előírta, hogy azzal élni kell: a) tudomány, b) az erkölcsök és c) az egyházi igazgatás erőszak általi megbántása esetében. Alkalmazható büntetések tekintetében a debreceni hitvallás a püspök kötelességeiről szólva kettőt említ meg: a hivatalból való letétetést (az egyházi szolgákra vonatkozóan) és a kiközösítést. A kiközösítéssel kapcsolatban mindenik reformátori hitvallás hangoztatta, hogy az nem lehet végleges, s a megtérő bűnöst vissza kell fogadni az egyházba.

A középkori gyakorlat s az egyház ítélkező hatalmáról vallott reformátori tan együttesen alakítják ki az erdélyi református egyházi bíraskodást. A legrégibb erdélyi kánonok arra mutatnak, hogy a bírói hatalom gyakorlói az esperesek s a közülök kiemelkedett superintendens voltak. Az Ungvári János megválasztása idején írásha foglalt kondíciók¹⁵⁹ az egyházi nehéz „causák” megvizsgálását a superintendensre és a seniorokra

¹⁵⁶ Corpus Juris Hungarici 1000—1526. 511.

¹⁵⁷ Polkoly, i. m. IV, 141.

¹⁵⁸ Kiss Áron, A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. 170, 184, 240—1, 396, 400—2.

¹⁵⁹ Bod Péter, Szmirnai Szent Polikárpus 48—9.

bízták (2. cond.). A kondíciók egy további pontja a törvénytétellel kapcsolatos díjakkal a superintendens és a seniorok közötti megosztásáról intézkedett (4. cond.); ez rámutat arra — amint ezt Pokoly megállapította — hogy mivel maga a perfolymat világi jellegű, az egyházi törvénykezés az erdélyi világi perjogi formákhoz alkalmazkodott s ugyanolyan törvénykezési taxákat szedett, mint a vármegyei bíróságok vagy a fejedelmi tábla.¹⁶⁰

Tasnádi Veres Mihály kánonai¹⁶¹ megismételték az 1599-i kondíciókat előírva, hogy a superintendens minden nehezebb ügyet a seniorok kollégiumával együtt vizsgáljon meg (XXXIV. c.) A superintendens nélkül azonban a seniorok nem hozhattak végleges ítéletet. A hivatalukat nem teljesítő egyházi szolgákat csak a generalis synodusig mozdíthatták el tisztükből (XXIV. c.), a házasságtörés, hűtlen elhagyás vagy más, az Isten Igéjében és a régi kánonokban kifejezett okok miatt kimondott elválasztó ítéleteket a periratokkal együtt kötelesek voltak a superintendensnek felterjeszteni (XLI. c.).

E kondíciók és kánonok a superintendensnek és a senioroknak az egyházi törvénykezésben való szoros együttműködéséről tanúskodnak, feltételezhetjük azonban, hogy ez az együttműködés az alsófokú és a fellebbviteli bírósági forum együttműködését jelentette, s a seniorok nemcsak a a seniorok kollégiumának vagy a generalis synodusnak mint egyházi székeknek a vizsgálóbírói tisztét töltötték be. Erre mutat a háromszéki kommunitás fejedelmi privilégiumlevelének (1614) ötödik pontja, mely megerősítette a viszályok és vetélkedések kivizsgálására és törvényes eligazítására minden egyes széken és senioratusban a 15. napokon (quindenákon) történő törvénytételt.¹⁶² Még világosabb a Marosvárhelyt 1620-ban tartott zsinat rendelkezése, amely szerint a generalis synodus elé csak fellebbezés útján kerülhet bármilyen peres ügy. Ha valaki közvetlenül ide nyújtaná be panaszát, azt át kell tenni „senior székire”.¹⁶³

Az egyházi bíróság XVII. század közepi működéséről néhány fenmaradt zsinati végzés és országgyűlési irat alapján pontosabb képet rajzolhatunk:

a) Az egyházmegyei bíróságnak a legtöbb gondot a házassági perek okozhatták. Ezekkel kapcsolatban úgy rendelkeztek, hogy azokat formai okok miatt nem lehet könnyelműen lezárni; de nem lehet sokáig halogatni sem. Az idézett fél meg nem jelenése miatt („per non venit”) nem szabad ítéletet mondani, a harmadik ülés után azonban a tárgyalás bevégezhető.¹⁶⁴ A házassági pereket szabályozó régebbi kánonokat újabb rendelkezésekkel egészítették ki; így megszüntették a mátkaság felbontásának büntetés-

¹⁶⁰ Pokoly, i. m. IV, 151, 155.

¹⁶¹ Bod Péter, *Historia* II, 385—6.

¹⁶² Bod Péter, *Historia* II, 237.

¹⁶³ Illyés, i. m. 1620.

¹⁶⁴ Az 1634. évi marosvásárhelyi zsinat végzéseinek 6. és 7. pontja [Révész, *Figyelmező* 1872. 78].

sét,¹⁶⁵ valamint több zsinaton megerősítették a Tasnádi Veres-féle kánonok XXVIII. pontját, mely meghatározta, hogy rabságba kerülés esetén az itthon maradt házastársnak mennyi időt kell várnia, amíg új házasságot köthet.¹⁶⁶ A sok háborús nyomorúság miatt különös szükség volt ennek a kánonnak a felújítására és érvényben tartására.

b) Az egyházi perek második részét az egyházi szolgák ellen indított keresetek és egyes világi személyek ellen az egyház szabadságának, tisztességének megbántásáért indított vizsgálatok alkották. Az 1640-i gyulafehérvári országgyűlés alkalmával a rendek egy része által a fejedelemhez benyújtott egyházi követelések¹⁶⁷ készséggel elismerték annak a bevett jogelvnek a helyességét, amely szerint „actor sequitur forum rei” — ha tehát „egy ecclesiastikus ember egy saecularis embert külső helyen veri, vagy egyéb dolgot cselekszik rajta”, azért a sértett az egyházi széken kereshet elégtételt. A világi urak kívánsága az volt, hogy ennek a jogelvnek megfelelően, ha világi ember erőszakoskodása miatt éri sérelem az egyházi szolgákat vagy az egyházi intézményeket és az egyházi vagyont, azért a tettesnek ne az egyházi szék, hanem a világi bíróság előtt kelljen felelnie. Ez a kívánság nyilvánvalóan ellenkezett a régi gyakorlattal, s Rákóczi György nem is járult hozzá. Az urak közvetítő javaslatát, hogy t. i. ilyen ügyekben a vizitáció és a melléje rendelt brachium legyen az illetékes, elfogadta, ha a kártevők önként alávetik magukat a vizitáció ítéletének. Ebből természetesen következett, hogyha a vétkesek nem jelennének meg a vizitáció előtt, a perfolymatnak a régi gyakorlat szerint kell végbemennie.

c) Az 1646. évi szatmárnémeti zsinat XV. végzése¹⁶⁸ foglalkozott az erkölcstelen életűek felett kimondandó egyházi ítélettel, hangsúlyozva azt, hogy amíg tettük felett a polgári törvényszék nem ítélt, a szentségektől el nem tilthatók, a megbélyegzett gonosztevők kiközösítésével azonban nem szabad az ítélet kimondásáig várakozni. A Geleji Kánonok XLIV. pontja szerint a botránkozott életűek felett az exclusiót a partialis synodus mondotta ki, a végleges excommunicatio kimondása azonban a generalis synodus hatáskörébe tartozott.

d) A szatmárnémeti zsinat XVIII., XXI. és XXII. végzése a hitágazatokban, a sákrámentumok kiszolgáltatásában, a szertartásokban és az egyházfegyelemben való meg gondolatlan újítások vétkével foglalkoztak,

¹⁶⁵ Az 1642. évi nagyenyedi zsinat végzése szerint az a fél, amelyik a másikkal felbontásáért felelős, „ligában” marad mindaddig, míg az ártatlan fél nem házassodik [Révész, Figyelmező 1872. 474.]. A következő évben tartott marosvásárhelyi zsinat ezt a végzést „a régi usus szerint” pénzbüntetésre változtatta [Illyés, i. m. 1643.].

¹⁶⁶ Az 1635. évi nagyenyedi zsinat [Révész, Figyelmező. 1872. 79.]. Az 1659. évi kükküllővári zsinat [Révész, Figyelmező. 1872. 476.].

¹⁶⁷ SzO. VI, 146.

¹⁶⁸ Kiss Áron, Egyházi Kánonok — s függelékül a Szatmárnémetiben 1646-ban tartott nemzeti zsinat végzése, 1875. 91—2.

e vétkek elbírálása és megítélése azonban nem az egyházmegyei bíróságra, hanem a generális, illetőleg a nemzeti zsinatra tartozott.

A Geleji-Kánonok a lelkészek és az esperesek kötelességeinek meghatározásába foglalták bele azokat a jogelveket, amelyeken felépült és mintegy 200 éven át működött az egyházmegyei bíróság. Ezek az előírások részben a házassági pereket szabályozták, részben az egyházi bíróságnak az egyházi személyek egyházi ügyeiben, valamint az őket ért sérelmek megítélésében való illetékességét védelmezték. A LXV—LXXIV. kánonok szólnak a házasságról¹⁶⁹ s rendelkezései közül a házassági perek szempontjából az alábbiakat kell kiemelnünk:

- a) nem szabad összeesketni azokat, akiket a partialis vagy a generális zsinat egyidőre özvegyiség vagy nőtlenségi kötelezettség alá vetett és még nem oldott fel, hasonlóképpen azokat sem, akik parázñaság, vagy törvénytelen együttélés folytán becstelenné lettek.
- b) a házassági tilalom — bár azt a Szentírás csak a második ízig tiltja — a nemzet bevett szokása szerint fennáll a vérrokonság és a sógor-ság harmadik és negyedik fokára is.
- c) a házasságtörés (nős parázñaság) felbontja a házasságot, az ártatlan fél azonban csak akkor léphet új házasságra, ha házastársát a polgári bíróság előtt beperelte és megbüntettette; az egyházi rend vállalja, hogy az ártatlan felet minden esetben felszabadítja a bűnös fél kötelekeiből és új házasság megkötésére szabadságot ad neki, azal a feltétellel, ha az ország rendjei törvény által biztosítják, hogy törvény elé idéztetik és igazságosan megbüntettetik mindazokat, akiket az egyházi törvényszék házasságtörőknek nyilvánít; kinyilvánítja továbbá az egyházi rend, hogy a házasságtörők, még abban az esetben sem köthetnek új házasságot volt házastársuk életében, ha a világi bíróság — Isten törvénye ellenére — nem ítélné őket halálra; ha valamilyen csalárd módon mégis új házasságra lépne a házasságtörő, excommunicáltassék s ha házastársa tudta, hogy milyen ítélet alatt áll, ő is excommunicáltassék, a házasságot megkötő lelkész pedig hivatalából letétessék.
- d) a hűtlen elhagyás miatt is kimondható a válás, a hűtlen fél megbüntetendő, az ártatlan pedig új házasságra bocsátandó.
- e) ha valakinek házastársa megszökött, az itthon hagyott fél 4 vagy 5 évi várakozás után kérheti az elválás kimondását és köthet új házasságot.
- f) ha valamilyen hidegség vagy tehetetlenség miatt testi egyesülés nem történt, a házasság megsemmisíthető, és az nem tekintetik elválásnak.
- g) az 1643. évi enyhébb törvénnyel ellentétben, a kánonok újól az írták elő, hogy akik igaz ok nélkül felbontják a mátkaságot, nem köthetnek házasságot, amíg az elhagyott fél férjhez nem ment, vagy meg nem házasodott.

Az egyházi bíróságnak az egyházi szolgák ügyeiben való illetékességét biztosította a LXXX. és LXXXI. kánon, pontos felsorolást adván arról, hogy milyen bűnök elkövetése esetében, milyen egyházi ítélettel büntetendők.¹⁷⁰ Az egyházi bíróság által alkalmazott büntetések nemei:

- a) hivatalból való felfüggesztés,
- b) kiközösítés,
- c) a tisztségből való végleges letétel és a világi hatóságnak való kiszolgáltatás; az így büntetett többé a szent hivatalra vissza nem vétetik.

Az egyházi rendet érő sérelmeknek az egyházi bíróság előtt való tárgyalását és megítélését a LXXXV. kánon mondta ki, a lelkészeknek felsőbbjeik iránti engedelmeskedéséről szóló cikkben: „a lelkészek felsőbbjeiket tartoznak a magok illetékes bíráiul elismerni, az ő akaratjuk nélkül polgári hatósághoz nem fordulni s azon méltatlanságot, becstelenséget, mely az ő személyökben az egész lelkészi testületen és az egyházon ejtetik, avagy azokra rájuk süttetik, senkinek az ő tudtok s beleegyezésük nélkül meg nem bocsátani”.¹⁷¹

A LXXXIX. kánon¹⁷² intézkedett az egyházmegyei bíróság szervezéséről. A kánon szerint az egyházmegyei bíróságra tartozó ügyeket a senior az évenként háromszor tartandó rendes, vagy a szükség szerint összehívandó rendkívüli partialis synoduson tisztársai kiváltképpen pedig tanácsbírái (assessorok) jelenlétében köteles megvizsgálni és megítélni. A partialis synodus nem mondhatott végleges ítéletet a nehéz és nagyfontosságú ügyekben és a fellebbezett perekben, amelyeket az összes ügyiratokkal együtt a generalis synodus, illetőleg a püspöki szék elé kellett terjeszteni. Nehéz és nagyfontosságú ügyekként megemlíti az egyházi szolgák végleges letevésének, kirekesztésének és a világi hatalom kezébe való átadásának ügyét, valamint a generalis synodus ítéletével excommunicáltak visszavételét.

A LXXII. kánonnak a hűtlen elhagyásról mint válóokról szóló intézkedése könnyelmű elválasztó ítéletek kimondására adhatott alkalmat, s ezért az 1664-i nagyenyedi zsinat részletesen szabályozta az ezzel kapcsolatos eljárást.¹⁷³ Az egyházi bíróság első feladata ilyen per esetén az volt, hogy az elhagyó (deserens) felet térítse vissza hitvestársához. Ha önként nem tér vissza, egyházi és világi fenyték igénybevétele által kell erre kényszeríteni. Ha nem hajlik a világi büntetésre sem, és nem hajlandó az egyházi ítéletnek magát alávetni, mint hitehagyót és az egyházi fegyelem megvetőjét ki kell közöszíteni. Az elhagyó fél kiközösítése után mondható ki a válás, s csak akkor engedélyezhető az ártatlan félnek az új házasságra lépés.

A LXXXIX. kánon, mely a partialis synodus ítélethozatali jogáról

¹⁷⁰ I. h. 43—5.

¹⁷¹ I. h. 48—9.

¹⁷² I. h. 55.

¹⁷³ Révész, Figyelmező, 1872. 477.

intézkedett, szintén megvilágításra és kiegészítésre szorult. A kánon az 1599. évi kondíciókkal megegyező módon, de egyúttal kétségtelenül Geleji Katona erős episzkopális egyházkormányzatának a szellemében nemcsak azt kívánta meg a seniortól, hogy tisztársai s kiváltképpen assessorai beleegyezésével ítéljen, hanem egyúttal a superintendens tudtával és hozzájárulásával is. Ez az intézkedés azonban alapjában ásta volna alá az egyházmegyei bíróság önnállóságát. Az 1676. évi gyulafehérvári zsinat határozata tisztázta a partialis zsinat és a superintendens viszonyát:¹⁷⁴ „A partialis deliberátumát, ha valamely dolog szerint kívántatik s ha maga is fogná kívánni, el lehet a püspök eleibe vinni, de nem egyébért, hanem hogy világosabban informáltassék a fennforgó dolog iránt a püspök s jobb tanácsot adhasson; s nem azért, hogy finális sententiát pronuncíáljon. Ha canonicum ugyanis a deliberátum: a senior kövesse a maga dolgát, hogy ha pedig nem: menjen a dolog folyása a Generalis eleibe juxta Canonem 89”

Az 1664. évi nagyenyedi határozat nem szüntette meg a házassági perek körüli visszaéléseket, s ezért 1696-ban a szintén Nagyenyeden tartott zsinat úgy döntött, hogy hűtlenségi vád esetében ezután a partialisok ne mondjanak ítéletet, az ilyen perekkel közvetlenül a generalis zsinat elé kell járulni. A partialis eszerint csak nyilvánvaló házasságtörés esetében mondhatta ki a válást. A XVIII. század elején ismét újabb panaszok hangzottak el a református házassági bíráskodás könnyelműségéről, s ezért 1729-ben az etédi zsinat a főkonzisztorium közbelépésére újabb rendelkezésekkel korlátozta az 1696. évi határozatot. Eszerint a partialis nyilvánvaló házasságtörés (*adulterium manifestum*) esetében sem hozhat mindenkor ítéletet: urak, főrendek és jobbágyos nemesek ügyében a pert a generalis synodus elé kell küldeni. Más rendbe tartozók perében két vagy három tanú bizonyossága alapján — nyilvánvaló házasságtörés esetében — ítéletet mondhatnak, de azt nem adhatják ki, mielőtt a superintendensnek meg nem mutatták. A háromszéki perek ügyében a bírói forumot e rendelkezés úgy határozta meg, hogy a tárgyalás végbemehet az egyes senioratusok quindenális székein, az ítéletmondás azonban a Kommunitás feladata.¹⁷⁵

A XVIII. század közepén tartott zsinatok végzései között több olyant találunk, amelyeknek az volt a rendeltetésük, hogy az egyházi bíráskodást az örökölt patriárchiális formák közül kiemeljék. A házassági perekon kívül az egyházmegyei bíróság elé tartozó ügyek olyan természetűek voltak, amelyeknek eligazításába nemcsak a bíróság, hanem az egyházfegyelmet gyakorló vizitáció és a melléje rendelt brachium is befolyt. Bíróság és vizitáció összezavarásából bizonytalanság keletkezett, s ezért hozta az 1748. évi etédi zsinat a következő végzést: „vizitálásnak alkalmatosságával két-három személy ne rontsa el a partialis deliberátumát és amire facultása nincsen, az olyan causákat ne decidálja” Az

¹⁷⁴ I. h. 478.

¹⁷⁵ Illyés, i. m. 1696, 1729.

1756-i kerlési generális vizitáció az egyházmegyei bíróság egy másik fogvatékosságát kívánta helyrehozni, amikor elrendelte, hogy azon perek iratait, amelyekben végső ítéletet hoztak, nem szabad kiadni, hanem a káptalan (másutt a traktus) ládájában kell megőrizni. A jogérzék fejlődésére és a pátriárchális viszonyok javítására mutat az 1761-ben tartott bögyözi zsinat végzése; ez elrendelte, hogy ha a senior vádol be egy lelkészt a partialis előtt, székeből keljen ki és állítson más elnököt maga helyett.¹⁷⁶

Ezek a végzések, valamint a főkonzisztoriumnak az egyházi bíráskodással kapcsolatban a zsinathoz küldött, sűrűn megismétlődő figyelmeztetései arra mutatnak, hogy egyre inkább szükségessé vált az egyházi bíráskodásra vonatkozó törvények és eljárási szabályok kodifikálása. E kodifikációt nem a zsinat, vagy valamilyen más egyházi forum, hanem a XVIII. századi Erdély legnagyobb egyházi írója, a magyarigeni lelkipásztor, BOD PÉTER valósította meg. 1763-ban Nagyszebenben jelent meg házasságjogi kézikönyve, amelyben a legkiválóbb XVII—XVIII. századi német és holland szerzők házasságjogi munkáinak felhasználásával a hazai törvények és a zsinati végzések alapján rendszerbe foglalta mindazt, amit az ítélni hivatott egyházi bírónak a házasságról, a mátkaságról, a megsemmisítésről és az elváltasztásról tudniok kellett.¹⁷⁷ Egy-két évvel e könyv után jelent meg Bod Péter másik alapvető műve az egyházi bíróságokon követendő törvénykezési gyakorlatról,¹⁷⁸ amelyet ugyan még 1757-ben írt, Verestói György püspöknek a könyv elé írott disztichonai 1764 végéről való keltezése alapján azonban későbbi megjelenésűnek kell tartanunk. Az előző munkához hasonlóan kérdés-feleletek formájában felépített könyv 12. pontja világítja meg az egyházi törvénykezés forrásait. Az egyházi bíróságon tárgyalt peres ügyeket a Szentírásban kifejezett isteni törvény alapján kell megítélni. „Azokban az esetekben azonban, amelyekről nem szól a szent szöveg, folyamodni kell: 1) az egykori fejedelmek által megerősített egyházi kánonokhoz, 2) a hazai törvényekhez, mint amilyenek a Tripartitum, az Approbata és Compilata Constitúciók, 3) a királyok, a fejedelmek rendeleteihez és az országgyűlési cikkekhez, 4) a zsinati végzésekhez és a konzisztorium statútumaihoz, 5) a kánonjoghoz és a római joghoz, 6) az észszerű hagyományokhoz, amelyek nem ellentétesek a törvénnyel és amelyek a fejedelmek hallgatólagos beleegyezésével a törvény szigorát enyhítik, 7) a természetjoghoz és a lelkiismeret törvényéhez, amelynek döntése minden egyházi peres ügyben sokat ér.” E tanítás nyilvánvalóvá teszi, hogy az egyházi bíráskodás nemcsak az Isten Igéjén alapszik és nem annak követelményeiből épít fel egy külön egyházi jogrendet és törvénykezési eljárást. Az egyházi bíráskodás valójában nem volt valamilyen külön, a világi bíráskodást meg-

¹⁷⁶ Illyés, i. m. 1748, 1756, 1761.

¹⁷⁷ *Synopsis iuris connubialis seu tractatus de iure connubiorum*. Nagyszeben, 1763.

¹⁷⁸ *Judiciaria fori ecclesiastici praxis*. Nagyszeben, é. n.

határozó jogrendtől független törvénykezés, hanem csupán az egyházi privilégiumokon nyugvó, a világi bírósági forum mellett működő külön forum. Bod Péter ezt könyve előszavában félreérthetetlen módon kifejezésre is juttatja és az egyházi törvénykezésnek a világgal való megegyezése helyességét igazolta: „Az egyházi törvénykezés minden nemzet körében a polgári törvényekhez, azok gyakorlatához és formuláihoz alkalmazkodik. Mert Isten egyháza, Megváltónk rendelkezéséből, nem város a városban, köztársaság a köztársaságban, állam az államban, királyság a királyságban, hanem belekapcsoltatott a politikai és a polgári rendbe, amelynek törvényeihez kell alkalmazniok az egyházi polgároknak a maguk polgári életét, úgyszintén a törvénytételt is.” Bod Péter két munkája kétségtelenül nagy hasznára lehetett az egyházmegyei és általában az egyházi bíróságoknak. Tekintélyükre és jelentőségükre kellőképpen rávilágít az, hogy 60 év múltán szükségét érezték annak, hogy magyarra fordítva is megjelenjenek.¹⁷⁹

Bod Péternek az a tanítása, amely az egyházi bíróságoknak a világi törvényekhez való alkalmazkodásáról szólt, kétségtelenül az egyházi törvénykezés múltbeli és akkori helyzetének reális felismerését hordozta magában. Ez az alkalmazkodás azonban egészen más alapelveken nyugodott a felvilágosodás korában, mint az azt megelőző évszázadokban. A középkorban és a protestántizmus első századaiban a világi törvényhozás is az Isten törvényét ismerte el magára nézve legfőbb irányítónak, s az egyházi végzések és zsinatok azért fogadhatták el minden fenntartás nélkül az egyházi fórumot szabályozó világi törvényt, mivel a házasság vagy a klérikusok jogállása állami szabályozásában ugyanannak az isteni törvénynek a megnyilatkozását látták, amely feletti őrködésre elsősorban az egyház, s annak kebelében az egyházi bíróság is, volt elhíva. Bod Péter érvelése azonban már más alapelvekre utal. A természetjog elismerése és az állami jog autonómiájának tisztelete nyilatkozik meg szavaiban, azonban a barokk kor gondolkodására annyira jellemző módon egymás mellé állítva és egybe ötvözve az egyházi törvényt az állami jogrenddel. Ennek a történeti egységnek a gondolatvilágában élve, kényszerűen érintette az egyházi vezetőket az a kompromisszum nélküli racionalizmus, amellyel II. JÓZSEF e kérdések rendezéséhez hozzányult, s kizárólag a természetjog alapján, az állami törvény ereje által kívánta rendezni a házasságjogi problémákat. 1786 márciusában kiadott rendelete félreérthetetlenül jelentette ki: a házasságot önmagában polgári szerződésnek ítéljük.¹⁸⁰ S ezen az alapon a házassági bíráskodást kizárólag polgári törvényszékek elé utalta. A fejedelmi rendeletet a főkonzisztorium közölte a Székelyudvarhelyt zsinatra összegyűlt papsággal, mely azt kényszerűen tudomásul vette.

Öt évig szünetelt ekkor az egyházi házassági bíráskodás. Az 1791.

¹⁷⁹ Benkő László, Megújított egyházi törvénykeztető. Kolozsvár, 1833 és ugyanő, Házassági törvény rajz. Kolozsvár, 1836.

¹⁸⁰ Canones Ecclesiastici ... cum benigna constitutione Josephina de causis matrimonialibus. Marosvásárhely, 1842. 103.

évi erdélyi országgyűlés visszaállította a régi állapotot,¹⁸¹ s az egyházi házassági bíráskodás mintegy 100 éven át még fennmaradt. Az államhatalom a régi helyzet restaurálásával újból állami törvények, fejedelmi rendeletek útján igyekezett az egyházi törvényszékek által gyakorolt házassági bíráskodásban biztosítani azokat az érdekeket, amelyekre való felvigyázást kötelességének érezte. A római egyházzal szoros kapcsolatban álló hatalom képviselői változatlanul a református házassági bíráskodás könnyelműségétől tartottak, s különböző rendeleteik ennek a korlátozására törekedtek. 1813-ban krályi rendelet mondotta ki, hogy minden református egyházi bíróság mellett is meg kell szervezni a házasságvédő tisztelet (defensor matrimonii). 1815-ben egy másik rendelet úgy intézkedett, hogy elvásztó ítéletet csak a generalis synodus mondhat ki. E rendelet végrehajtásáról szól az 1817. évi dévai zsinat határozata; ahol a felek belenyugodtak a traktuális bíróság ítéletébe, ott azt az illetékes senior csak formászerint mutassa be a generalis zsinatnak. Ha nem nyugodtak bele, hanem fellebbeztek, akkor ki kellett adni az ügy iratait véleményezésre valamelyik másik esperesnek, s a zsinat rendes tárgyalást tartott az ügyben. 1816-ban azt rendelte el a fejedelem, hogy minden elvásztó ítéletet fel kell terjeszteni felülvizsgálat végett az udvarhoz. E rendeletek a református egyház ítélkező hatalmának a korlátozását jelentették, de csak mintegy másfélévtizeden át voltak érvényben s az 1834. évi magyarigeni zsinat megszüntette a defensor matrimonii tisztségét s kimondotta, hogy a válópereket nem kell a felség elé terjeszteni.¹⁸²

Az 1868. évi új erdélyi egyházmegyei szervezet átalakította az egyházmegyei bíróságot, s a partialis synodus helyére két egyházmegyei törvényszéket állított: a) az egyházmegyei köztörvényszéket, amelynek feladata volt ítélkezni mint első folyamodású bíróságnak az egyházi tisztviselők fegyelmi és más, tisztán egyházi jellegű ügyeiben; tagjai egyenlő számban lelkészek és világiak voltak, számuk 4—4 és 10—10 között változott; a bíróság tagjait az egyházmegyei közgyűlés választotta, a lelkészi tagok sorában azonban helyet foglaltak az esperes, a jegyző és a traktuális direktor, a világiak sorában pedig a fő- és algonokok; b) az egyházmegyei házassági törvényszéket, amelynek szervezete annyiban különbözött a köztörvényszékétől, hogy benne a lelkészek többséget alkottak, nem lévén más világi tagja, mint a fő- és algonokok. Mindkét törvényszék elnöke az esperes volt.¹⁸³ Az 1868. évi egyházmegyei szabályzattal egyidőben a magyar törvényhozás megalakította az 1868. évi 48. tc.-t, amely orvosolta a református házassági bíráskodás ama régi sérelmét, hogy vegyesházások házassági perei — ha az egyik fél római katolikus volt — a római egyház házassági törvényszéke előtt ítéltettek meg, s elfogadta azt a régi magyar jogelvet, hogy ilyen esetben mindenkor az alperes fél egyházának a törvényszéke illetékes.

¹⁸¹ Corpus Juris Hungarici. 1540—1848. évi erdélyi törvények. 529.

¹⁸² Illyés, i. m. 1813, 1815, 1816, 1817, 1834.

¹⁸³ Kolosvári, i. m. 184—5.

Az egyházmegyei házassági törvényszékekre vonatkozó legutolsó egyházi rendtartás 1882-ben jelent meg.^{183a} Az 1888. évi erdélyi egyházkerületi törvények még megújították az 1868. évi szabályzatnak a házassági törvényszékekre vonatkozó rendelkezéseit.¹⁸⁴ Az 1894. évi XXXI. tc. azonban végérvényesen kivette az egyházak kezéből a házassági bíráskodást.¹⁸⁵

Amikor az egyházi házassági bíráskodás megszűntét eredményező nagy kulturharc bevégződése után első alkalommal ült össze a magyar református egyház zsinata, tudomásul vette az állami törvényhozó akaratát, s annak szem előtt tartásával alkotta meg az új egyházi törvényeket, de az egyházi házassági bíráskodásról nem mondott le véglegesen. Az erdélyi református egyházkerület külön jogait összefoglaló 1904—1907-i törvények K) melléklete szerint e bíráskodás csupán „megszakadt és szünetel”. Az 1941. évi V. tc. a K) melléklet e VIII. pontját változatlan szöveggel felújította. E „szünetelés” következménye az, hogy 1907. óta csupán egy egyházmegyei törvényszék működik Erdélyben is mindenik egyházmegye területén, s ennek hatásköre az egyházi közigazgatási keresetek, valamint az egyházi tisztviselők és a hívek fegyelmi pereinek megítélésére terjed ki.

^{183a} Utasítás a házassági válóügyek ellátására nézve az erdélyi evang. reform. egyházkerületben. Kiadta Szász Domokos közjegyző, Kolozsvár, 1882.

¹⁸⁴ I. h. 98—100.

¹⁸⁵ Corpus Iuris Hungarici. 1894—1895. 192.

III.

A székelyföldi egyházmegyék levéltárai

Az egyes egyházmegyék területének, az egyházmegyét alkotó anya- és leányegyházaknak és az egyházmegye történeti szervezetének ismerete hozzásegít ahhoz, hogy képet alkothassunk az egyházmegyei levéltárak anyagáról. Ismertetésünk tájékoztat arról, hogy az egyes egyházmegyék milyen községekre terjednek ki, a Székelyföld mely részét foglalták és foglalják magukba, s egyúttal feleletet ad arra is, hogy az egyházi igazgatás és törvénykezés története folyamán milyen természetű, milyen tevékenységekre vonatkozó iratanyag képződhetett és őriztetett meg az egyes egyházmegyék levéltárában.

E fejezetben rövid leírást kívánunk adni az egyházmegyék levéltáráról.¹ A levéltárak részletes ismertetése és méltatása csak akkor válik lehetségessé, ha valaki egyik vagy másik levéltár részletes feldolgozását s azzal együtt egyik vagy másik egyházmegye történetének a megírását feladatul vállalja.² Egyházmegyei levéltáraink ismertetését 1942 nyarán tett tanulmányutam jegyzetei alapján készítettem el.³ Az akkori állapotban bekövetkezett változások ismertetése érdekében megkereséssel fordultam a székelyföldi egyházmegyei esperesekhez s szíves válaszuk alapján egészítettem ki, illetőleg módosítottam régebbi állapotrajzomat.

¹ A levéltári anyag leírásában a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventjének az egyházi levéltárak számára kiadott levéltári segédkönyvét használtam vezérfonalként: Levéltári Útmutató. Tájékoztató a magyarországi református egyház levéltárainról kibocsátott szabályrendeletekhez. (A Tájékoztató szövegét írta Szabó István.) Budapest, 1941. A szabályrendeletek útasításai és a Tájékoztató szempontjai alapján az erdélyi református egyházi levéltárügy feladataira nézve I. Juhász István, Egyházi levéltáraink rendezése: Református Szemle, 1942. 363—6, 378—80.

² Az egyházmegyei levéltárak egyháztörténeti jelentőségét hangsúlyozza s a levéltárak rendezését, katalogizálását és közzétételét sürgeti Illyés Géza, Egyházmegyei levéltárak gondozása és anyagközlése: Református Szemle, 1936. 376—81.

³ E helyen is hálás köszönetet mondok Volloncs Miklós, Jancsó Lázár, Nagy Elek, Tótkés József, Farkas Jenő, Nagy Lajos, Kovács Sándor esperes uraknak, Kali István, dr. Jakó Dénes egyházmegyei levéltáros uraknak, Herepei János múzeumi igazgató, Cs. Bogáts Dénes múzeumőr uraknak, akik a levéltárak átvizsgálására engedélyt adtak s munkámban sok szívesseggel támogattak. Hálásan köszönöm Dobolyi László, Nagy Endre, Tomai László akkor egyetemi hallgató uraknak, hogy az egyes levéltárak állapotáról felvett jegyzetek elkészítésében segítségemre voltak.

1. A marosi egyházmegye levéltára

A marosi egyházmegyei levéltár magában foglalja a bekecsalji egyházakra vonatkozó történeti levéltári anyagot is. A levéltár a Marosvásárhelyi Református Kollégium egyik földszinti termében (classica-philológiai szertár) van elhelyezve, egy záros iratszekrényben és egy nyitott, rekeszes irattartó állványon. A levéltár anyaga több régebbi számbavétel és rendezés nyomát mutatja, mai rendjét az 1880 körüli rendezés alkalmával nyerte.⁴ A rendezés alkalmával az egyházmegyei jegyzőkönyveket tekintet nélkül jellegükre, összefüggéseikre, idői sorba állították. Az időrendbeszedett 133 jegyzőkönyv-kötetet helyezték el a záros szekrényben, az egyházmegyei könyvtárral együtt. A nyitott, rekeszes iratállványon az egyes egyházközségekre vonatkozó iratok vannak az egyházközségek neve alatt csoportosítva s a csoportokon belül időrendbe állítva. Az egyházmegyei jegyzőkönyvek két nagyobb csoportra oszthatók: I. egyházmegyei (partialis synodusi) jegyzőkönyvek és II. egyházvizsgálati jegyzőkönyvek csoportjára.

I. Az egyházmegyei jegyzőkönyvek a XVII. század végétől maradtak fenn. A XIX. század elején válik tagoltabbá az egyházmegyei ügyvitel, addig ugyanazon jegyzőkönyvbe írták be mind az egyházigazgatási és az egyházfegyelmi, mind a bírósági ügyeket.

a) XVII—XVIII. századi jegyzőkönyvek. Az első jegyzőkönyvkötet címe „Series causarum”, a partialis synoduson 1685—1692 között tárgyalt ügyeket örökítette meg. A jegyzőkönyv V. FOGARASI MIHÁLY esperes és ZAGONI ISTVÁN egyházmegyei jegyző idején indíttatott meg.⁵ Negyedréti alakú kötet, mely 293 utólag számozott lapot s a végére kötve 24 erősen szakadozott, számozatlan lapot tartalmaz.

⁴ Az 1881. május 3-án tartott egyházmegyei közgyűlés jegyzőkönyvének 23. pontja a következőket tartalmazza: „Az Archivum rendezésének s tovább folytatásának jobb móddal lehetőbb teljesítésére a négy tagú bizottság kibővítetik Molnár Lajos Atyankfiával.” E négytagú bizottságra nézve kerestem adatokat a megelőző közgyűlési jegyzőkönyvekben, de nem találtam. Valószínűleg az egyházmegyei tanács küldte ki a bizottságot, a tanácsulési jegyzőkönyvek azonban az 1873—1881. évekből hiányoznak.

⁵ Egyházmegyei levéltárainkban kutatva, jó tudni, hogy a XVII. század végén már esküvel kötelezte a partialis az egyházmegyei jegyzőt a jegyzőkönyvek hűséges vezetésére és megőrzésére. A marosi egyházmegye 1687. évi „Matri-cula”-ja 1. lapján olvassuk a jegyző eskümintáját: „En T. T. Eskűszöm az élő Istenre, ki Atya, Fiú, Szentlélek, tellyes Szent Híromság, hogy az notáriusi tisztben tellyes tehecségem szerint Személyly Válogatás nélkül el járok. Esperestemnek, Sz. Parcialisomnak engedelemmel leszek minden tisztességes dologban, a Törvényben agitáltatott dolgokat a rendesebb és fontossabb vox szerint a Sz. Társaság Protocollumában bé irom és alkik kiiratni kíványák: Sine augmento et diminutione, a deliberátumokat ki adom annak idejében, a Sz. Társaság Protocollumát imitt amott hevertetni nem engedem és a törvényben agitáltatott dolgokat mások [na]lk idő előtt nem prodálom. I[sten] E[ngem] Ü[gy] S[egéljen]”.

Az osztatlan jegyzőkönyvek csoportjában a következő kötet: „Series Causarum Ecclesiasticarum in Ecclesiis Reformatis Sedis Siculicalis Maros” 1692—1725. Ugyancsak V. Fogarasi Mihály esperessége alatt kezdetett, a jegyző ez évben azonban már Deáki János. A jegyzőkönyv eleje az 1674, 1716 és 1718. évi generalis synodusok, illetőleg generalis vizitációk határozatait jegyzi fel.

E kötet folytatása a levéltár 5. számú darabja: „Series causarum” 1725—1784. Az egyházmegye életének egy félévszázadát örökíti meg ez a jegyzőkönyv, a kötet zárószavai szerint „Ezen Protocollum szolgált a’ Marosi széki Venerabilis Ref. Tractusban 1723-ik esztendőttől fogva öt Tiszteletes Esperestek[ne]k idejekben, kik is vóltanak T. Musnai Miklós, T. Vajai István, T. Pétsi János, T. Püspök és Esperest Borosnyai L. János és T. Kolosi János ó kglmek idejekben. En pedig, egészen bé irattatván, ujj Protocollumot köttettem ao 1785, akkori Ord. Nótárius, Dési József m. p.” A jegyzőkönyv végén a marosi egyházmegye lelkészeinek névsora 1776-ból.

A Dési József által megkezdett protokollum elveszett, s így az egyházmegye történetére nézve e legfontosabb forrás 14 esztendőről hiányzik. A különböző egyházmegyei szervek által vezetett, külön jegyzőkönyvek megjelenése előtti időből, az utolsó egységes „Protokollum” az 1799—1812. évben tárgyalt ügyeket jegyezte fel.

A XVIII. századi emlékek között kell megemlítenünk az egyházmegye papsága által letett homágiális eskü jegyzőkönyveit 1780-ban (II. József trónralépte), 1791-ben (II. Lipót) és 1793-ban (I. Ferenc).

b) A XIX. századi jegyzőkönyvek tárgy szerint oszlanak csoportokra. Az első csoportot a partialis synodus közigazgatási tárgyú üléseiről felvett jegyzőkönyvek alkotják. E jegyzőkönyvek az egyházmegyei közgyűlési jegyzőkönyvekben folytatódnak. A partialis synodusi közigazgatási és a közgyűlési jegyzőkönyvek 1812-től 1885-ig 8 kötetben hiánytalan sorozatot alkotnak.

A házassági perekről vezetett külön jegyzőkönyvek 1819-ben kezdődnek s az egyházi házassági törvénykezés végéig 1895-ig vezetnek. E kötetek őrzik a partialis synodus házassági perekben tartott üléseinek, majd az egyházmegyei szervezet átalakulása után a házassági törvényszéknek a jegyzőkönyveit. A fennmaradt 12 kötet nem alkot teljes sorozatot, hiányzanak az 1843—1851 és 1888—1893. évek jegyzőkönyvei.

A tractuale consistorium és az egyházmegyei tanács jegyzőkönyvei 9 kötet 1807—1893-ig. Hiányzanak az 1865—1868 és 1873—1881. évek jegyzőkönyvei.

Az egyházmegye esperesi, illetőleg egyházmegyei elnöki igazgatásával állanak kapcsolatban a következő iratkönyvek:

felsőbb rendeletek jegyzőkönyve 1 kötet 1755—1861, esperesi rendeletek jegyzőkönyve 1 kötet 1782—1815, esperesi körlevelek 1 kötet 1861—1872, esperesi postakönyv 6 kötet 1887—1899, esperesi jelentés az egyházközségek állapotáról 3 kötet 1903—1905, elnöki jegyzőkönyvek 2 kötet 1878—1883.

Az egyházmegye alsó és felső kerületének számvevői jegyzőkönyveiből az 1887—1910 közötti évekből 15 kötetet őriz a levéltár.

Az egyházmegye kebelén belül keletkezett és működött egyesületek történetéről az alábbi jegyzőkönyvek tudósítanak:

egyházmegyei olvasó-egyesületi jegyzőkönyv 1 kötet 1845—1882, egyházmegyei tanítói értekezlet jegyzőkönyve 1 kötet 1859—, egyházmegyei tanítói értekezlet emlékönyve 1 kötet 1866—1871, egyházmegyei tanítók olvasótársaságának jegyzőkönyve 1 kötet 1858— egyházmegyei papi és tantói értekezlet jegyzőkönyve 1 kötet 1866—

II. Az egyházvizsgálati jegyzőkönyvek bizonyos szempontból még jelentősebb történeti források, mint az egyházmegyei jegyzőkönyvek. Az egyházmegyei jegyzőkönyvek az egyházmegye élete, közigazgatása, a felmerült esetek kapcsán végzett fegyelmezés s különösképpen az egyházi törvénykezés múltja s az egyházi törvénykezés által szabályozott családi, erkölcsi viszonyok megismerése szempontjából fontosak. Az egyházvizsgálati jegyzőkönyvek ezzel szemben az egyes egyházközségek viszonyainak időről-időre (évenként), írásba foglalt rendszeres állapotrajzát nyújtják. Ahol a vizitációs jegyzőkönyvek részletesek és nemcsak az anyagi viszonyok ismertetésére terjednek ki, a múlt életviszonyainak felderítésében vannak olyan fontosak, mint a különböző peres ügyekben tartott vizsgálatok és tárgyalások jegyzőkönyvei.

Az egyházvizsgálati jegyzőkönyvek élén a levéltár 2. sz. kötete áll, az egyházmegyei levéltár legnevezetesebb darabja, melyet már eddig is több kutató ismertelett, amely azonban kétségtelenül megérdemelné teljes szövegében való közzétételét.⁶ A könyv címe „*Matricula Ecclesiarum Reformatarum in Sede Siculical Maros dispersarum*”. 1687-ben készítette Bölöni Zsigmond berekeresztúri lelképásztor, s benne egyes egyházközségek neve alatt nemcsak az akkori állapotot magában foglaló anyagi vo-

⁶ A *Matricula* határneveit „Marosszéki határnevek a XVI. és XVII. századból” címen közli a SzO. VI. 404—412. Az egyes egyházközségek XVI—XVIII. századi javainak és javadalmainak a *Matricula* alapján való ismertetését elkezdte Dávid György befejezetlenül maradt tanulmányában: A marosi traktus 17. századbéli történetéből: *Református Szemle* 1930. 151—4, 165—8, 210—2, 232—4, 246—8, 263—6, 311—6. és 487—90. Közzétette Nyárádtő, Lőrincfalva, Lulkafalva, Szentmiklós, Kakasd, Medgyesfalva, Karácsonyfalva, Somosd, Szentbenedek, Backamadaras, Vaja, Harasztkerék, Szentgerice, Szőverd, Kelemtelke, Gyalakuta, Erdőszentgyörgy és Vadasd adatait. A *Matricula* alapján megállapítható legrégibb pap- és mesterneveket közzétette Imreh Barna idézett tanulmánya. A berekeresztúri pap és mester bérére vonatkozó 1613. évi egyházközségi határozatot a *Matricula* alapján kiadta Szádeczky Lajos, SzO. VI. 42—3. A *Matricula* bejegyzéseit is használta Sámuel Aladár a nyárádselyei egyház legrégibb emlékeit feltáró publikációiban: A selyei ev. ref. egyház története: *Erdélyi Protestáns Lap*, 1898. 406—8. és 1899. 38—40, 87—9, valamint A selyei ev. ref. egyház múltjából: *Protestáns Közlöny*, 1895. 70—1. A *Matriculának* Mezőbándra vonatkozó helyneveit kiadta Imreh Barna, Mezőbánd helynevei: *Erd. Múz.* 1942. 300—336. és kny-ban *Erdélyi Tudományos Füzetek* 138. sz.

natkozású adatokat jegyezte fel, hanem — valószínűleg régebbi vizitációs jegyzőkönyvek alapján — az illető egyházközség vagyoni viszonyairól fennmaradt XVI. századvégi és XVII. századi adatokat is. A *Matricula* jelentőségét növeli, hogy az egyházmegye későbbi tisztviselői folytatták az adatoknak az egyes egyházak lapjára való feljegyzését a következő évszázad folyamán is. Így a kötet legrégibb adata 1579-ből, a legújabb 1826-ból való. KELEMEN LAJOS valóban méltán nevezhette ezt az anyakönyvet külön „fióklevéltár”-nak.⁷ Az egyházközségi javak és jövedelmek összeírásán kívül az egyházmegye esperesei és notáriusai egyéb megtartásra fontos dolgokat is bejegyeztek a matrikulába:

Pag: 3. Az 1664. évi júniusi, Nagyenyeden tartott generalis synodus végzései.

Pag. 7—9. SZOKOLYAI A. ISTVÁN esperes⁸ 1720-ban bejegyzi az addig szolgált erdélyi református püspökök névsorát, valamint a marosi egyházmegye espereseinek névsorát Göcsi Mátétól elkezdve. Az esperesi névsort a legújabb időig folytatta a szolgálatba lépő esperesek saját kezű aláírása.

Pag. 11—15. Musnai Miklós vajai lelkész, akkor egyházmegyei főjegyző összeírta az 1720-ban megválasztott jegyzőként és egyházmegyei assessorként szolgáló lelkészeket és feljegyezte Si ekklezsia lelkészeinek nevét.

Pag. 439—449. a szentgericei egyházközségre vonatkozó, Apafi korabeli oklevelek másolata.

⁷ Kelemen Lajos, A maroskőri ev. ref. esperesség régi matrikulája: Erdélyi Protestáns Lap, 1900. 155.

⁸ Szokolyai A. István rendteremtő, összeíró, levéltárrendező munkájának a nyomát három székelyföldi egyházmegyei levéltár is őrzi: az erdővidéki, az udvarhelyi és a marosi. 1699—1706-ig mint nagybaconi lelkész Erdővidék esperese, 1706—1716-ig udvarhelyi lelkész és esperes, 1716-tól marosvásárhelyi lelkész 1719—1720. között a marosi egyházmegye esperese. Benkő József röviden megírta az életrajzát, s őt „nevezetes, jó s papi Lélekkel ékesült Férfi”-nak nevezi. Udvarhelyen egy félévig ő vezette a kollégiumot is; erről az időről ezt írja Benkő: „kitől a Deákok nagyon féltének, lévén néha-néha beszédében is oly kemény szavú, hogy olykor prédikálásával ugyan megrázkódtatta a Hallgatókat” [Vö. Filíus Posthumus 53, 65]. Szokolyai A. Istvánról különben azt írja, hogy Hollandiában tanult s 1648-ban Leydában „Sérelmes lelkeket gyógyító Balsamom” című könyve jelent meg. Benkő ez adatai alapján Gálos Rezső és Harsányi István összeállították a Hollandiában tanult Szokolyai A. István egész kiterjedt irodalmi munkásságát. Vö. Irodalomtörténeti Közlemények, 1910. 188—92 és 428—31. Zoványi Jenő azonban „Egy és más a Szokolyai Anderko István nevéket illető adatokról” című tanulmányában [IK. 1941. 284—6] arra a megállapításra jut, hogy e Hollandiában tanult Szokolyai, a „Sérelmes lelkeket gyógyító Balsamom” és más theologiai művek szerzője debreceni rektor, majd berettyóújfalusi s végül hajduszentoszloői lelkész volt, akit hibásan azonosítanak a Marosvásárhelyt 1720. júniusában meghalt esperes Szokolyai A. Istvánnal.

Pag. 450—457. a márkodi, a torboszlói és a magyarosi filiák anyásítására vonatkozó határozatok (1792, 1793, 1795) másolata.

Pag. 461—473. Az 1761. és 1762. évi vizitáció számbavette az egyes egyházak ingó és ingatlan javairól fennmaradt leveleket. E lapok Marosszentkirály, Panit, Bergenye, Mezőbánd, Sámsond, Kölpény, Fele, Mezőcsávás, Maroskeresztur, Lőrincfalva és Káposztásszentmiklós birtokleveleinek összeírását tartalmazza.

Pag. 484—498. Gróf Rédey Zsigmondné, báró Wesselényi Katának az erdőszentgyörgyi egyház javára tett adományai.

A levéltár anyagában még négy olyan kötetet találunk, amelyek az 1687. évi nagy összeírás folytatásaként tekinthetők: a levéltár 8. számú kötete „Összeírás az egyházak birtokairól és ingóságairól minden javai-
val együtt” 1756—1760, a levéltár 122, 123 és 124. kötetei „díjlevélny” 1768—1868, 1868—1879 és 1879—1888.

A tulajdonképpeni egyházvizsgálati jegyzőkönyvek sorát egy negyed-rét alakú, számozatlan kötet nyitja meg, amelyet V. FOGARASI MIHÁLY esperes és DEÁKI JÁNOS notárius kezdtek el 1692-ben. Az egyházvizsgálatok jegyzőkönyvére fordított gondosságot mutatja e kötet első lapján olvasható feljegyzés: „A ket könyvre adot a Sz. Partialis 13 Kontz/ Pappyrassat hogy az edgyikbe legyen in folio 8 Konez, a másikban in quarto öt Kontz. Compingálni kel mind a kettőt fejr Pergamentben . .” Ez az első kötet az 1692—1724 közötti egyházvizsgálatok emlékét őrzi. A vizitációs jegyzőkönyvek megszakítás nélküli sorozatot alkotnak 1692—1886-ig. Összesen 47 jegyzőkönyv-kötet maradt fenn, ebből 1850. előttről 8 kötet, mindenik több (10—25) év anyagát foglalja magába; 1851-től 39 kötet, minden kötet egy év vizitációját örökíti meg, sőt 1880—1886. között külön kötet számol be az egyházmegye alsó kerületének és külön a felső kerületnek a vizsgálatáról. 1886. utánról csak egy év, 1902. vizitációs jegyzőkönyve van a levéltárban.

III. A egyházközségi iratokat valószínűleg a jegyzőkönyvek lajstromozása idején rakták szét az egyházközségek szerinti rendbe. Mutató vagy elenchus nem készült az iratokról. Legnagyobb részük XIX. századi irat, 1800. előttről összesen 100 darabot őríz a levéltár. E 100 közül 37 darab 1784-ben készített iskolai kimutatás a következő egyházközségekben: Atosfalva, Bede, Berekeresztúr, Csóka, Csitszentiván, Erdőszentgyörgy, Geges, Göcs, Gyalakuta, Harasztkerék, Havad, Jedd, Karácsosnyfalva, Kibéd, Koronka, Kölpény, Makkfalva, Márkod, Mezőcsávás, Mezőmadaras, Mezőpanit, Mezősámsond, Nagyernye, Nyárádszentbenedek, Nyárádszereda, Somosd, Sóvárád, Szabéd, Székes, Szentháromság, Székelyszentistván, Szentsimon, Káposztásszentmiklós, Szereda-Szentaanna, Szövérd, Torboszló, Vaja.

Az egyes egyházközségek neve alatt, 1800. előttről a következő fontosabb iratok találhatók:

Atosfalva: az említett iskolai összeíráson kívül más XVIII. századi irat nincs a levéltárban. Az ekklezsia Atosfalván őrzött leveleiről azonban összeírás készült 1838-ban s ennek párja az egyházmegyei ira-

tok között van. A lajstromot az egyházmegye megbízásából Szócs István lelkész és Biró János atosfalvi lévita készítették s az a XIX. század eleji, a levéltári anyag megőrzésére egyre nagyobb gondot fordító vigyázás szép példáját mutatja. Az összeírás utolsó tételei és záradéka mutatják különösképpen ezt a gondosságot:

„24. Megye Biroi Számadások 31 darabokba egy Csomoba kötve.

25. Atosfalvának mint filiális Megyének a Szent Istváni Mater Ecclesiával sok ideig folyt ellenkezéseiben származott Levelei — Gen. Synodusokból, Fő Consistoriumból költ válaszok, Határozások — azok között van egy királyi Mandatum mellett véghez vitetett 8 iv esketés, a mely által a filia menti magát a Mater templomának felépítésire lett erőltetés aloll! Melynek a végzetén hijánosság lévén, sem a datum sem a Regiusok alá írása, nem tudathatik, öszvesen 34 darabokból állanak — melyek között leg érdekesebb az 1775-ben Junius 28-án költ Generalis Synodusi Határozás. Ezeket a ki bontáskor is nem kell a több csomobeliekkel öszve elegyíteni. Sőt a több Csomobelieket sem a más neműekkel.

26. Egy csomoba vagynak 26 darab Levelek melyek Személyes Megyebeli büntetéseket, Megye dolgainak repartitioját s egyéb aprolékos dolgokat tárgyaznak de melyeket emlékezetre meg hagyni jonak ítéltünk.

27. Nagyobb bátorságnak okáért, a Falu Levelei is nagy mértékben a Megyéjéi között találtatván, azokat is külön Csomoba szedtük, melyek 31 darabból állanak. Ezek között van a 15-dik Szám alatt említett Gyepű lista. Nevezetesen Makfalvával régolta folyo metalis differentiájához tartozo s azt világositto hasznos Levelei.

Mindezen Leveleit az előll irt Megyének pontosan meg oivasván, Számokat téve reájok ezen Laistrommal edgyező rendben, és modon a 24-dik 25-dik 26-dik és 27-dik csomo Levelekre is a foglalattyokat, és a Levelek mennyiségét külön külön Czédulával meg különböztetve, hagytuk megírva a fungens Megye Biro — Ns. Nztes Gál Pál Uram Számadása alá — figyelmeztetvén az ezután azon Levelek fel bontojit arra, hogy a mely Csomobol keresnek ki valamely írást, öszve ne elegyítsék a más Csomobeliekkel, hanem ugyan abba tegyék vissza.”

B a z é d: az egyház birtokaira vonatkozó levelek 1733—1770. 1770-ben a bazédiek panasza az egyházmegyéhez, amiért „a meggyengült bazédi egyház” birtokait Vásárhelyi József kölpényi¹⁷ és szabédi pap vette birtokba.

B e r e k e r e s z t ú r: két levél 1790-ből a volt lelkész Katsó István és az akkori lelkész Tétsi Miklós között fennálló ellentétekről.

C s e j d: az 1796. évi egyházmegyei vizitáció alkalmával a vizitátorok rendbe szedték az egyházközség addig lajstromozatlan levéltárát, s a talált iratokat négy csomóba csoportosítva regestrumba írták. Az „A betű alatt lévő copertában” a legrégebbi irat 1675-ből való a generalis synodus határozata a csejdi filiális egyháznak a székesítől való elválasztásáról. A rendezés gondosságát mutatja a regestrumnak D betű alatti feljegyzése és a záradék:

„... a több Copertában találtatott ratiokat régen meg fizetett adósságról való levelek közül kiválogattuk futura pro memoria az olyanokat, amelyek ugyan szükségteleneknek és eltölt idejűeknek láttattak lenni, mint p. o. kőmíves-pallérral, harangöntővel stb. való egyezések; ezeket a maradékért meghagytuk és D betű alatt való Copertába tettük...

... munkánkat jó lelki esmérettel vivén véghez a következő jóra való vigyázásból, egy felől a Csejdi Ref. Eccla hitesei tagjai kérésére, más felől hivatalbéli kötelességünk teljesítésére véghez vittük és a hasznosabb leveleket igaz hitünk szerint rendben szedtük, meghagytunk és az Eccla Curatorainak az 1795-ben a Levelek tartása iránt kiadott Juramenti formulában léjendő gondviselés végett; mely Juramenti formula, most általunk is confirmáltatik, kezekben hagytuk; úgy mindazonáltal, hogy ezen Regestrum, pro majori Securitate a Venerabilis Tractus Archivumában is bé tétetessék és a Levelek minden Curátor számadáskor össze számláltassanak”...

Csíkfalva: a lelkész, Magyarósi József emlékirata gróf gyalakuti Lázár Jánoshoz 1761-ből a csíkfalvi egyházközségben tapasztalható „anomáliákról”.

Erdőszentgyörgy: az egyházközség régebbi történetét tárgyalja László Gergely lelkész 1863-ban készült s itt az egyházmegyei levéltárban őrzött kéziratos munkája: „Az erdőszentgyörgyi evang. ref. anyas és havadtői leányegyházak töredékes történelme.”

Galamod: egy 1692-ből származó végrendelet maradt fenn 1800. előttről.

Hagymásodon: 1713—1781. 9 darab levél az egyházközség erdeivel és kenderföldjével kapcsolatban.

Kendő: 1795-ből a lévita járandóságainak összeírása.

Lőrinczfalva: az egyházközségnek Nyárádtőtől, mint matertől való elszakadásával kapcsolatos két levél. Az egyik levél 1612-ből: a lőrincfalviak nem kötelesek templomot építeni vagy egyébben szolgálni a nyárádtóieknak, de „tartoznak az pap házában építeni io akarattikból”. A másik 1620-ból: szabad a lőrincfalviaknak „ahonnan akarnak praedicator fogadni minek bizonyságául e levelet „Capitolumul” adták.

Márkod: 1791—1797. négy levél az egyházközség anyasításával kapcsolatban előállott nehézségekről.

Mezőfele: 1767—1791. öt levél különböző egyházközségi vagyoni ügyekről. E levelek közül kettő a mezőménesi filiáról is tartalmaz adatokat.

Nagyernye: 1762—1764. négy jelentés egy peres ügygel kapcsolatban.

Nyárádszentbenedek: 1750. évi összeírás az egyház örökségeiről 1619, 1638, 1643, 1647 és 1686 évi adatokkal.

Nyomát: 1792. a nyomáti filia híveinek kérése templomsegély iránt.

Rigmány: 1729. Deliberatum, mely szabályozza a felszaporodott

rigmányi filiális egyházban a papi szolgálatot. 1780 a rigmányi református egyház vallatása a megye (egyházközség) erdeiről.

Selye: 1789-ben készült összeírás az egyház birtokleveleiről. Az összeírás 15 szám alatt sorolja fel az egyházközségben őrzött leveleket, a régebbiek 1649-ből és 1667-ből valók. Az összeírást Katso György és Katso József vármegyei assessorok és ifjabb Katsó Márton ekkleziásai kurátor készítették. 1793-ból egy levél, amelyben báró Bánffy Farkas értesíti Csíki János esperest, hogy a gubernium engedélyt adott a selyei református egyháznak templomépítésre.

Székelyszentistván: egy XVIII. századvégi összeírás az egyházközség fontosabb birtokleveleiről.

Szentgerice: 1710-beli elismervény arról, hogy az egyházközség átvette a marosszéki partialis által adományozott úrasztali ezüst poharat és 30 magyar forintot.

Szenháromság: 1720-ból a lévita díjlevele.

Tompa: 1789-ből való összeírás az egyházközség birtokleveleiről; Biró Miklós tompai református lelkész készítette. A legrégibb feljegyzett irat 1637-ből való.⁹

2. Az udvarhelyi egyházmegye levéltára

Az udvarhelyi egyházmegye levéltára Székelykeresztúron az esperesi hivatalban van elhelyezve. A kutatást megkönnyíti KELEMEN JÁNOS nagyalambfalvi és Kis KÁROLY agyagfalvi lelkészek által 1874-ben készített levéltári jegyzék. Őszintén sajnálható, hogy több, a jegyzékbe felvett irat és iratcsomó 1874. után elkallódott. A levéltár használhatóvá tételén dolgozik NAGY LAJOS esperes, aki gondos mutatót készített a legrégibb jegyzőkönyvhöz és megkezdte az egyes egyházközségek levéltári kimutatásainak összegyűjtését.

I. Az egyházmegyei és egyházvizsgálati jegyzőkönyvek az említett kimutatás szerint 36. kötetet tesznek ki, egyes XVIII. századvégi és XIX. századeleji, a kimutatásba felvett kötetek azonban hiányoznak a levéltárból.

Az egyházmegye XVII. századi életére vonatkozó feljegyzéseket őriz a TSERNATFALVI JÁNOS esperes által 1644-ben megindított jegyzőkönyv; címe: „Liber Ecclesiae Orthodoxae in Sede Udvarhely Exintensis”. A negyedrétegalakú jegyzőkönyv 186 utólag számozott lapot tartalmaz, tartalmának főbb pontjai a következők:

1. A kötet első 24 lapján fontosabb egyházkormányzati törvényeket, zsinati határozatokat jegyezték fel: az 1606. évi Ruberiana Canonokat,

⁹ Farkas Jenő esperes úr szóbeli közlése szerint az 1944. évi háborús események nem okoztak változást a levéltár állapotában.

- az 1642. évi nagyenyedi zsinat fegyelmi határozatait, az 1643. évi marosvásárhelyi zsinatnak a székely Urak postulatumaira adott válaszáat, stb.
2. Telekfalvának és Sándorfalvának a patakfalvi mater ekklezsiától való elszakadását nem engedélyezte az 1644. évi generális vizitáció.
 3. „Compositio Mohaiensium Nobilium et Plebeorum inter se de Pasto-ribus et Rectoribus conducendis” 1646.
 4. Az 1646. évi generális vizitáció rendezi az istenitisztelet sorrendjét Telekfalva, Sándorfalva és Patakfalva között.
 5. Az 1653. évi generális vizitáció egyességet hoz létre a hodgyaiak és farcádiak között kitört viszálykodásban.
 6. Lisznyai Péter héjjasfalvi pap reverzálisa.¹⁰
 7. Az udvarhelyszéki református egyházak kormányzásának konstitu-
ciói.
 8. Az 1659 évi homágiális eskü letételére vonatkozó rendelkezések.
 9. A bejegyzések sorrendjében itt 2 üres lap maradhatott, s így ide írták be az 1709. évi generális vizitáció rendelkezéseit, amelyeknek 2. pontja Szokolyai István esperes és Vásárhelyi István udvarhelyi pro-
fesszor viszálykodására vonatkozik.
 10. Az 1664. évi partialis synodus határozata Telekfalva, Patakfalva és Sándorfalva papi szolgálatára vonatkozóan.
 11. Az 1664. évi nagyenyedi generális zsinat határozata a házassági pe-
rekkel kapcsolatban.
 12. Parajd és Sófalva szétválását mondja ki az 1669. évi generális zsinat.
 13. Lelkészi reverzálisok 1661—1685-ig.
 14. Az 1687. évi Székelyudvarhelyt tartott generális vizitáció határozatai.
 15. Egyházi fegyelmi ügyek, lelkészi reverzálisok,¹⁰ egyes egyházközségek
ügyei (1663—1715). A sokféle bejegyzés közül kiemeljük Nánási Mi-
hály esperes (1696—1706) vizitációs kérdőívét: „Formula Visitationis
qua Ego M. N. Senior Eccliarum Reform. Tractus Udvarh. uti con-
solvi Annuatim”. A kérdőív 5 részben sorolja fel a vizsgálat tárgyait:
a) Examen de Pastore (18 kérdés). b) Examen de Pastrice (4 kér-
dés). c) Examen de Rectore (5 kérdés). d) Examen de uxore Recto-
ris idem esto examen quod de Pastrice. e) Examen de moribus audi-
torum (14 kérdés).¹¹ E lapokon van feljegyezve Kisgalambfalva és
Nagygalambfalva szétválására, valamint Sükő és Farcád szétválásá-
ra vonatkozó határozat.
 16. Egyes egyházak dézsmaügyei, adományok, donációs levelek 1698—
1714.
 17. Szokolyai István esperes gondosságából került a könyvbe 1709-ben a

¹⁰ Kiadta Pokoly József, Reverzálisok az udvarhelyi ref. egyházmegye jegy-
zőkönyvéből 1650—1713: Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. VIII,
142—52.

¹¹ A kérdőpontokat kivonatossan közli Pokoly, Az erdélyi református egyház
története IV, 159—60.

püspökök és az udvarhelyi esperesek névsora; ezt azután későbbi bejegyzések 1746-ig egészítik ki.

18. Az 1694—1716. közötti udvarhelyi lelkészek és egyházmegyei assessorok névsora.

19. A kötet legnagyobb értéke az udvarhelyi egyházközségek, összesen 43 mater és filia bonumainak 1695-ben készített leírása. Az 1695-ös bejegyzéseket 1700, 1701, 1703, és 1709. évi adatok egészítik ki.

Az egyházmegye XVIII. századi életét nyolc jegyzőkönyvkötet örökítette meg. A kötetek címe és megindításuk ideje: *Protocolum ecclesiarum* (1709). *Liber Ecclesiarum* (1715). *Protocolum partiale* (1769). *Protocolum seu Matricula ecclesiarum* (1779).¹² Az 1780. évi homágiális eskü jegyzőkönyve. *Protocolum visitatorium* (1780). *Protocolum partiale* (1793). *Protocolum partiale* (1795).

E könyvek közül régisége és rendszeressége miatt a legértékesebb a Szokolyai esperes által megindított és CSERNÁTFALVI MÁRTON farcádi lelkész által beírt 1715. évi „*Liber ecclesiarum*”. A könyv ívrét-alakú, 238 számozott lapot tartalmaz. Az 1715. évi összeírás a könyv első 180 lapját tölti meg s minden egyházközségről feljegyzí a következőket: „1. Instrumenta ad Sacramenta pertinentia, 2. Proventus Ministrorum et Rectorum, 3. Agros, Prata, Sylvas, Aliaque Immobilia Ecclesiarum”.

A kötet többi része az 1718 és 1721. évi vizitációk jegyzőkönyvét tartalmazza, ezek az udvarhelyi egyházmegyéből fennmaradt legrégibb vizitációs jegyzőkönyvek.

A XIX. századi jegyzőkönyvek 1860-ig tartanak a kimutatás szerint. Az azutáni jegyzőkönyvekről nem készült összeírás, de azok is a levéltárban őriztetnek.

II. Az egyházközségi iratokat 125 csomóba rendezte az 1874. évi levéltárrendezés. A csomók nagy része az egyházközségek nevét viseli, de vannak más szempont szerint kialakított csomók is. A legrégibb és fontosabb iratok közül azoknak közöljük rövid kivonatát, amelyek ma is megvannak a levéltárban, arab számmal jelölve a csomó-számát s azon belül kis betűkkel különböztetve meg az egyes iratokat:

1. Fejedelmi rendeletek. A tizenöt levél közül kiemeljük az alábbiakat:
 - a). Bethlen Gábor nemesítő levele az orthodoxus papok gyermekeinek (1629).
 - b). Bocskai István rendelete: a papok özvegyei és árvái mentesek a közterhek alól (1605).
 - c). Apafi Mihály a vallás ügyében tartandó tárgyalásokra hívja meg Eszéki István esperest az udvarhelyi egyházmegyei prédikátorokkal és az udvarhelyi mesterrel együtt (1671).¹³

¹² A *Matricula* 284—94 és 302. lapján olvasnató határozatokat tette közzé Nagy Lajos, *Régi egyházfegyelmi szabályok az udvarhelyi egyházmegyében*; Az Út. 1932. 63—72.

¹³ Közzölte Koncz József, I. Apafi Mihály convocatoriája 1671-ben: *Protestáns Közlöny*. 1883. 244.

- d). A gubernium rendelete a házassági perekkel (válás kimondása) kapcsolatosan (1732).
- e). Bethlen Gábor a Szenttamásra járó református lelkészek megvédelmezését rendeli el a tiszteknek (1618).
- f). Apafi Mihály rendelete a kissolymosi, szenterzsébeti és bőzödi szombatosok ügyében (1662).
- g). Rákóczi Zsigmond rendelete, hogy az egy portán lakó családok külön-külön fizessék a papbért (1607).
- h). A főkonzisztórium rendelete ugyanebben a tárgyban (1780).
- i). I. Rákóczi György mandatoriája Csernátfalvi János esperesnek az udvarhelyszéki ekklézsiák és papok megvizsgálására (1644).
- 2. A g y a g f a l v a: Birtoklevelek, adománylevelek, kontraktusok 1754-től
- 3. B e t f a l v a, A l s ó s i m é n f a l v a: a) Kassay Sámuel esperes (1802—1813) kéri Udvarhelyszék tisztjeit, számlálják össze az Alsósiménfalva környékén lakó reformátusokat, hogy lehessen őket is Alsósiménfalvához beosztani. E kérdés az alsósiménfalvi egyház anyasításával függött össze.
- 4. B i k a f a l v a: Több levél Bikafalvának Felsőboldogasszonyfalvától való elválásával és anyasításával kapcsolatban.
- 3. F e l s ő b o l d o g a s s z o n y f a l v a: Több levél Felsőboldogasszonyfalva és Bikafalva közötti viszálykodásokról és megegyezésekről. (1721—1776).
- 6. B ő z ö d é s B ő z ö d ú j f a l ú: XVIII. századi birtoklevelek.
- 7. D o b ó f a l v a: testamentumok, jelentések a paróchia telkéről, egyházi vagyonról 1764-től kezdve.
- 6. F e j é r e g y h á z a, S á r p a t a k:
 - a) I. Rákóczi György adománylevele a fejéregyházi papnak 1649.
 - b) Fogarasi György fejéregyházi pap kéri az esperest, hogy eszközje ki a fiskustól járó fizetését, amelyet 6 éve már nem kap. 1704.
- 10. H é j j a s f a l v a: hét levél 1639—1664-ből az I. Rákóczi Györgytől elrendelt és Bethlen János által lefolytatott egyházi vizsgálatról, amely az unitárius egyházal szemben megszervezte és megerősítette a református ekklézsiát.¹⁴ Levelek a sárdi és a voldorfi filiák állapotáról.
- 11. H é v i z, A l s ó r á k ó s: a két egyház vagyonára, jövedelmére vonatkozó levelek.
- 12. H o d g y a, K á n y á d, D e r z s: Bethlen Erzsébet és Sebesi Jób pátronusok 1723-ban kéri az esperest, hogy a derzsi egyház Kányádhoz csatoltassék.
- 13. S z é k e l y k e r e s z t ú r: a keresztúri nagy templom és a parochiális

¹⁴ Kiadta Koncz József, A héjasfalvi orthodoxus és unitárius atyafiaknak tusakodása a XVII. százban: Keresztény Magvető (alább ezután: K. M.) 1884. 27—32.

- fundus iránt a reformátusok és unitáriusok között lett határozatnak kopiája. (1646).¹⁵
14. K ü s m ö d: az egyház és magánosok közti birtokcserére vonatkozó levelek (1718—1779).
 15. M o h a:
 - a) A mohai posszeszorok levele azon jobbágyságok megbüntetése iránt, akik, a dézsmát nem adták meg. (1627).
 - b) I. Rákóczi György rendelete a mohai papnak járó dézsmaquarta helyreállításáról. (1634).
 - c) Jelentés a mohaiaknak a dézsmában való csalárdságukról (1642).
 16. M u z s n a: E csomó teljesen hiányzik. Ezt különösen fájjaljuk, mert az 1874. évi regestrum nagyon fontos, nemcsak egyháztörténeti, hanem köztörténeti becsú iratokat sorol fel:
 - a) 19 levél 1642—1647-ből a muzsnai templom és parókhia ügyében tartott fejedelmi vizsgálatokról, amelyek eredményeként a templom és a parókhia a református híveknek ítéltetett.¹⁶
 - b) I. Rákóczi György fejedelem rendelete a muzsnai papi bérről. 1647.
 - c) A muzsnai egyház földeinek regestruma. (1648).
 - d) A muzsnai egyház kéri Forgách Simon gróf kurucgenerálist, hogy az egyházfit bocsássa haza táborából, hogy építse fel a parókhát, mert a németek mindent elpusztítottak s uincsen hol lakják a pap. (1704).
 17. P a r a j d: cserelevelek, szerződések, az egyház javára szóló végrendelezések 1706-tól kezdve.
 18. P e t e k:
 - a) Brandenburgi Katalin rendelete, hogy a petekiek minden gabonájukból adjanak dézsmát a papnak. (1630).
 - b) Rákóczi György két rendelete a dézsma ügyében. (1631).
 - c) A peteki ekklézsia kötelezvénnye, hogy a jövőben senmi ürrügy alatt sem bujnak ki a dézsma megadása alól. (1632).
 - d) Apafi Mihály rendelete aziránt, hogy a peteki, mohai, szederjesi, héjjasfalvi és fehéregyházi papoknak a magyarok helyére költözött románok is adják meg a dézsmát. (1672).
 - e) A főkonzisztorium az udvarhelyi Kurátorátushoz a mohai, peteki és héjjasfalvi dézsmák kiadása ügyében. (1743).
 - f) Kovásznai István esperes (1777—1802) levele báró Henter Antalhoz és báró Henter Antal két levele, kötelezvénnye az általa lefoglalt peteki dézsma-quarta kiadása ügyében. (1795).
 19. R u g o n f a l v a: az egész levéltári csomó hiányzik. A jegyzék szerint egyéb irások mellett Bethlen Gábor 2 rendelete volt benne 1618-ból és 1619-ből, amelyekben a rugonfalvi templomnak a rugonfalvi és betfalvi reformátusok számára való átadását rendelte el.¹⁷

¹⁵ Közzétette Koncz, Adatok az udvarhelyszéki orthodoxus és unitárius atyafiak XVII. száz esztendőbeli történelméhez: KM. 1834. 163—6.

¹⁶ E levelek közül néhányat közölt Koncz, KM. 1884. 94—7.

¹⁷ Közölte Koncz, KM. 1884. 163—6.

20. Felsősófalva, Alsósófalva, Nagysoly mos: 1744—1830 közötti levelek voltak e csomóban, összesen 36 darab; valamennyi hiányzik.
21. Kissoly mos: a régestrum szerint 22 levél volt benne; most valamennyi hiányzik. A két legrégibb irat 1638-ból és 1640-ből való volt, s a templomnak, meg a parochiának a zsidózóktól való elvételére s a reformátusoknak való átadására vonatkozott.¹⁸
22. Sükő, Telekfalva: az egyház javára tett végrendelezések adományok, adásvételi szerződések, a legrégibbek 1667-, 1677- és 1711-ből.
23. Szed er jes:
 - a) Barcsai Ákos urasztali tárgyakat adományoz a szederjesi és az újszékelyi egyháznak. (1648).
 - b) Barcsai Ákos kötelezi magát és utódait, hogy a szederjesi papnak kiadja a dézsma quartáját. (1640).
 - c) II. Rákóczi György adománylevele a szederjesi dézsmáról. (1652).
 - d) Jósika István által elvett szederjesi dézsma dolgáról való perfolrás és deliberátum. (1666).
 - e) Jósika István egyezkedése a szederjesi dézsma ügyében. (1667).
 - f) Jelentés a szederjesi dézsmáról. (1668).
 - g) A főkonzisztorium levele: ha Szed er jes a munténiai Bucsézdí bojércsalád birtoka lesz, akár eladják, akár megtartják, az ekklézsia előljárói a birtokbaiktatás alkalmával jelentsék, hogy a quarta a református papot illeti meg. (1791).
 - h) Mintegy 35 levél volt gróf Székely Ádámnak a szederjesi ekklézsiának adományozott 1000 frt. készpénzből és földekből álló testaméntumával kapcsolatban az egyházmegye levéltárában. E levelek azonban ma hiányoznak.
24. Sz enter z sé bet, Sz ent m ár ton, Sz ent p ál:
 - a) A szenterzsébeti egyház ezüst poharának erőszakos elfoglalása. (1710).
 - b) Ugron Pál levele az espereshez a homoródszentmártoni egyház fundálásáról. (1777).
 - c) A homoródkeményfalvi reformátusoknak a homoródszentmártoni anyaegyházhoz tett magok kötelezéséről. (1776).
 - d) Levél arról, hogy a birtokos urak közül ki mit ígért a homoródszentpáli pap tartásához. (1739).
 - e) A homoródszentpáli egyházi telek ügyében kötött szerződés (1739).
25. C se ke fa l va, Sz ent á b ra h á m: birtoklevelek, szerződések. A legrégibb irat I. Rákóczi György levele, amelyben a csekefalvi református egyháznak templomhelyet adományoz (1640).¹⁹
26. Újszékely: a 22 levélből álló iratsomó, amelynek legrégibb darabja a régestrum szerint 1670-ből való volt, ma nincs meg a levéltárban.

¹⁸ Kiadta Koncz, A kissolymosi Unitárius Ekklézsia történetéhez: KM. 1882. 107—10.

¹⁹ Kiadta Koncz, KM. 1884. 163—6.

27. V o l d o r f: az egyház javára tett testamentumok 1646-ból és 1665-ből.
28. Árvák levelei.
29. A Hora-támadás idejéből való levelek.
- 30-31. Guberniumi dekrétumok, a Főkonzisztorium rendeletei.
32. II. József egyházi rendeletei.
35. Generalis és partialis synodusok határozatai.
38. „Régiségek”:
 - a) 9 levél 1631—1639-ből: „zsidózókkal és unitáriusokkal való bajlódása a reformátusoknak”²⁰
 - b) Dobák András rugonfalvi pap pere 1717-ben, amiért a miseáldozatot kisebbítette.
 - c) „A pestises időkben kitett pontok az egészség megőrzésére” (1709).
 - d) „A népesség felszámoltatása tractusok szerint” (1766).
 - e) Jelentés arról, hogy mikép vonult be a pápista vallás Zetelakára.
46. K ő r i s p a t a k: 7 levél a regestrum szerint, mind hiányzik.
47. M á t i s f a l v a: 9 levél az 1874-i kimutatás szerint; hiányzanak.
62. Vegyes iratok:
 - a) Csernátfalusi Márton sófalvi pap esperessé választása 1746-ban.
 - b) Az agyagfalvi generalis vizitáció pontjai 1769-ben.
 - c) Esperesi körlevelek (1777, 1779).
73. Tractus levelei 1788-ban a török háború alatt hová rejtettek el.
120. Egyházközségi conscriptiók 1810-ből.²¹

3. A sepsi egyházmegye levéltára

I. A háromszéki egyházmegyék levéltári anyagának ismertetése előtt, a H á r o m s z é k i K o m m u n i t á s fennmaradt jegyzőkönyveiről kell megemlékeznünk ²² Két XVII. századi és három XVIII. századi kommunítási jegyzőkönyvet találtunk 1942. évi kutatásaink alkalmával. Ezek közül a XVIII. századi kommunítási jegyzőkönyveket az elnöklő egyház-

²⁰ E levelek nincsenek ma a levéltárban, nagy részüket közölte Koncz József, Az erdélyi ev. ref. egyház vallásszérelmei 1631-ben betérjesztve I. Rákóczi György fejedelemhez orvoslás végett: Protestáns Közlöny, 1832. 380—1, 388—9, és 422—3, valamint A szenterzsébeti, nagy- és kissolymosi és böződi unitárius templomok átadása a reformátusoknak 1639-ben, KM. 1882. 217—23.

²¹ Nagy Lajos esperes úr szóbeli közlése szerint a levéltár állapotában az 1944 évi háborús események nem okoztak változást.

²² A Háromszéki Kommunitás „relikviáit”, jegyzőkönyveit, irattárát 1871-ben leltárba foglalták Nagy Sándor, Göde Károly, Demes Péter, Borbát Pál, Csákány József, Sebestyén Károly református lelkészek, Kis Mihály unitárius esperes, Bora Elek, Antal Zsigmond és Finta János világi képviselők s az egész gyűjteményt a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó-Kollégiumban helyezték el. A kollégium egyik zugába került gyűjteményt 1894-ben újra felfedezte, rendezte s új, kibővített leltárba foglalta Benke István kollégiumi tanár, könyvtárnok. E leltár kiadatott a Protestáns Közlöny 1894. 413—9. 1.-jén. 1942-ben az időközben történt költöztetések és az 1940. évi földrengés miatt össze-vissza do-

megyei esperes a maga egyházmegyei jegyzőkönyvébe vezette be. Ezért említjük meg e helyen az orbai és sepsi egyházmegyéek legrégibb jegyzőkönyveit, mivel mindkettő őriz kommunítási határozatokat:

1. Az orbai egyházmegye legrégibb jegyzőkönyve „Protocollon quindenale 1665—1686.” Rongyolt bőrtáblában szakadozott negyedré alakú, számozatlan lapok alkotják a jegyzőkönyvet. Első bejegyzése is kommunítási vonatkozású: „Levata in Congregatione Eccliarum Orthodoxarum Trisedianarum in Sedi Siculicali Orbai et signanter in Eccla Baratösina celebrata A. 1665 die 11 Febr.” A jegyzőkönyvet Csutak Vilmos kivette az orbai egyházmegyei levéltárból s a Székely Nemzeti Múzeum levéltárában helyezte el.²³

2. A sepsi egyházmegye legrégibb jegyzőkönyve: „Protocollon quindenale 1668—1700” szintén tartalmazott kommunítási határozatokat.²⁴

A kommunitás XVIII. századeleji új megszervezése, ügykörének és ügyrendjének egyre pontosabb megállapítása külön kommunítási jegyzőkönyvek megindítását tette szükségessé. Bár ezután is előfordult, hogy egyes sepsi egyházmegyei könyvekbe írták be a kommunítási ülések jegyzőkönyvét (így pl. a sepsi egyházmegye egyik 1725-ben megindított kötetének még ezt a címet adták: „Protocollum quindenale, partiale, vizitationum et communitatis sive Liber iuridicus”).

3. Az első önálló kommunítási jegyzőkönyv 1718-ban indult meg. A negyedré alakú, bőrbekötött, jó állapotban lévő kötet, címlapja: Sanctae Communitatis Trisediensis Protocholon Ecclesiasticum, in quo causarum Ecclesiasticarum Per viam Apellationis ad Sanctam Communitatem devolutarum Copiae reperiuntur, Cum Observationibus et Constitutionibus ad Ecclesiasticam Disciplinam Pertinentibus.” — A cím meghatározza a kommunitás által tárgyalt ügyek jellegét is. A kommunitás jegyzője, aki az első bejegyzéseket tette, CSERNÁTONI SÁMUEL kézdi egyházmegyei jegyző, kézdivásárhelyi lelkész volt. A kötet 1718—1750-ig örökítette meg a kommunitás történetét. Utolsó lapjaira a kommunításra vonatkozó fontosabb rendeleteket és határozatokat másolták le:

a) „Copia Supplicis Libellis ad Excelsum Regioprincipatis Trannae Gu bernium nomine venerabilis Cleri Trisedientis humillima porrectum.

b) bált állapotban találtam meg néhány kommunítási jegyzőkönyvet a Kollégium egyik helyiségében összekeveredve a sepsi egyházmegyei levéltár iratanyagával. A jegyzőkönyveket akkor Kiss Árpád kollégiumi vallásnár vette magához. Tólkés József esperes úrtól nyert tájékoztatás szerint a Kollégiumban volt egyházmegyei levéltári anyag a közte lévő kommunítási jegyzőkönyvekkel együtt 1943-ban a sepsi egyházmegye új helyiségében, a tanácsterem egyik elkerített részében helyeztetett el. Tólkés esperes úrtól nyert felvilágosítás szerint ez a levéltári anyag 1944-ben nem menekített el.

²³ A Székely Nemzeti Múzeum igazgatóságától 1946. áprilisában kapott tájékoztatás szerint ez a jegyzőkönyv ma is a múzeum levéltárában van.

²⁴ Elpusztult a Székely Nemzeti Múzeum elszállított többi levéltári anyagával együtt az 1944—45. évi háborús események következtében.

- b) *Puncta primi Privilegii.*
- c) *Copia Commissionis Gubernialis nunc recenter pro renata emanatae.*
- d) *Constitutiones S. Communitatis Trisediensis Ao 1743 in Congregatione Retyini habita.*
- e) *Constitutiones pro S. Communitate conclusa in S. Visitatione Generale Zabolaini celebrata auspiciis Plur. Rndi ac Clarissimi Georgii Bonyhai Eccliarum Ref. Tranium Superattendentis Anno 1734.*
- f) *Constitutiones ac observationes Sanctae Communitatis R. Trium Sedium Siculicalium, cum anno-Tractu Erdövidekiensi Usuatae et Observatae.*

4. E kötet folytatása a „*Protocollon Venerabilis Communitatis 1750—1778*”. A jegyzőkönyv első 31 lapja felsorolja a négy református egyházmegye és az unitárius senioratus papjainak, mestereinek, pap- és mesterözvegyeknek 1750. évi névsorát. Negyedréti alakú, jó állapotban lévő bőrbe kötött könyv, 488 számozott lap terjedelmű.

5. Nagyértékű forrásmunka mind Háromszék, mind az egész erdélyi református egyház története szempontjából az 1747-ben Szentannai Mihály orbai esperes, kommunális elnök által összegyűjtött és Martonosi Mihály sepsi esperes meg Vásárhelyi János egyházmegyei jegyző által jegyzőkönyvbe foglalt főhatósági, guberniumi, főkonzisztoriumi rendeletek gyűjteménye. A lemásolt iratok rendje 1698-ban kezdődik és 1776-ig tart.

II. A sepsi egyházmegyei és egyházvizsgálati jegyzőkönyvek. E jegyzőkönyvek az egyházmegye letétjeként, egyes egyházközségek jegyzőkönyveivel együtt Sepsiszentgyörgyön a Székely Nemzeti Múzeumban őriztettek. Az 1944—45. évi háborús események következtében csak egyes, a XIX. század második feléből származó kötetek maradtak meg. Emlékezet okáért azonban leközlöm, hogy 1942-ben milyen darabokból állott a levéltár.

a) 1668—1748 közötti osztatlan jegyzőkönyvek. Négy kötet, ezek szolgálták mind a partialis synodus határozatainak, mind az egyházmegyei vizitációk döntéseinek a megőrkítésére.

Az elsőt, mely 1668—1700 közötti feljegyzéseket tartalmazott, ismeretlen a kommunális jegyzőkönyvek felsorolása rendjén. A második ugyanolyan rongyolt, számozatlan lapokból álló, rossz írású kötet volt, 1701-től 1725-ig szolgált az egyházmegyei események megőrkítésére.

A „*Protocollum quindenale, partiale, visitatorium et comunitalis sive Liber iuridicus 1725—1737*” 454 ívrét-alakú lapból állott. Az 1725—1728. évi quindenalis és partialis jegyzőkönyvek után, három vizitáció alkalmával tárgyalt fegyelmi és bírósági ügyeket örököltette meg. A kötet 78—175. lapján az első ismert, sepsi egyházmegyei vizitáció jegyzőkönyve volt 1728—1729-ből. A vizitáció jellegére rámutatott e rész felirata: „*Series causarum forensium ac Difficultatum Ecclesiarum in Inclita Sede Siculicali, Sepsi, Partipusque (!) Committatus Álbensis.*” A 37 sepsi egyházmegyei anya- és leányház közül ez a vizitáció nem jegyzett fel semmit Bodokról, Szentkirályról, Körispatakról és Kökösről. A kötet további része az 1732 és az 1735—1736. évi kánoni egyházvizsgálat jegy-

zőkönyvét tartalmazta a négy említett egyházközségre vonatkozó adatokkal együtt.

A negyedik vegyes tartalmú jegyzőkönyv, a „Protokolon, sive Liber iuridicus 1737—1748” quindenalis széki és partialis synodusi feljegyzések mellett a 118—183. és 208—222. lapon az 1742. évi vizitáció jegyzőkönyvét tartalmazta.

b). 1748—1797. partialis synodusi jegyzőkönyvek. A vizitációk számára e korszakban már külön köteteket nyitottak. Öt partialis synodusi jegyzőkönyv, terjedelmük 6—800 lap, időrendjük a következő volt:

„Protokolon sive Liber Iuridicus Tractus Sepsiensis 1748—1757.” „Protokolon (1757—1765).” „Protocollon quindenale 1765—1779.” „Protocollon quindenale et partiale 1779—1782, 1790—1792.” „Protocollon quindenale 1797” 1—445. lapján az 1782—1789. közötti quindenális és partialis synodusi határozatokat, a könyv második felében újból kezdődött a számozás és az 1—340 lapon az 1792—1797. évbeliakat jegyezte fel.

c). A XVIII. századi vizitációs jegyzőkönyvek két sorozatot alkottak: Az egyik sorozat kötetei a vizitációk által számbavett egyházközségi vagyonok összeírását tartalmazzák, a másik a vizitációk alkalmával hozott egyházfegyelmi határozatokat.

Az egyházi vagyonok összeírását tartalmazó legrégibb kötet címe: „Urbarium seu Matrix Ecclesiarum Ref. Sepsiensium.” A sepsi egyházmegyei levéltár egyetlen megmaradt régi jegyzőkönyve ez; címlapját leközlöm, mivel az egyházmegyének e kötetet megelőző legelső és már azóta eltűnt összeírásairól is értesít: „Olly könyv, amelyben a Sepsi Reformata Ecclakk mindennemű Bonumi és a holdog emlékezetű Praedecessorokról devenialt Ususi és Observatioi be irattattanak, mellyeket a Neh. Tiszt. Sikó István; Sepsi Székben, Fejér-Vár Megyek nemelly reszeibe es Erdővidéken levő Orthodoxa Ecclakk hűseges vigyázo Esperessinek idejiben, sok regi Regestumokból és jedzesekből szorgalmatosan egybe sze-degetett volt s irasba tött Neh. Tiszt. SAFÁR JÁNOS akkori Uzoni Praedicator, es az említett Ecclack hűtös Notariussa; midőn irnanak ezer hat száz ötven harmadik Esztendőben. Mostan penig regi rongyolottságából s meg avultságából fel vett, es mivel sok pium legatumok is accedáltak az Ecclackhoz ismet meg ujított Tiszt. Vásárhelyi János Ur Esperestsegiben, LISZNYAI INCZE ISTVÁN Uzoni Praedikator és a sepsi Rf. Sz. Fraternitasnak hűtös Notariussa 1728.” A több mint 400 lapos negyedréti alakú kötet az 1728—29, 1735—36, 1742, 1746, 1749, és 1752. évi vizitációk vagyoni összeírásait tartalmazza, valamint néhány más, általános vonatkozású egyházi határozatot, XVIII. századi generális vizitációk rendelkezéseit és a főkonzisztórium végzéseit.²⁵ A következő három XVIII. századi jegyzőkönyv „Urbarium et Protocollum visitationis 1759—1776”, „Protocollon visitatorium 1775—1797” és „Protokollon visitationis de bonis ecclesiarum 1797—1800”. A kötetek elpusztulását annál inkább sajnálhatjuk, mivel lapjaikon több, nagyon részletes, rendszeres összeírás jegyeztetett

²⁵ E jegyzőkönyv a Kolozsvári Református Theológiai Fakultás könyvtárába került s ott őrzetik ma is.

fel, így az első kötetben az 1759–60. évi vizitáció alkalmával készített 258 ívrét levelet megtöltő jegyzék az egyházközségek fekvéseiről, kegy-szerekről, harangokról és pénzvagyonukról.

A vizitációs jegyzőkönyvek második sorozatát az egyházfegyelmi határozatokat tartalmazó kötetek alkották. Az 1728–1742. közötti vizitációk ilyen vonatkozású határozatait a legelső partialis synodusi jegyzőkönyvekben találtuk meg. Ezeket folytatta a MÁRK ISTVÁN sepsiszentgyörgyi lelkész, egyházmegyei jegyző által megindított „Protocollon Visitationum 1746–1757”, mely négy egyházvizsgálat ügyeit jegyezte fel. Folytatása a „Visitatorium Venerabilis Dioeceseos Sepsi Reformatorum” című kötet, tartalmazta az 1759–60, 1762, 1766–67, 1775–76, 1797–1800 és az 1801–1802. évi vizitációk jegyzőkönyveit. Az egyes egyházfegyelmi ügyeket, határozatokat és rendeleteket oly részletességgel jegyezte fel, hogy csak az 1759–60. évi jegyzőkönyv 198 ívrét lapot töltött meg. Múltán sajnálható e kötetek elpusztulása is. Az 1776–1797. közötti egyházfegyelmi vizsgálatokat ugyanazon évek vagyonösszeírásait feljegyző, előbb említett jegyzőkönyv-kötet őrizte.

d). 1797-től kezdve a partialis synodusok jegyzőkönyvei csupán egyházkormányzati, közigazgatási tárgyakat jegyeztek fel, a bírósági határozatok külön kötetbe kerültek. 1942-ben négy kötetet találtam „Partialis synodusok”, „Zsinati jegyzőkönyvek” címen: 1797–1836, 1839–1856, 1856–1865, 1866–1878. s az itt tárgyalt ügyek folytonosságát tovább viszi az 1878–1892. közötti „Egyházmegyei közgyűlési jegyzőkönyv”.²⁶

e). Az egyházmegyei tanács 1871-től vezetett tanácsülési jegyzőkönyvei, összesen öt kötet, 1899-ig vezetnek el.²⁷

f). A XIX. századból 11 bírósági jegyzőkönyvet őrzött a levéltár. 1801-től 1853-ig 9 kötet „Protocollum quindenale” teljes sorozatot alkotott. Az 1853. utániak hiányoztak 1871-ig. Az 1871–1890. közötti időből megmaradt két „köztörvényszéki” jegyzőkönyv a jelzett évek teljes anyagát tartalmazza.²⁸

g). A XIX. századi egyházvizsgálatok jegyzőkönyvét 11 kötet örököltette meg. A kötetek hiánytalan sort alkottak 1802–1891-ig. E jegyzőkönyvek a háborús események következtében mind elpusztultak.

III. Az egyházmegyei levéltár oklevél-anyagáról, az egyházközségi iratokról nem tudok beszámolót adni, mivel azokat 1942-ben az azt megelőző földrengés miatt, a Székely Mikó-Kollégium egyik tanári szobájában össze-vissza dobálva, rendezetlen állapotban találtam. Értesülésem szerint a levéltár új elhelyezésével megindult annak rendezése is.²⁹

²⁶ Az öt kötet közül a négy későbbi ma is a Székely Nemzeti Múzeumban őrzik.

²⁷ Mind az öt kötet megmaradt.

²⁸ A két utóbbi kötet a Székely Nemzeti Múzeumban van ma is.

²⁹ Tótkés József esperes úr szíves közlése.

4. Az erdővidéki egyházmegye levéltára

Az erdővidéki egyházmegye levéltára volt a háromszéki egyházi levéltárak között a leggazdagabb anyagú. 1942-ben a levéltár teljes anyaga Baróton az Erdővidéki Takarékpénztár gyűléstermében volt elhelyezve. Az egyházmegye régi feljegyzéseinek megmentésére SZOKOLYAI A. ISTVÁN nagybaconi lelkész és erdővidéki esperes tette az első lépéseket 1701-ben, amint ezt róla Benkő József feljegyezte:³⁰ „A' Tractusbéli Papok Jövedelméről, Eklesiák földjeiről és fundussairól könyve is a' Tractusnak el vevészett volt az 1690-beli háborúban: mely helyett ez az ember (szép és tiszta író is lévén) készített más Urbariumot (amint most nevezik) az 1603, 1620, 1635, 1656, 1666, 1672, 1680, 1693, 1701. Esztendőkbéli Visitationumokból in folio, e Titulussal: Liber Ecclesiarum Reformatarum Erdővidékiensium, ex antiquis exemplaribus collectus industria Rdi ac Clarissimi Viri, Dni Stephani A. Szokolyai. A' Causakat is más könyvbe jó moddall iratta, mely in folio ilyen Titulussal van: Protocollum Causarum in Foro Ecclesiastico agitatare A. 1701”

Az egyházmegye régi jegyzőkönyveit újból összeszedegette BENKŐ JÓZSEF, akinek 1770-ben írt, kéziratban maradt „Filius Posthumus” című egyházmegye-története a levéltár gondos átvizsgálását bizonyítja.

A levéltár további történetét így örökítette meg annak 1859. évi rendezője, BENEDEK JÓZSEF olaszteleki lelkész és esperes: „Ezen levéltár ez előtti időkben is rendeztetett, Erdővidéki Esperes és Középajtai pap JÓZSA JÁNOS szedte volt rendbe a' 1817, 1818-dik években, de azutáni Esperes és Nagy Baczoni lelkész, Incze Simeon idejében 1827-ben egy szerencsétlen tűz ütven ki magát Nagy Baczonban, — a' papi lakról a' midőn vitetnék ki a' levéltár, a' mint Incze Simeon Esperes feljegyezte, a levéltár ajtaji leszakadtak, a levelek kiomlottak, s következésképpen az eddigi rend összebomlott, a levelek összezavarodtak, s még vészett is el azokból, a mint az emlitem esperesi jegyzés bizonyítja; ilyen zavart állapotban jöttek hozzám az egyházmegye levelei s e felett a levéltár sem volt elég tágas, a kormány változással mind inkább szaporodó levelek alkalmas elhelyeztetésére; e két ok indított engemet, hogy új levéltárt csináltassak, és a leveleket rendezzem”.³¹

Az 1859. évi rendezés beosztásán mit sem változtatva, még két alkalommal végeztek a levéltárban rendező, helyreállító munkát. Az első e kettő közül, 1899-ben történt; erről az egyes iratokon, jegyzőkönyveken lévő régi regestrumi jelek, számok tudósítanak. Az utóbbi rendezés KOVÁCS SÁNDOR baróti lelkész, későbbi esperes munkája. Kovács 1902-ben lett baróti pap, s odajövelekor a levéltárat a református iskola épületében a megelőző évben kiöntött baróti patak iszapja által elborítva találta. Az iratokat, jegyzőkönyveket megtisztította és rendbe rakta.³² A levél-

³⁰ Filius Posthumus 53—4.

³¹ Levéltár 35. fiók, Nr. 5. Repertorium a levéltárról.

³² Kovács Sándor szíves szóbeli közlése.

tárhoz egyúttal két kötetre terjedő mutatót készített. Az első kötet a levéltár helyrajzi rendjét követve, sorszám szerint közli az egyes iratok rövid kivonatát és dátumát, a jegyzőkönyvek címiratát és időpontját. A másik mutató-kötet alfabetikus rendű s a bírósági iratokban való eligazításul szolgál, feltüntetve az alperes, a felperes és a község nevét. A névsoron belül időrendet követ.

A levéltár régi anyagát az egyházmegye 1943. júliusában átadta a Székely Nemzeti Múzeumnak az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsától nyert felhatalmazás alapján. Az átadás alkalmával az egyházmegye fenntartotta magának azt a jogot, hogy ha annak szükségét látja, visszavehesse és elszállíttathassa levéltárát. Az átadott erdővidéki anyag a Székely Nemzeti Múzeum levéltára 1944. őszén való elmenekítése rendjén — egy XIX. századi házassági iratköteg kivételével — elpusztult. Az egyházmegye kezelésében maradt újabb levéltári anyag az 1944. évi háborús események következtében feldulatott s 1946. januárjában még rendezetlen állapotban volt, úgyhogy az esetlegesen bekövetkezett károsodást nem lehetett addig megállapítani.³³

Az alábbiakban a levéltár 1942-ben talált rendje szerint ismertetem a régebbi, akkor még megvolt nagyértékű anyagot, feltüntetve a Múzeumnak átadott és elpusztult köteteket és iratsomókat.

A levéltár akkori rendje tárgyszerinti csoportosítást követett, s két szekrényben volt elrendezve. Az „A” szekrény 37 fiókot tartalmazott: az 1—17. számú fiókok az egyházközségek iratait őrizték a következő sorrend szerint: 1. Bardóc, 2. Barót, 3. Bibarcfalva, 4. Bodos, 5. Bölön, 6. Erdőfüle, 7. Kisbacon, 8. Köpec, 9. Közéapajta, 10. Magyarhermány, 11. Miklósvár, 12. Nagyajta, 13. Nagybacon, 14. Olasztelek, 15. Székelyszáldobos, 16. Vargyas, 17. Szárazajta. Az iratanyag a legtöbb egyházközség fiókjában 1770—1780. körül kezdődött, 1750. előtről egyetlen iratot találtam, a 2. számú fiókban: tanusítvány 1729-ből arról, hogy a baróti római katolikus plébános egyház szolgálat végzése miatt megnevegette a bibarcfalvi református lelkészt.

A 17—20. számú fiókokban voltak elhelyezve az egyházvizsgálati jegyzőkönyvek.

Az egyházvizsgálati jegyzőkönyvek közül a legrégibb kötet jelzete XVII/1 volt, valamelyik újjárendezés vagy felülvizsgálat alkalmával azonban elkerült e helyéről s a partialis synodusi jegyzőkönyvek közé osztatott be XXII/5. új jelzéssel. Pergamentbe kötött, negyedrétaalakú kötet volt, mely 196 utólag számozott lapot tartalmazott. Címlapja s az első lap felső része hiányzott. 1—5 lapján 10 egyházközség következő adatait őrizte: a pap és a deák jövedelme, az esküdtek és az egyházfiak neve. Az összeírt egyházközségek neve mellett a következő évszámokat találtam: Köpec 1604, Miklósvár 1610, Bölön 1603. A második összeírás a jegyzőkönyv 6—16. lapján az 1603. évi vizitáció regestruma volt: az egyes egyházközségek földjeinek és egyéb vagyonának leírása. Ennek az összeírásnak is hiányzott a címirata, mivel a kötet első fele lapjainak tetejét

³³ Nagy Elek esperes úr tájékoztató levele (1946. január 8.).

egér rágta szét. A címirat 4 sorából egy-egy szó volt csak kiolvasható: „... Ecclesiarum ... Siculicarum ... Orbai factum ... 1603”. Ez az összeírás 9 egyházközségre terjedt ki. A megelőző listához mérve, itt kimaradt Bardóc, Köpec és Miklósvára, szerepelt azonban Szárazajta és Hermány. Hiányos címirata arra az állapotra mutatott, amikor egy esperes vizitálta az összes háromszéki református egyházakat. A következő, 1620-beli vizi-1669-ből, 1673-ból és 1680-ból. A feljegyzések legnagyobb része a vagyoni helyzetét, papi, deáki jövedelmeit megörökítő vizitáció a hiányos címirat szerint TORJAI SZÉKELY PÉTER sepsi esperes nevéhez fűződött. A jegyzőkönyv az említetteken kívül az 1635, 1656, 1660, 1672 és 1693—1694. évbéli, az egész egyházmegyére kiterjedő vizitáció írásos feljegyzéseit örökítette meg, valamint egyes községekre vonatkozó adatokat 1666-ból, 1669-ből 1673-ból és 1680-ból. A feljegyzések legnagyobb része a vagyoni állapotra és az egyházi tisztviselők jövedelmére vonatkozott, fegyelmi ügyekben hozott határozatokat örökített meg az 1680. évi és az 1693—1694. évi vizitáció jegyzőkönyve. A kötet 145—196. lapján Szokolyai A. István esperes 1701-ben tartott egyházvizsgálatának részletes, rendszeres jegyzőkönyve nem olvasható. A kötet átforgatása ahhoz a megállapításhoz vezetett, hogy nem utólagos másolat, hanem az egyes vizitációk idején írt, eredeti jegyzőkönyvek voltak a kezünkben s az 1682 utáni kötési tábla³⁴ a különálló jegyzőkönyvek későbbi bekötésére, vagy a jegyzőkönyvkötet újrakötésére engedett következtetni.

A levéltárnak összesen négy fiókját megtöltő egyházvizsgálati jegyzőkönyvek közül csak ez első jegyzőkönyvet követő, azóta elpusztult legrégibb köteteket említjük meg:

XVII/2. „Acta visitationis inchoatae anno 1715 31 Január.” Hermányi Péter esperes egyházlátogatásáról tett feljegyzések.

XVII/3. Protocollon visitatorium 1724—1749.

XVII/4. Protocollon visitationis 1752—1767.

XVII/5. Protocollon visitationis 1775—1780. Benkő József egyházmegyei jegyző szépírási, gondos munkája volt.

XVII/6. Protocollon visitationis 1790—1791.

XVII/7. Protocollon visitationis 1796—1799.

A feltüntetett egyházvizsgálati jegyzőkönyvek mind, valamint a XIX. századiak is, átadattak a Székely Nemzeti Múzeumnak és 1944-ben elpusztultak.

A levéltár 21. és 22. fiókja őrizte a partialis synodusok és a quindenális székek jegyzőkönyveit 1690—1869-ig.

XXI. levéltári jelzet alatt a XVIII. századi, XXII. alatt a XIX. századi jegyzőkönyvek voltak. Közöljük a XXI. alatti kötetek címét és időpontját:

XXI/1. Protocollum causerum fori spiritualis (1690—1705). A nagyrétékű jegyzőkönyv 1902 után kikölesönöztetett s azóta nem került vissza a levéltárba.

XXI/2. Protocollum causerum in foro ecclesiastico agitarum 1701—

³⁴ A kötet táblájába egy 1682-ben Debrecenben kiadott prédikációs könyv két ívét foglalták bele.

1728. Ez volt az a könyv, amelyről Benkő József Szokolyai. A. István esperesről írva, megemlékezik.

XXI/3. Partialis synodusok és quindenális székek jegyzőkönyve 1728—1753.

XXI/4. Protocollum venerabilis cleri reformati dioeceseos Erdővidékiensis 1753—1765.

XXI/5. Venerabilis cleri reformati dioeceseos Erdővidékiensis protocol-lum, sive liber competens causas ecclesiasticas. 1767—1780.

XXI/6. Protocollum causarum eccl. 1781—1789.

XXI/7. Protocollum 1789—1798.

23—24. fiók: az Egyházi Főtanács leiratai. A 23. fiók egy vaskos kötetet őrzött, melyben az 1788—1810 közötti leiratok voltak egy helyre gyűjtve a püspöki és esperesi levelekkel együtt. A XVIII. századi le-iratok e köteten kívül két iratcsomóba foglaltattak: az egyikbe az 1755—1796 (66 db.), a másikba az 1797—1820 évbéli (71 db.).

A levéltár további rekeszeiben a következő tartalmú iratcsoportok voltak elhelyezve: 25. fiók: világi hatóságok rendeletei, királyi rendeletek 1762-től, guberniumi rendeletek 1770-től, a katonai parancsnokság hivata-los átiratai az egyházmegyéhez (1768—1840), főkirálybírói rendeletek (1799—1870). 26. fiók: komunitási levelek (1769—1866) és az egyházmegyei főgondnokok levelei (1766—1867). 27. fiók: statisztikai kimutatások az egyházmegye népesedési viszonyairól 1804 után. 28. fiók: iskolai iratok 1787-től kezdve. 29. fiók: egyházközségi választói névjegyzékek. 30. fiók: A generalis synodus egyes határozatai (1768—1864). 31. fiók: püs-pöki leiratok 1753-tól. 32. fiók: esperesi körlevelek 1773-tól. 33. fiók: lel-tárak és összeírások. Itt az első kötet a levéltári jegyzék szerint Szokolyai A. István említett munkája az 1701. évi „Liber ecclesiarum re-formatarum Erdővidékiensium”. E kötet már 1942-ben is hiányzott a levéltárból. Az 1942-ben megvolt legrégebbi leltárak és összeírások a kö-vetkezők voltak: XXXIII/10 jelzet alatt: „Vagyonleltár az erdővidéki református egyházak fekvő javairól 1756.” XXXIII/11. „Kimutatás a pa-pok és iskolatanítók javadalmazásáról 1756.” XXXII/2.: Külön névsorok az erdővidéki református egyházakban lakó nemesekről, katonákról és jobbágyokról, 1765. 34. fiók: XIX. századi egyházmegyei tanácsulési jegyzőkönyvek. 35—37. fiók: vegyes iratok.

Az összes itt külön kiemelt iratok és jegyzőkönyvek benne foglal-tak a Székely Nemzeti Múzeumnak átadott s azután elpusztult anyagban. A levéltár „C” jelzésű szekrénye a házassági perek iratait tartalmazta. Ebből 56 csomag irat (1—743. szám) átadottak szintén a Múzeumnak, s egy XIX. századi iratköteg kivételével ezek is megsemmisültek.

Az erdővidéki levéltár külön őrzött nagy értékét képezte Benkő József 1770-ben írt egyházmegyei története: „Filius Posthumus, vagyis Attya Halála Után született Fiú; Az az Az Erdővidéki Református Trac-tusban a Reformationnak idejétől fogva, a feledékenység által sok eszten-

dők alatt eltemetett Egyházi Dolgoknak... felelevenítetések...”³⁵ E kézirat az eddig említettekhez hasonlóan bekerült a múzeumi anyagba és megsemmisült. Két másolata azonban megmaradt, az egyik a Kolozsvári Református Theológiai Fakultás könyvtárában, a másik a Székely Nemzeti Múzeum el nem szállított, Sepsiszentgyörgyön maradt anyagában.³⁶

5. Az orbai egyházmegye levéltára

Az egyházmegyei levéltár az esperesi hivatalban van elhelyezve, 1942-ben Barátoson volt, azóta átszállított Pákéba s az 1944. évi háborús események következtében sem szenvedett károsodást. A levéltár 1911-ben nyerte el mai rendjét. A nem nagy terjedelmű, de gondos rendben őrzött levéltár anyagához rövid levéltári lajstrom szolgál útmutatóul.

I. Az egyházmegyei jegyzőkönyveket „Törvénykezési jegyzőkönyvek” cím alatt sorolja fel a lajstrom. A két legrégebbi jegyzőkönyv-kötetet Csutak Vilmos a Székely Nemzeti Múzeum Levéltárába vitte be. Az első „Protocollon quindenale” 1665—1686 közötti partialis synodusi, quindenális széki és komunitási határozatokat tartalmaz; a komunitási jegyzőkönyvek között már megemlékeztünk róla. A második kötet „Protocollon Sanctae Diaeceseos Siculicalis Orbai” hasonló tartalmú volt: feljegyzései 1703—1731-ig terjedtek. A kötet végére generalis synodusi határozatokat másoltak (1674, 1702, 1711, 1714 és 1728), valamint a Főkonzisztórium egyik, 1702-ben kiadott rendeletét; „Az Reformátum Consistorium(na)k az Ecclákban levő szolgálatnak békességére nezendő regulamentumi.”³⁷ A törvényszéki jegyzőkönyveket a partialis synodusok határozataival közös kötetbe vezették be 1836-ig. Összesen 11 jegyzőkönyv van 1665—1836 között. 1836 utánról 12 jegyzőkönyvkötetet őriz a levéltár: házassági törvényszéki jegyzőkönyvek 1895-ig, köztörvényszéki jegyzőkönyvek 1904-ig, az egyházmegyei közgyűlés és az egyházmegyei tanács jegyzőkönyvei szintén 1904-ig.

II. Az egyházvizsgálati jegyzőkönyvek két csoportot alkotnak. A régi jegyzőkönyvek az 1677. évi vizitáció feljegyzéseivel kezdődnek. E legrégebbi jegyzőkönyv címlap nélküli, negyedréti alakú, bőrbe kötött kötet, levéltári jelzete: II/1—2. 168 számozott levélből áll, tartalmazza az 1677, 1680, 1694, és 1701. évben tartott egyházvizsgálatok jegyzőkönyvét. A vizitációk mindenike számbavette az egyház vagyonát, feljegyezte az esküdtek nevét, valamint a fegyelmi ügyekben hozott végzéseket. SZALAY A. MÁRTON pávai lelkész, esperes a kötet utolsó levelére (160/b—161/b) 30 pontból álló feljegyzést írt ilyen címmel: „Háromszéki

³⁵ E munka méltatását l. Gróf Mikó Imre, Benkő József élete és munkái. Pest, 1867. 28—9 és 153—4.

³⁶ Árvay József múzeumőr szíves közlése 1946. augusztus 17.

³⁷ A többi, Székely Nemzeti Múzeumba letett anyaggal együtt ez a kötet is megsemmisült. Az orbai levéltár egyetlen 1944-i vesztesége.

Ecclesiáknak régi bevett és szokott Törvényei a vagy ususi, melyek szerint az Ecclesia dirigáltatik." 1701 után másfél évtizedről hiányoznak az egyházvizsgálati jegyzőkönyvek. A levéltár következő, II/3 jelzésű kötete az 1714—1715. évi vizitáció feljegyzéseivel kezdődik. 1714-től 1756-ig 12 egyházvizsgálat adatait jegyezték fel ez ívrét-alakú kötetbe. Az egyes vizsgálatok nemcsak a papi jövedelmeket, egyházi javakat írták össze, hanem a fegyelmi és vitás ügyekben hozott döntéseket is, ezt már a kötet címe is mutatja: „Prothocolon sive Liber Publicus . . . in quo negotia Ecclesiastica tractantur controversiaque secundum jus D/i/v/inum deciduntur." A vizitációs jegyzőkönyvek régi sorozata 1886-ig jegyzi fel az egyházvizsgálatokat. Tíz kötetet alkotnak a jegyzőkönyvek, hozzájuk számíthatjuk tizenegyediknek az egyházmegye 1810. évi általános számbavételéről készített leltárat (jelzett II/16). Az egyházvizsgálati jegyzőkönyvek új sorozata 1919-ben kezdődik.

III. Az egyházközségi iratok az egyházközségek szerint vannak csoportosítva és rendbe rakva. XVIII. századi írás nem akad közöttük, a legkorábbiak Zágon iratcsomójában 1847-ből, Orbaiteleknél 1850-ből, Csomakőrös iratai között, valamint Pápa iratai között 1860-ból valók.

6. A kézdi egyházmegye levéltára

E hiányosan és rendezetlen állapotban talált levéltár az iratok megőrzése tekintetében régebbi nemzedékek gondatlanságát mutatja. A megmaradt iratok minden lajstromozás nélkül az alsócsernátoni templom pítvarában elhelyezett szekrényekben állottak. Az 1944. évi háborús események következtében elhelyezési rendje is megbolygattatott.³⁸ Az alábbiakban azt a néhány feljegyzést közlöm, amelyeket 1942-ben készítettem a levéltárról.

1. A kézdi egyházmegye egyházmegyei jegyzőkönyvei is a XVII. század elején kezdődhetnek. Erre mutat az alsócsernátoni egyház 1709-ből származó protokollumának 6. lapja, amelyen „Fragmentum ex Visitatorio et S. Sedis Protocolo" cím alatt 1615, 1616, 1630, 1642, 1643, 1661, 1662, és 1666. évi adatokat jegyez fel. Talán az egyházmegye összes egyházi irattárainak felkutatásával nyomára lehetne akadni ennek a jegyzőkönyvnek s talán előkerülne az a másik kötet is, amelyet az alsócsernátoni jegyzőkönyv „régii Visitatorium"-nak nevez s amelyből átveszi az egyházközség 1603. évi esküdteinek névsorát.

A levéltárban ma semmilyen XVII. századi emléket nem találunk, sőt a XVIII. századról is csak három jegyzőkönyv-kötet maradt fenn. 1745-ben WASS GÁBOR esperessége idején indították meg azt a jegyzőkönyvet, mely az 1745—1759 között tartott partialisok és quindenálisok határozatainak feljegyzésére szolgált. 433 számozott lapból álló, bőrbe kötött ívrét-

³⁸ Votloncs Miklós esperes úr szóbeli közlése (1945. október 27.).

alakú kötet. Másfél évtized jegyzőkönyveit nem találtuk meg, a következő partialis és quindenális jegyzőkönyv 1775—1781 közötti feljegyzéseket őriz. A harmadik hasonló bírósági és zsinati végzéseket felváltva közlő, XVIII. századból való jegyzőkönyv ideje 1799—1801.

1800 után természetesen gazdagabb anyag maradt a levéltárban, bár a különböző jegyzőkönyv-kötetek nem adnak teljes sorozatot. 1826-ig tartanak azok a kötetek, amelyek egyformán öröközték meg a synodusi és a bírósági végzéseket. 1802—1826 között 4 ilyen jegyzőkönyv-kötetet írtak tele. Innen kezdve az 1826—1885 közötti időszakra külön zsinati jegyzőkönyveket találtunk: összesen 6 kötetet. E sorozat folytatói az egyházmegyei közgyűlési jegyzőkönyvek két kötete az 1886—1890 és az 1900—1906 időközre. A bírósági tárgyalásokról, házassági perekről vezetett jegyzőkönyvek 1826—1895 között 9 kötetet tesznek ki.

II. Az egyházvizsgálati jegyzőkönyvek egy évtizeddel korábbiak maradtak fenn, mint a zsinati és a törvénykezési jegyzőkönyvek. A legrégebbi kötet az 1735—1736 az 1739 és az 1741—1743. évi vizitációk feljegyzéseit tartalmazza a templomi eszközökről, egyházi földekről, a lelkész jövedelmeiről, egyházigazgatási és fegyelmi ügyekben hozott határozatokról. A második kötet az 1744—1756 közötti vizitációkat közli. E kötet megindítója ugyanaz a Wass Gábor albisi lelkész, esperes, akinek a nevét láttuk a legrégebbi quindenális jegyzőkönyv élén. Ugyancsak az ő kezdeményezésének nyomát mutatja a „*Matricula Venerabilis Reformatorum Tracti Kézdiensis 1745—1862*” feliratú kéziratos könyv, mely az egyházmegyei vagyoni összeírás mellett a kézdi lelkészek névsorát örökíti meg a XVIII. század közepétől kezdve a következő század közepéig. E felsoroltakon kívül még három XVIII. századi vizitációs jegyzőkönyvet találunk: 1759—1767, 1775—1803, és 1797—1810. A legrészletesebb e kötetek közül a „*Protocholum Visitationale 1775—1803*”; ennek második felében az 1790 előtti vizitációkról részletes, gondos mutató található. Az 1775. évi egyházlátogatás minden nevet, határozatot, tárgyalt esetet felüntet: mutató táblája például 119 lap terjedelmű s a megtartott vizsgálat fegyelmi jellegéből következően ezt a címet viseli: „*Káromkodók, szitkozódók elleni edictumok.*” A XIX. századi egyházvizsgálati jegyzőkönyvek 1895-ig tétettek be a levéltárba, összesen nyolc XIX. századi vizitációs jegyzőkönyv-kötetet találtunk; hiányoznak az 1881—1890 közötti évtized jegyzőkönyvei.

III. A levéltár iratanyagának csak egy része van az említett templomi szekrényekben, más része a lelkési iroda iratszekrényében található. Egy 1826. évi „*Regestrum*” a levéltár egykori rendezett állapotára mutat. A *Regestrum*ban még a XVII. század közepéről származó iratok is vannak bejegyezve, de ezek ma már nem találhatók meg. A rendezetlen, lajstromozatlan levéltáranyagban nehéz tájékozódni, bár a levéltári anyag nem sok. Úgy találtam, hogy az 1800-as évek előtti időkből csak néhány főhatósági rendelet, leirat maradt fenn.

A székelyföldi református egyházmegyéek levéltárai még ma is gazdag anyagot őriznek. Legnagyobb értékeik: a különböző zsinati, vizitációs és bírósági jegyzőkönyvek a legtöbb egyházmegyében hiánytalan sorozatot alkotnak a XVIII. század elejétől, s még a legnagyobb pusztulást szenvedett sepsi egyházmegyének is megmaradtak egyes XIX. századi kötetek. Az erdélyi református egyház — hozzátehetjük az erdélyi magyar népelet és művelődés — máig legismeretlenebb korszakának, a közelségénél fogva rendkívül figyelmet érdemlő utolsó két és félszáz esztendőnek a forrásai kezeink között vannak. Tanulmányom e kútfők meglétére és jelentőségükre kívánja felhívni a figyelmet. Bár csak a harmadik fejezetben szoltam a levéltárakról, a megelőző részeket is gyakorlati cél szolgálatára szántam: hasznos segédkönyvet nyújtani az erdélyi református egyháztörténelem helytörténeti kutatásaihoz.

Az erdélyi református egyháztörténelem művelőinek munkáit forgatva, állandóan érezhető, újból és újból olvasható az egyházi helytörténeti, egyházközségi, egyházmegyei kutatásokra utaló, azokat sürgető felhívás. BOD PÉTER munkái az egyházi helytörténet szempontjából is úttörőek. A múlt században KONCZ JÓZSEF elsórt publikációi hozzájárultak ahhoz, hogy az erdélyi egyháztörténeti érdeklődés nem szakadt el az egyházat alkotó gyülekezetek problémáitól. POKOLY JÓZSEF erdélyi egyháztörténeti szintézise elsó sorban az egyház és az állam, az egyház és a nemzeti művelődés kapcsolatára tekint, de kiegészítésként megírt néhány fejezetben egységbe foglalta mindazt, amit addig a kutatás az erdélyi református egyháznak a különböző erdélyi vidékek, városok és falvak életében betöltött szerepéről felderített. RÉVÉSZ IMRE a helytörténeti monografiák első rendszeres összegyűjtésével³⁹ s főként a Magyar Református Egyháztörténet I. kötele minden irányban új indítást adó gazdag szempontjaival tette a legnagyobb szolgálatot. NAGY GÉZA nevelői munkája javarészt ennek a célnak a szolgálatába állítja s több tanulmányban igyekezett odahatni, hogy ne csak az érdeklődés ébredjen fel az egyházi helytörténeti kutatások iránt, hanem vezérfonalat adott, hogy annak a segítségével minél több lelkész, mint munkatárs kapcsolódjék be e feladat megoldásába.⁴⁰ ILLYÉS GÉZA kis tanulmányai sok kérdésre adtak feleletet s legújabb nagy kéziratosa munkája nélkülözhetetlen alap minden további erdélyi egyháztörténeti feldolgozás számára. Az erdélyi református egyháztörténeteszek meg-megújuló fáradozásainak időszerűsége és jelentősége kellő világításban áll előttünk, ha az egyre gazdagabbá váló, Erdélyen kívüli magyar református egyházi helytörténeti irodalom vagy az erdélyi szász evangélikus egyházi helytörténetírás eredményeire tekintünk. Az újabb magyar római katolikus egyháztörténeteszek kutatásai is e munkaág mű-

³⁹ Révész Imre, A magyarországi protestántizmus történelme. Budapest, 1925. 3—5.

⁴⁰ Nagy Géza, Tájékoztató az egyházmegyéek és egyházközségek történetének megírására vonatkozólag: Református Szemle, 1932. 491—2, — Ugyanó, Hogyan dolgozzam fel egyházközségem történetét? A református lelképásztör kézikönyve. II. Kolozsvár, 1938. 274—83.

velése felé irányulnak, s néhány alapvető jelentőségű módszertani munkájuk különösen figyelemre méltó.⁴¹ Tanulmányom ezeknek az egyháztörténelmi törekvéseknek a továbbvitelét s elsősorban a székelyföldi kutatások fellendülését kívánja szolgálni azzal, hogy e helytörténeti kutatások leggazdagabb forrására, az egyházmegyei levéltárak anyagára hívja fel az érdeklődők figyelmét.

Az egyházi helytörténet szolgálatára bocsátva e tanulmányt, nem az a cél lebegett szemünk előtt, hogy indítást adjunk oktató célzatú falumonográfiáink megsokszorozására. Az „egyházi helytörténet” elavult neve valójában a keresztyén gyülekezetek történelmét jelenti. A keresztyén gyülekezetek történelme pedig nem öncélú oktatás, hanem egyfelől lehetőség közsegeink és vidékeink igazi népiségtörténetének, társadalomtörténetének a megismerésére, másfelől ezentúl magának az egyháznak a történelme, közvetlen pillantás annak a Szeretetnek a művére, mely kis közösségek történeti változásain át építi az örökkévaló és egyetemes Civitas Dei-t.⁴²

⁴¹ L. a „Regnum” a magyar római katolikus történetírók munkaközössége egyháztörténeti évkönyveit. I—V. Budapest, 1936—1943. Módszertani szempontból különösen Vanyó Tihamér munkái jelentősek.

⁴² Tanulmányom végére érve ki kell fejeznem hálás köszönetemet mindazoknak, akik tanulmányom megjelenését lehetővé tették. Az Erdélyi Tudományos Intézet támogatása mellett e helyen első sorban azoknak az erdélyi lelkes testvéreimnek mondok köszönetet, akik tanulmányom egy-egy példányának megrendelésével hozzájárultak ahhoz, hogy az Erdélyi Tudományos Füzetek szerkesztője a nagyenyedi Bethlen-nyomda kedvező feltételei mellett munkámat kiadthassa.

Tanulmányomat a Kolozsvári Református Theológiai Fakultás Tanári Kara és az Erdélyi Református Egyházkerület theológiai magántanár-vizsgáló bizottsága 1946 november 5-én tartott theológiai magántanári habilitációim alapjául elfogadta. Dolgozatom megjelenése előtt így e bizottság s különösképpen Dr. Nagy Géza bírálatai és kiegészítései alapján alkalmam volt tanulmányomat átjavítani, amiért e helyen is kifejezem hálás köszönetemet. Hálásan köszönöm az Erdélyi Tudományos Füzetek szerkesztőjének, Dr. Szabó T. Attilának kéziratom átnézésével és tanácsaival nyújtott támogatását.

Irodalom

I. Az erdélyi református egyház történetére vonatkozó források és tanulmányok

- Bartók György, A református egyházak presbyteriális szervezete. Kolozsvár, 1904.
Bodola Sámuel erdélyi református püspök: Nagy papok életrajza. Protestáns Theologiai Könyvtár IX. 257—298.
- Benkő László, Házassági Törvény Rajz. Kolozsvár, 1836.
Megújított egyházi törvénykeztető. Kolozsvár, 1833.
- Bod Péter, Historia Hungarorum Ecclesiastica I—III. Leyden, 1888.
Judiciaria fori ecclesiastici praxis. Nagyszeben, é. n.
Synopsis iuris connubialis seu tractatus de iure connubiorum. Nagyszeben, 1763.
Szmírnai Szent Polikárpus. é. n.
- Boros Fortunát, Ferencrendiek a Székelyföldön: Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára. (Szerk. Csutak Vilmos.) Sepsiszentgyörgy, 1929, 72—94.
- Canones Ecclesiastici cum benigna Constitutione Josephina de causis matrimonialibus. Marosvásárhely, 1842.
- Dávid György, Az erdélyi református egyházközség XVII. századbeli képe. Marosvásárhely, 1929.
- Debreczeni László, Erdélyi református templomok. Kolozsvár, 1929.
- Dósa Elek, Az erdélyhoni evangelico-reformátusok egyházi jogtana. Pest, 1863.

Egyházi törvények és rendeletek 1881 után:

- Egyházi törvények az evangélium szerint reformált magyarországi keresztyén egyházban. Debrecen, 1882.
Az erdélyi ev. ref. egyházkerület törvényei. Kolozsvár, 1888.
Egyházi törvények az evangélium szerint reformált magyarországi keresztyén egyházban. Budapest, 1944.

- Az erdélyi ev. ref. egyházkerületnek a magyarországi ev. ref. egyházi törvények életbeléptetésére és végrehajtására vonatkozó utasítása. Kolozsvár, 1895.
- Az erdélyi ref. egyházkerület 1902. nov. 8—13-i közgyűlésének jegyzőkönyve. Kolozsvár.
- Egyházi törvények a magyarországi református egyházban. Debrecen, 1907.
- Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Kolozsvárt 1907. május 25—26-án tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve.
- Az erdélyi ref. egyházkerület rendeleteinek tára, 1876—1909. Kolozsvár.
- A magyarországi református egyház törvényei. Budapest, 1933.
- A magyarországi református egyház törvényei. Budapest, 1941.
- Emlékirata, Az erdélyi ref. egyházkerület állandó Igazgató-Tanácsának — a székelyföldi kepe megváltása tárgyában. Kolozsvár, 1908.
- Gál Lajos, Geleji Katona István igehirdetése. Debrecen, 1939.
- Gálos Rezső, Szokolyai István: Irodalomtörténeti Közlemények, 1910. 188—192.
- Harsányi István, Szokolyai István: Irodalomtörténeti Közlemények, 1910. 428—431.
- Illyés Endre, Egyházfegyelem a magyar református egyházban. Debrecen, 1941.
- Illyés Géza, A küllői református egyházmegye kialakulása és első esperesei: Református Szemle, 1932. 131—135.
- A református esperes és az egyházmegyei kormányzás a 17-ik és 18-ik században: Református Szemle, 1932. 179—183, 213—218.
- Az erdélyi református zsinatok végzései. Kézirat I—III. Az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa levéltárában.
- Az 1619. évi küllői zsinat felterjesztése Bethlen Gábor fejedelemhez: Református Szemle, 1934. 501—505.
- Egyházmegyei levéltárak gondozása és anyagközlése. Református Szemle, 1936. 376—381.
- Tirimia-Mare—Nagyteremi a reformáció két első századában. Református Szemle, 1936. 35—45.
- Juhász István, Az erdélyi türelmesség kialakulása: Kiáltó Szó, 1944. 96—99.
- Egyházi levéltáraink rendezése: Református Szemle, 1942. 363—366, 378—380.
- Kiss Áron, A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Budapest, 1881.
- Egyházi Kánonok. Kecskemét, 1875.
- Kolozvári Sándor, Az erdélyi ev. ref. egyházkerület egyházjoga. Kolozsvár, 1875.
- Koncz József, Az erdélyi ev. ref. egyház vallássérelmei 1631-ben: Protestáns Közlöny, 1882. 380—396.

- Lampe Fr. Ad., *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*. Utrecht, 1728.
- László Dezső, Az 1904-ben megnyílt második budapesti zsinat által alkotott egyházi törvények K) melléklete. Kézirat.
- Levéltári Útmutató. Tájékoztatás a magyarországi református egyház levéltáraitól kibocsátott szabályrendeletekhez. (A tájékoztatás szövegét írta Szabó István.). Budapest, 1941.
- Makkai Domokos, Antal János erdélyi református püspök: Nagy papok életrajza. Protestáns Theologiai Könyvtár IX. Budapest, 1877. 217—256.
- Miklós Ödön, A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában. Pápa, 1942.
- Presbiteriális elemek a magyar protestáns egyház ősi szervezetében: Protestáns Szemle, 1935. 457—464.
- Nagy Géza, A legszomorúbb korszak egyházunk történetében: „Akik kősziklára építettek”. Kolozsvár, 1937.
- Az erdélyi református templomok története: Magyar református templomok (szerk. Kováts J. István). Budapest, 1942. I. 157—171.
- Geleji Katona István személyisége levelei alapján: Erdélyi Múzeum, 1940. 35—48 és kny. Erdélyi Tudományos Füzetek 115. sz.
- Hogyan dolgozzam fel egyházközségem történetét? A református lelkipásztor kézikönyve II. Kolozsvár, 1938. 274—283.
- Tájékoztatás az egyházmegyék és egyházközségek történetének megírására vonatkozólag: Református Szemle, 1932. 491—492.
- Társadalmi ellentétek a régi erdélyi református egyházban: Erdélyi Múzeum, 1942. 500—515. és kny. Erdélyi Tudományos Füzetek 144. sz.
- Ortvay Tivadar, Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. I. 2. Budapest, 1892.
- Pokoly József, A magyar prot. egyházak vagyoni jogi viszonyai az 1790—91. XXVI. törvénycikkig: Protestáns Szemle, 1895. 51—63, 115—128, 171—189, 231—244.
- A magyar protestáns házassági jog rövid története 1786-ig: Protestáns Szemle, 1894. 17—29, 100—122, 162—177, 235—251, 305—323.
- Az erdélyi református egyház területi beosztásáról: Protestáns Szemle, 1899. 301—320.
- Az erdélyi református egyház története, I—V. Budapest, 1904—1905.
- Révész Imre, A magyarországi protestánsizmus történelme. Budapest, 1925.
- Magyar református egyháztörténet I. Debrecen, 1938.
- Rugonfalvi Kiss István, Az egyházi rend közjogi helyzete Erdélyben és Bethlen Gábor armalisa: Theologiai Szemle, 1936. 283—301.
- Salamon József, De statu Ecclesiae Evangelico-Reformatae Commentatio. Kolozsvár, 1840.

- Sámuel Aladár, A református pap a XVIII. században: Protestáns Szemle, 1918. 52—64.
 Felsőcernátoni Bod Péter élete és művei. Budapest, 1899.
 Köpeczi Bodosi Sámuel élete és munkái. Kolozsvár, 1927.
 Successio és képviselő az erdélyi evang. reform. superintendenciában. Pest, 1861.
 Szabó T. Attila, Levéltári adatok XIV—XIX. századi egyházi tisztségviselők személyének ismeretéhez: Református Szemle, 1940. 184—187, 201—202.
 Szász Domokos, Javaslat az erd. ref. egyh. kerületben szervezendő körlelkési állomások tárgyában: Protestáns Közlöny, 1886. 371.
 Szentpéteri Kun Béla, A lelkészválasztás joga a magyarországi református egyházban: „És lőn világosság.” Ravasz László Emlékkönyv. Budapest, 1941. 430—446.
 Szilágyi István, Az erdélyi h. h. anyaszentegyház közzsínatainak végzései kivonatban: Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező (szerk. id. Révész Imre) III. Debrecen, 1872.
 Temesváry János, Erdély középkori püspökei. Kolozsvár, 1922.
 Teutsch G. D., Urkundenbuch der ev. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen II. Hermannstadt, 1883.
 Timon Ákos, A visitatio canonica a magyar egyházjogban. Budapest, 1884.
 Utasítás a házassági válóügyek ellátására nézve az erdélyi evang. reform. egyházkerületben. Kolozsvár, 1882.
 Utasítás az egyházi irodai ügyvitel és levéltárrendezés tárgyában. Az erdélyi református egyházkerület igazgatótanácsának 267/1910. sz. hivatalos kiadványa. Kolozsvár, 1910.
 Veszely Károly, Erdélyi egyháztörténelmi adatok I. Kolozsvár, 1860.
 Schematismus venerabilis cleri Dioecesis Transsylvaniensis Albae Carolinae. Gyulafehérvár, 1882.
 Zoványi Jenő, Cikkek a theologiai lexikon részére a magyarországi protestánsizmus történetéből. (Kézirat gyanánt.) Budapest, 1940.
 Egy és más a Szokolyai Anderko Istvánt illető adatokról: Irodalomtörténeti Közlemények. 1941. 284—286.
 Magyarországi protestáns egyházi szervezetek a 16. században: Keresztény Magvető, 1944. 172—183.
 Magyarországi superintendenciák a XVI. században: Magyar Protestáns Egyháztörténeti Monographiák I. Budapest, 1898. 3—61.
 Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Budapest, 1911.

II. A Székelyföld történetére vonatkozó okmánytárak és tanulmányok

- Asztalos Miklós, A székelyek őstörténete letelepülésükig: Erdélyi Múzeum, 1932. 123—141 és kny. Erdélyi Tudományos Füzetek 45. sz.
 Barabás Samu, Székely Oklevéltár 1219—1776. Budapest, 1934.

- Cs. Bogáts Dénes, Háromszéki helynevek: Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára (szerk. Csutak Vilmos). Sepsiszentgyörgy, 1929. 52—71.
- Bónis György, Magyar jog — székely jog. Kolozsvár, 1942.
- Bözödi György, Székely bánja. Kolozsvár, 1938.
- Connert János, A székelyek intézményei a legrégibb időkől az 1562-iki átalakulásig. Kolozsvár, 1901.
- Connert Hans, Die Rechte der Szekler vom Jahre 1562 bis 1691. Hermannstadt, 1903—1905.
Die Stuhlverfassung im Szeklerlande und auf dem Königsboden bis zum Ende des 15. Jahrhunderts. Hermannstadt, 1906.
- Endes Miklós, Csík-, Gyergyó-, Kászon-székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig. Budapest, 1937.
Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története. Budapest, 1935.
- Entz Géza, A középkori székely művészet kérdései. Kolozsvár, 1943.
- Erőss József, Háromszék telepedési története: Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára (szerk. Csutak Vilmos). Sepsiszentgyörgy, 1929. 123—138.
- Ferenczi Sándor, Firtosváralja ősből neve: Besenyőfalva: Erdélyi Múzeum, 1938. 222—233.
- Győrffy György, A székelyek eredete és településük története: Erdély és népei (szerk. Mályusz Elemér). Budapest, 1941. 35—87.
- Hóman Bálint, A székelyek eredete (1921). Munkái I. Magyar Középkor, 37—61.
- Imreh Barna, Mezőbánd helynevei: Erdélyi Múzeum 1942. 300—336 és kny. Erdélyi Tudományos Füzetek 138.
- Jakab Elek és Szádeczky Lajos, Udvarhely vármegye története. Budapest, 1901.
- Keöpeczi Sebestyén József, Régi székely népi eredetű műemlékeink. Kolozsvár, 1941.
- Királyi könyvek székely oklevelei: Erdélyi Múzeum. 1900. 56, 119, 222, 295, 355, 428, 485, 545, 595. (Köztük egyházi vonatkozású privilégiumlevelek is.).
- Kolosvári Sándor—Óvári Kelemen, A magyar törvényhatóságok jogszabályai. I. Budapest, 1885.
- Lóránd Lajos, A székely jobbágyság kialakulása 1540—1571. Budapest, 1906.
- Lukinich Imre, Az udvarhelyi vár története: Erdélyi Múzeum 1903. 424—446.
- Makkai László, A milkói (kun) püspökség és népei. Debrecen, 1936.
- Németh Gyula, A székelyek eredetének kérdése. Századok, 1935. 129—156.
- Orbán Balázs, A Székelyföld leírása. I. Udvarhelyszék 1868. II. Csíkszék 1869. III. Háromszék 1869. IV. Marosszék 1870.
- Pótsa J.—Antal M.—Bogdán A., Háromszék vármegye. Sepsiszentgyörgy. 1899.

- Rugonfalvi Kiss István, A nemes székely nemzet képe I—II. Debrecen, 1939.
- Szabó T. Attila, Gyergyói helynevek a XVII—XIX. századból. (Magyarország földrajzi nevei 1. sz.) Budapest, 1940.
- Szádeczky Kardoss Lajos, A székely nemzet története és alkotmánya. Budapest, 1927.
- Székely Oklevéltár I—VII. I—IV. szerk. Szabó Károly. V—VII. szerk. Szádeczky Lajos.

III. Marosi református egyházakra és templomokra vonatkozó tanulmányok

- Ady László, Nyárádszentbenedek: Magyar Nép. 1924. (IV.) 20. szám. 9—11.
- Balogh Ilona, Magyar fatornyok. Budapest, 1933. (Maros: Mezőcsávás, Makfalva, Nyárádszentanna, Galambod).
- Balogh Jolán, Az erdélyi renaissance I. Kolozsvár, 1943. (Maros: Maros-szentanna, Marosvásárhely, Vaja).
- Biás István, ifj., A vártemplombeli temetkezések (1525—1678). „Az Ellenzék”, Marosvásárhely, 1922. 130—134.
- Ásatások a marosvásárhelyi vártemplomban. „Vasárnap” Marosvásárhely, 1907. augusztus 11-i szám és kny.
- Bocz József, A berekereszturi deliberatum. Történelmi Tár, 1885. 783—791.
- Csekme Ádám, A szentgericzei református egyház története. Marosvásárhely, 1934.
- Dávid György, A marosi traktus 17. századbeli történetéből: Református Szemle, 1930. 151—154, 165—168, 210—212, 232—234, 246—248, 263—266, 311—316, 487—497.
- Farczady Elek, A marosvásárhelyi református egyház vázlatos története: Erdélyi Magyar Református Naptár az 1941. évre, Kolozsvár, 41—71.
- Herepei János és Szabó T. Attila, Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez. I. Fatemplomok és haranglábak. Kolozsvár, 1939. Erdélyi Tudományos Füzetek 107. [Marosi egyházmegye: Buzaháza, Csíkfalva, Galambod, Ikland, Jód, Mezóbánd, Nagyadorján, Nyárádszentanna, Nyárádszentsimon, Nyárádszentimre, Nyárádszereda, Rigmány, Székelykál, Székelyszentistván, Várhegy.]
- Imreh Barna, Papok, léviták és mesterek a marosi református egyházmegyében a XVII—XIX. században: Egyháztörténet, 1944. 137—162.
- Kelemen Lajos, A marosköri ev. ref. esperesség régi matrikulája: Erdélyi Protestáns Lap, 1900. 155.

- A marosvásárhelyi református temető legrégibb sírkövei. Erdélyi Múzeum 1909. 154—161.
- A nyárad-karácsonyfalvi kókuszdió pohárról. Erdélyi Múzeum, 1898. 541—542.
- A nyáradremetei feszület. Erdélyi Múzeum, 1945. 61—66.
- Erdélyi magyar templomi karzat- és mennyezetfestmények. Kolozsvár, 1945. (Gyalakuta.)
- Nyárádszereda: Magyar Nép. 1922. II. 12. sz. 10—12.
- Szentgerice: Magyar Nép. 1926. VI. 545—547.
- Kolozsvári József, Egyházi fegyelemre, rendtartásra vonatkozó határozatok a berekereszturi ref. egyházközségben az 1602. évben: Református Szemle, 1933. 469—475.
- Koncz József, A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története. Marosvásárhely, 1896.
- Göcsi Máté a marosvásárhelyi ev. ref. egyházközség legelső papja és az erdélyi ev. református egyház harmadik püspöke (1579—1585). Marosvásárhely, 1905.
- Magyar református templomok (szerk. Kováts J. István), Budapest, 1942. II. [Bekecsalja: 643—647, Maros: 677—684].
- Marosi egyházmegye története: Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Névkönyvei. Kolozsvár, 1895—1904.
- Marosi ref. egyházmegye kebli szabályzata és utasítása. Marosvásárhely, 1915.
- Nagy Géza, Külföldön bujdosó erdélyi diákok levelezése. Szenvedő papok, szenvedő egyházak. Kolozsvár, 1933. (Nyárádszentbenedek, Erdő-szentgyörgy, Marosvásárhely).
- Sámuel Aladár, A selyei ev. ref. egyház multjából: Protestáns Közlöny, 1895. 70—71.
- A selyei ev. ref. egyház története. Erdélyi Protestáns Lap, 1898. 406—408. 1899. 38—40, 87—89.
- Szondy György, Adat-töredékek a Luka-Ilenczfalvai evang. ref. társsegyszegház multjából és jelenéből. Kolozsvár, 1902.
- Vásárhelyi János, Nagypap: Számadás. Kolozsvár, 1940. 168—177. [Rákosi Lajos lukailenczfalvi lelkész, marosi esperes életrajza.].

IV. Udvarhelyi református egyházakra és templomokra vonatkozó tanulmányok

- Balogh Ilona, Magyar fatornyok. Budapest, 1933. (Udvarhely: Kecset, Kecsetkiszfalud, Küsmöd.)
- Balogh Jolán, Az erdélyi renaissance I. Kolozsvár, 1943. (Udvarhely: Agyagfalva, Bögz, Székelydália.)
- Bede László, Az alsórákosi ref. egyház története. (Kézirat — idézi Nagy Géza, Társadalmi ellentétek, stb.)

- Benczédi Gergely, A kis-solymosi, böződi, böződújfalui, újszékelyi és szentdemeteri unitárius templomok elvétele iránt 1697. január 19, 20, 21 és 22-én felvett tanúvallomások: Keresztény Magvető, 1897. 40—48.
Az unitárius ekkleziák megbántódásairól 1640—1650: Keresztény Magvető, 1884. 90—93.
- Gönczi Lajos, A székelyudvarhelyi ev. ref. kollégium multja és jelene. Székelyudvarhely, 1895.
- Herepei János—Szabó T. Attila, Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez. I. Fatemplomok és haranglábak. Kolozsvár, 1939. Erdélyi Tudományos Füzetek 107. (Udvarhely: Alsóboldogasszonyfalva, Böződújfalu, Kőrispatak, Medesér, Miklósfalva, Nagykeede, Székelydobó.).
- Hermányi Diénes József, Emlékirata. Szemelvények. Sajtó alá rendezte Kelemen Lajos. Kolozsvár, 1925. (Udvarhely, Erdővidék.).
- Huszka József, A bögözi falképek: Archeologiai Értesítő. U. f. XVIII. 388—393.
- Huszka József, Magyar diszítési motívumok a Székelyföldön: A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője II. Sepsiszentgyörgy, 1891. 33—74. (Udvarhely: Székelydálya, Homoródszentmárton, Székelyszenterzsébet.).
- Magyar szentek a Székelyföldön a XV. és XVI. században. Archeologiai Értesítő, u. f. VI. 1886. 123—134. (Magyardálya).
- Kelemen Lajos, Erdélyi magyar templomi karzat- és mennyezetfestmények a XVII. századból. Kolozsvár, 1945. (Felsőboldogasszonyfalva, Kecetkisfalud.).
- Kis Ferenc, A székelyudvarhelyi ev. ref. kollégium története. Székelyudvarhely, 1878.
- Koncz József, Adatok a böződi ev. ref. egyházközség történetéhez. Marosvásárhely, 1905.
Adatok az udvarhelyszéki orthodoxus és unitárius atyafiak XVII. száz esztendőbeli történelméhez: Keresztény Magvető, 1884. 163—166.
A héjasfalvi orthodoxus és unitárius atyafiaknak tusakodása a XVII. században: Keresztény Magvető, 1884. 27—32.
A kissolyomi Unitárius Ekkleziája történetéhez: Keresztény Magvető, 1882. 107—110.
A muzsnai orthodoxus és unitárius atyafiak tusakodása a XVII. században: Keresztény Magvető, 1884. 94—97.
A szenterzsébeti, nagy- és kissolymosi és böződi unitárius templomok átadása a reformátusoknak 1639-ben. Keresztény Magvető, 1882. 217—223.
I. Apafi Mihály convocatoriája 1671-ben: Protestáns Közlöny, 1883. 244.
- Kovács István, Nagyajtai, A székelykereszturi unitárius hitközség történeti rajza: Keresztény Magvető, 1879. 67—91.

- Lévai Lajos, Polonița—Lengyelfalva monografiája. Székelyudvarhely, 1935.
- Magyar református templomok (szerk. Kováts J. István) Budapest, 1942.
II. Templomaink az udvarhelyi egyházmegyében 704—709.
- Nagy Lajos, Az udvarhelyi református egyházmegye multja és jelenje. Székelyudvarhely, 1942.
Régi egyházfegyelmi szabályok az udvarhelyi egyházmegyében: Az Út, 1932. 63—72.
Templombajárás. Református Szemle, 1938. 564—567.
- Pokoly József, Reverzálisok az udvarhelyi ref. egyházmegye jegyzőkönyvéből 1650—1713: Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. III. 142—152.
- Szeles János és Szájdél János, Székely-Udvarhely története (közli: Szádeczky Lajos) Erdélyi Múzeum 1898. A XVIII. századi kézirat VI. cikke szól „az religioról” 458—465, 523—529.
- Zayzon Ferenc, A székelyudvarhelyi evang. reform. egyházközség története megalakulásától 1780-ig. Székelyudvarhely, 1893.

V. Háromszéki református egyházakra és templomokra vonatkozó tanulmányok

- Balogh Ilona, Magyar fatornyok. Budapest, 1933. (Háromszék: Kálnok).
- Balogh Jolán, Az erdélyi renaissance I. Kolozsvár, 1943. (Háromszék: Maksa, Sepsiszentgyörgy).
- Bartha Lajos, A fotosmartonosi helvét hitű egyház életrajza 1676—1860: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1861. 144, 178, 205.
Egy pár adat a régi törvénykezésből. Protestáns Közlöny, 1871. 316.
- Benczédi Gergely, A háromszéki unitárius papoknak a ref. püspök felügyelete alatt hagyása: Keresztény Magvető, 1884. 351—353.
- Benedek Áron, Nagyborosnyói reformált egyházunknak vázlatos történetrajza: Protestáns Közlöny, 1871. 413, 419.
- Benkő József, Filius Posthumus. Kézirat, 1770. Másolata a Kolozsvári Református Theologia Könyvtárában.
- Bodor János, Utam a csernátóni mesteri parókiától a zágoni papi parókiáig. Kolozsvár, é. n.
- Bogáts Dénes, Cs., Szemerja község és ref. egyházának története. Sepsiszentgyörgy, 1943.
- Domján István, A sepsiszentgyörgyi ev. ref. székely Mikó-kollégium története 1859—1895. Sepsiszentgyörgy, 1898.
- Emlékkönyv a reformáció négyszázados évfordulójára — a sepsi református egyházmegye egyházi értekezlete megbízásából szerkesztette Tőkés József. Sepsiszentgyörgy, 1913.
- Gödri Ferenc, ifj., A reformáció első három évszázada Sepsi-Szent-Györgyön: A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője. III. Sepsiszentgyörgy, 1902. 78—89.

- Herepei János—Szabó T. Attila, Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez. I. Fatemplomok és haranglábak. Kolozsvár, 1939. Erdélyi Tudományos Füzetek 107. (Háromszéki református templomok: Aldoboly, Árapatak, Besenyő, Bodola, Egerpatak, Eresztevény, Erősd, Étfalva, Feldoboly, Fótos és Martonos.)
- Hermányi Diénes József, Emlékirata. Szemelvények. Sajtó alá rendezte Kelemen Lajos. Kolozsvár, 1925. (Udvarhely, Erdővidék).
- Huszka József, A sepsi-besenyői ev. ref. templom: A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője II. Sepsiszentgyörgy, 1891. 276—290.
Magyar diszítési motívumok a Székelyföldön: A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője II. Sepsiszentgyörgy, 1891. 33—74. (Kőpec, Maksa.)
Szent László legendája székelyföldi falfestményeken. Archeologiai Értesítő u. f. V. 1885. 211—220. (Sepsibcsenyő, Bibarcfalva, Erdőfüle.)
- Imreh Dezső, A sepsiszentgyörgyi református egyházközség rövid története. Erdélyi Református Naptár, 1943. 44—61.
- Karácson Béla, Adatok az erdővidéki ev. ref. egyházmegye történelméhez: Erdélyi Protestáns Lap, Kolozsvár, 1899. 216—218, 224—225.
A fülei ev. ref. egyházközség története. Kisújszállás, 1899.
- Kelemen Lajos, Erdélyi magyar templomerősségek: Magyar Nép 1924. (IV.) 23. szám 1—3. (Sepsiszentgyörgy, Illyefalva).
- Keöpeczi Sebestyén József, A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai: Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára. (szerk. Csutak Vilmos.) Sepsiszentgyörgy, 1929. 371—401. (A rétyi templom.)
- Lőrincz Sándor, A kovásznai ref. egyház története 1935. (Kézirat, idézi Nagy Géza, A háromszéki néplélek, stb.)
- Magyar református templomok (szerk. Kováts J. István) Budapest, 1942. II. (Erdővidék: 653—4, Kézdi: 668—70, Orbai: 687—88, Sepsi: 689—91.
- Magyary Gy., A maksai ref. templom építésének története. Sepsiszentgyörgy, 1900.
- Mikó Imre, gróf, Benkő József élete és munkái. Pest, 1867.
- Molnár János, A brassói magyarság és ev. ref. egyház története. Brassó, 1887.
- Nagy Géza, A háromszéki néplélek az egyháztörténelem tükrében: „Akkik kösziklára építettek”. Kolozsvár, 1937.
- Palotay Gertrud, Újabb adalékok Árva Bethlen Kata fonalas munkáinak ismeretéhez. (Zabolai úrasztalterítő.) Erdélyi Múzeum. 1942. 258—261.
- Péter Mózes, A Rikánbelői Kommunitás ismertetése és rövid története. Sepsiszentgyörgy, 1909.
- Szász Imre, A barátosi ref. egyház története. 1935. (Kézirat, idézi Nagy Géza, A háromszéki néplélek, stb.)
- Veszely Károly, A baróti plébánia. Brassó, 1863.

Név- és tárgymutató

- Abats János püspök 69, 79, 92.
 Abraam Sancta Crux (Telegd-Maros) plébánosa 9.
 Adorján kézdi-archidiaconus 5.
 adulterium manifestum 116.
 Agárd 25, 26, 29.
 Agyagfalva 32, 42, 134, 137.
 Ajta ld. Nagyajta.
 Ajtai János erdővidéki esperes 53.
 akadémiikus papok 91.
 Ákosfalva 27.
 Albert nagyborosnyói pap 46.
 Albisi Wass Gábor kézdi esperes 57, 147, 148.
 Aldoboly 54.
 Alesius Dénes 20, 21, 23, 62.
 Alfalu ld. Gyergyóalfalu.
 Alsóboldogasszonyfalva 10, 44.
 Alsócsermáton 12, 56, 57, 147.
 Alsósófalva 32, 33, 43, 136.
 Alsórákos 42, 44, 134.
 Alsósiménfalva 43, 134.
 Altorja 12, 15, 45.
 András magyarhermányi pap 46.
 András telegdi archidiaconus 5.
 Angyalos 12, 54, 100.
 Antal János püspök 71.
 Apáczai Kelemen marosi esperes 22.
 Apafi György 37.
 Apafi Mihály 42, 78, 133, 134.
 Apor Ilona 45.
 Approbata Constitutiók 83, 84, 117.
 Aranyosszék 14.
 Árapatak 12, 15, 54.
 archidiaconus — Kézd 5, 11, 47; — Telegd 5, 8, 11; — Siculiensis 19; — Sedis Sepsi 47; — i bíraskodás 111; — i vizitáció 82.
 Árkos 12, 54.
 Árkosi Veres Péter brassói lelkész 45.
 árvák nyilvántartása 94.
 Árvay József 146.
 Asztalos Miklós 6.
 Atosfalva 25, 28, 128.
 áttérések nyilvántartása 93.
 bábák keresztelése 86.
 Backamadaras 25, 29, 126.
 Bacon ld. Nagybacon.
 Bacsoni András udvarhelyi esperes 32, 33, 37.
 Bacsoni János ld. Bacsoni András.
 Bágy 42.
 Bágyi András székelymuzsnai lelkész 74.
 Bajkó György orbai esperes 54.
 Balázs lemhenyi plébános 6.
 Bálint rétyi pap 46.
 Bánffi Farkas báró 131.
 Barabás Samu 5, 6, 31.
 Baranyai Tamás udvarhelyi esperes 33.
 Barátos 53, 54, 146.
 Baresay Ákcs 41, 136.
 Bardóc 12, 46, 52, 53, 143, 144.
 Berdóc fiúszék 52.
 Barót 12, 52, 53, 142, 143.
 Bartha András orbai esperes 54.
 Bartha Lajos fotosmartonosi lelkész 55.
 Bartók György püspök 61, 71, 94.
 Báthori Gábor 34; — István 15, 20, 32; — Kristóf 15, 47, 63; — Zsigmond 34, 46, 47, 63, 68.
 Batizi János marosi esperes 21, 22.
 Bástá György 63.
 Bazéd 129.
 Bede 28, 29, 128.
 bekecsalji egyházmegye 30, 124.
 Békési Péter karácsonyfalvi lelkész 21.

- Benczédi Gergely 41, 50.
 Benedek Áron nagyborosnyói lelkész 46.
 Benedek József olasztelki lelkész 53, 142.
 Benedek ózdi archidiaconus 5.
 Benedek telegdi archidiaconus 5.
 Benedictus generális vikárius 8.
 Benefalva 28.
 Benke István sepsiszentgyörgyi tanár 137.
 Benkő József 18, 44, 50, 52, 53, 127, 142, 144, 145.
 Benkő László 118.
 Benkő Mihály erdővidéki esperes 53.
 Bere 96.
 Berehce ld. Berekeresztur.
 Bereck 12, 44, 57.
 Berekeresztur 9, 22, 24, 25, 96, 128, 129.
 Bereketek lásd Berekeresztur.
 Bertalan nagyboldogasszonyi plébános 6.
 Besenyei András sepsibesenyői pap 46.
 betegek látogatása 89, 93, 94.
 Betfalva 39, 43, 134, 135.
 Bethlen Erzsébet 134; — János 40, 134; — Miklós 76.
 Bethlenfalva 35, 38.
 Bethlen Gábor 34, 35, 38, 39, 48, 50, 76, 83, 96, 97, 133—135; — ármálisa 76.
 Béza-féle hitvallás 95.
 Bilbarcfalva 12, 52, 53, 143.
 bibliamagyarázat 93.
 Bikafalva 11, 43, 134.
 Bikfalva 11, 48, 55.
 Bikfalvi Antdrás brassói lelkész 45.
 Bíró János atosfalvi lévita 129.
 Bíró Miklós tompai lelkész 131.
 bírósági díjak 112.
 Bita 11—13, 56.
 Bitai Péter erdővidéki esperes 53.
 Bocskai István 133; — privilegium levele 75.
 Bocz József 38.
 Bod Péter 16, 21, 49, 50, 54, 63, 64, 73, 76, 79, 86, 90, 95, 99, 104, 107, 108, 111, 112, 117, 117, 149.
 Bodók 12, 48, 100, 139.
 Bodola 12, 15, 55.
 Bodola Ferenc kézdi esperes 57; — János püspök 91; — Sámuel püspök 70, 71.
 Bodor Géza kézdi esperes 57; — Pál udvarhelyi esperes 32.
 Bodos 52, 53, 143.
 Bogáts Dénes, Cs. 12, 45, 46, 55, 57, 99, 123.
 Bögz 10, 32, 42, 74.
 Bohard 9.
 Bölön 12, 46, 52, 53, 143.
 Bölöni SIKÓ István sepsi esperes 48, 140.
 Bölöni Zsigmond berekereszturi lelkész 126.
 Bong István sepsi esperes 48.
 Bonyhai György püspök 139.
 Boós 25, 26.
 Borbánd 67.
 Bornemissza Pál r. kat. püspök 15, 16.
 Boros Fortunát 20.
 Borosnyai Lukács János püspök 104, 125.
 Borzási Péter marosi esperes 22.
 botránkoztatók 89, 98, 105,
 Bözöd 41, 42, 134, 197.
 Bözödújfalú 41, 42, 134.
 Blandrata György 20.
 brachium saeculare 84, 86, 107, 113, 116.
 Brandenburgi Katalin 36, 49, 135.
 Brassó 13, 44, 45; -i szász délkánátus 18, 44; -i református egyház 45, 56.
 búbajosok 96.
 Búcsézdí bojer család 136.[^]
 bűnbánattartás 95, 96, 97, 98, 103 104, 105.
 Buzaháza 29.
 Bycha ld. Bita.

- cégéres bűnök 85, 96, 97.
 Chokafalva lásd Csókfalva.
 Chyk ld. Csík.
 Cófalva 53, 101.
 Compilata Constitutio 117.
 Corpus Iuris Hungarici 83, 111, 119, 120.
 Csabai László kézdi esperes 57.
 Csejd 24, 26, 129.
 Csekefalva 41, 43, 136.
 Csekme Ádám 19.
 Csernátóni Márton udvarhelyi esperes 32, 133, 137.
 Cserefalva 25, 27.
 Csernátfalvi János udvarhelyi esperes 32, 131, 134.
 Csernátóni Sámuel kézdi egyházme-
 gyei jegyző 138.
 Csernátóni Vajda Péter püspök 91.
 Csernátóni Vajda Sámuel kézdi es-
 peres 57.
 Csík -i districtus 10, 14, 18; -i vice-
 archidiaconus 5, 6.
 Csikfalva 28, 130.
 Csíki János marosi esperes 22, 131.
 Csíkszereda 57.
 Csiszár Gábor sepsi esperes 48.
 Csiszér Mihály orbai esperes 54.
 Csitszentiván 8, 26, 128.
 Csókfalva 9, 28.
 Csomakőrös 53, 147.
 Csulai György püspök 32, 33, 40, 50,
 100.
 Csutak Vilmos 12, 138, 146.
- Daczó Pál 45.
 Dállyai Vas István udvarhelyi espe-
 res 32, 33.
 Dálnok 12, 46, 56, 57.
 Dálnoki Balázs kézdi esperes 57.
 Dálnoki Székely Sándor erdővidéki
 esperes 53.
 Dálnoki Teleki Ferenc illyefalvi mes-
 ter 466.
 Dáné Mózes udvarhelyi esperes 32.
 darabontok 100.
- Dávid Ferenc 17, 19—21.
 Dávid György 76, 126.
 Deáki Filep József püspök 104.
 Deáki János marosi notárius 125, 128.
 debreceni hitvallás (1561) 82, 83, 95,
 111.
 debreceni Nagyobb Cikkek (1567) 83.
 Debreceni Péter marosi esperes 22.
 Décsi János kézdi esperes 57.
 defensor matrimonii 119.
 dékán 21.
 Deményháza 29.
 Demeterfalva 27.
 deserens fél 115.
 Dési József marosi notárius 125.
 Dézsi Márton kézdi esperes 57.
 dézsmaquartája 135, 136.
 diákok ruházkodása 88.
 Dico kézdi archidiaconus 11.
 dimissionalis 65, 66.
 directorális actió 69.
 districtus 6, 12, 79, 107, 108; csíki
 — 10, 14, 18; marosi — 7-9, 14,
 18; udvarhelyi — 10, 11, 18; sepsi
 — 5-6, 12, 13, 18.
 dyocesis 6.
 Dobák András rugonfalvi pap 137.
 domidoctus papok 90, 91.
 Dósa Elek 18, 72, 75, 77, 92, 110.
- Ege 42.
 Egerpatak 48, 55, 56.
 egyház 61, 62, 150; -i adminisztráció
 91—94; -i ágensek 77; -i Főtanács
 ld. Supremum Consistorium; -i
 helytörténet 149—150; -i rend 75
 —76.
 egyházfegyelem 51, 84, 87, 84—106.
 egyházfiak 79, 106—109, 135.
 egyházkerület -i generális director
 72; -i közgyűlés 80, 81; erdélyi -i
 közgyűlés jegyzőkönyvei 1902: 93,
 94, 106; 1907: 81; erdélyi — ren-
 delei 94, 120; erdélyi — törvényei
 72, 73, 81, 93, 106, 110, 120.

- egyházköztség 23, 24, 37, 38, 106, 107;
 -ek anyasítása 23, 36; -i alapítványok 108; -i anyakönyvek 91, 92, 93, 109; -i belélet 94; -i családkönyv 93; -i épületek 79, 83, 108; -i esküdtetek 83, 106; -i gondnok 93, 99, 108, 109, 129; -i hitélet 94; -i iroda 94; -i iskola 89, 91, 92, 93, 94; -i jegyzőkönyvek 91, 92, 93, 109; -i jótékony egyletek 94; -i jövedelmek 79, 107, 108; -i közgyűlés 93; -i láda 109; -i levéltár 93, 109; -i missziói ügyek 94; -i presbitérium 93; -i statisztikai adatok 93; -i szegényügy 93, 94; -i tankötelesek 93; -i vagyon 37—42, 74, 79, 94, 106, 107, 108, 110, 130, 131; -i választói névjegyzék 145; -i zsellérek 77, 108; püspöki vizsgálat alatt álló — 29.
- egyházmegye 16—18, 21—24; -i autonomia 63; -i assessor 74, 115, 133; -i bíróság 71, 74, 111—120; -i director 68, 72, 81, 119; -i gondnok 79, 80, 107, 108, 145; -i jegyző 68, 69, 81, 124, 138; -i jegyzőkönyvek ld. levéltár; -i kassza 77; -i kormányzása 62—81; -i közgyűlés 71, 80, 81, 94; -i közügyigazgató ld. -i director; -i levéltár 68, 92, 109, 123—148; -i olvasó egyesület 126; -i papság 73—78; -i pénztáros 77, 78; -i számvevő 77, 78; -i tanács 71, 80, 81, 125, 141; -i tanácsbírák 74; -i tanítói értekezlet 126; -i ügyész 73.
- egyházzvédjog 86.
- Ehed 29.
- ekkleziakövetés ld. bűnbánattartás.
- elhagyó fél 115.
- Énlaka 10.
- Entz Géza 13.
- Enyedi Fazekas János kézdi esperes 57.
- Erdélyi Országgyűlési Emlékek 30, 31, 34, 35, 36, 45, 62, 83, 97, 107.
- Eperjesi Zsigmond püspök 85.
- epizskopalizmus 66—68, 116.
- Erdőcsinád 21.
- Erdőfüle 52, 101, 102, 143.
- Erdeubach ld. Erdőhát.
- Erdeuháth ld. Erdőhát.
- Erdőhát -i papok 8; -i plébániák 10, 14.
- Erdőlaki esperesség ld. Erdőhát.
- Erdőszentgyörgy 9, 22, 24, 26, 126, 128, 130.
- Erdővidéki egyházmegye 50, 52, 53, 104; levéltára 142—146.
- Erdővidéki takarékpénztár 142.
- Eresztevény 50, 55, 56, 100.
- Erősd 54.
- Erőss József 13.
- esketés 89, 92, 93.
- esperes 16, 19, 22, 32, 47, 48, 53, 54, 57; -i jelentés 125; -i jövedelem 77; -i kormányzat 62—73; -i körlevél 124, 145; -i successio 68, 70, 71; -választás 63, 64, 67, 71; -i vizitáció 81—110.
- Eszéki T. István udvarhelyi esperes 32, 33, 57, 133.
- Esztelnek 12.
- Etéd 32, 33, 42.
- Étfalva 55.
- exclusio 87, 98, 113.
- excommunicatio 105, 113, 114.
- Fancsal 39.
- Farcád 10, 43, 132.
- Farkas Jenő marosi esperes 23, 30, 123, 131.
- Fehete ld. Fekete.
- Fehéregyháza 43, 44, 134, 135.
- Fekete 10, 29.
- Feketeluk lásd Fekete.
- felajánlás 80.
- Feldoboly 55, 56.
- Fele ld. Mezőfele.
- Felfalusi József marosi esperes 22.
- Felsőboldogasszonyfalva 10, 43, 134.
- Felsőcernáton 56.
- Felsősfalva 43, 136.
- Feltorja 12, 15, 56, 57.

felvilágosodás 96, 105.
 I. Ferenc 69, 125.
 Ferenczi Ferenc erdővidéki esperes 53, 57.
 Ferenczi János kézdi esperes 57.
 Fiátfalva 39, 43.
 Fintaháza 26.
 Fogarasi György fehéregyházi pap 134.
 főkirálybírói rendeletek 145.
 főkonzistorium ld. Supremum Consistorium.
 Forgách Simon gr. kurucgenerális 135.
 Forró család 100.
 Forum Novum Sieulorum ld. Marosvásárhely.
 Fotos 55.
 franciaországi református egyház-szervezet 61.

Gaal ld. Székelykál.
 Gagy 10, 43.
 Galambod 8, 26, 130.
 Galambfalvi András marosi esperes 22.
 Gál Antal miklósvári plébános 52.
 Gál Lajos 65.
 Gál Pál atosfalvi megyebíró 129.
 Galgóczi János udvarhelyi esperes 32, 33.
 Gebasy ld. sepsi.
 Geges 23, 24, 26, 100, 128.
 Geleji Kánonok 18, 66, 68, 70, 73—76, 88, 90, 92, 94, 98, 107, 109, 113—115.
 Geleji Katona István püspök 33, 64—66, 74, 116.
 Geleji Katona István ifjú, udvarhelyi esperes 32.
 Gelence 13.
 Gelencei Nagy Antal archidiaconus 47.
 generalis synodus 63, 64, 67, 69, 70, 73, 112, 115, 116, 119;

1599 Marosvásárhely 63,
 1605 Marosvásárhely 63,
 1606 Marosvásárhely 64,
 1606 Székelyudvarhely 48,
 1619 Kükküllővár 90, 96,
 1620 Nagyenyed 44,
 1620 Marosvásárhely 112,
 1633 Nagyenyed 65,
 1634 Marosvásárhely 73, 112,
 1635 Nagyenyed 113,
 1637 Dés 50,
 1638 Nagyenyed 87, 98,
 1639 Marosvásárhely 65, 87,
 1640 Gyulafehérvár 50, 65, 87,
 1642 Nagyenyed 65, 77, 87, 102, 106, 113, 132,
 1643 Marosvásárhely 102, 106, 132,
 1659 Kükküllővár 118,
 1661 Marosvásárhely 107,
 1664 Nagyenyed 115, 116, 127, 132,
 1676 Gyulafehérvár 116,
 1677 Nagyenyed 107,
 1694 Marosvásárhely 104,
 1696 Nagyenyed 116,
 1700 Kükküllővár 75,
 1703 Nagyenyed 67, 77,
 1711 Kükküllővár 67,
 1720 Gyalu 90,
 1728 Nagyenyed 68,
 1729 Etéd 69, 90, 116,
 1740 Ótorda 77,
 1744 Nagybacon 74, 79, 90,
 1745 Dés 108,
 1748 Etéd 76, 77, 116,
 1750 Sepsiszentgyörgy 79, 108,
 1751 Kükküllővár 77,
 1761 Bögöz 117,
 1771 Krakko 104,
 1776 Ótorda 90, 104, 108,
 1780 Dés 69, 85, 91, 108,
 1783 Sárd 668, 79, 90,
 1785 Nagybacon 91,
 1786 Székelyudvarhely 101, 118,
 1787 Gernyeszeg 77, 91,
 1789 Torockószentgyörgy 91, 104,
 1790 Erdőszentgyörgy 74, 91,

- 1796 Magyarigen 105,
 1797 Kolozsvár 101,
 1812 Vajdaszentiván 69, 80, 86,
 109, 110,
 1815 Vámosgálfalva 109,
 1817 Déva 119,
 1818 Dés 80,
 1825 Magyarrégen 80, 105,
 1828 Bonyha 109,
 1833 Szék 85, 91, 105,
 1834 Magyarigen 119,
 1862 Déva 71,
 1867 Nagybacon 92,
 1871 Nagyenyed 75.
 generális vizitáció 49, 50, 65, 100, 104,
 117, 132, 137.
 genfi egyházszervezet 61.
 Gernyeszeg 20.
 Gicz János 63.
 Gidófalva 12, 45, 48, 55.
 Göcs 28, 128.
 Göcsi Máté püspök 20, 22, 23.
 Gödri Ferenc 48.
 Göngényi egyházmegye 22.
 „Gorgio” ld. Gyergyó.
 Görög György orbai esperes 54.
 görögkeleti egyház 83.
 Gothárd János brassói lelkész 56.
 gubernium 86, 101, 134, 137.
 Gyalai István sepsi esperes 48.
 Gyalakuta 8, 26, 126, 128.
 Gyalakuti Lázár János gr. 130.
 Gyargio ld. Gyergyó.
 Gyarmathy István udvarhelyi esperes
 32, 33.
 Gyergyó 10, 13, 14.
 Gyergyóalfalu 10.
 Gyergyószentmiklós 10, 57.
 Győrffy György 6, 13.
 Gyulafehérvár 31, 65, 87, 116; -i ar-
 chidiaconatus 18; -i káptalan 5.
 Gyulakuta ld. Gyalakuta.
 Hagymásbodon 22, 23, 24, 26, 108,
 130.
 Harasztkerék 8, 25, 26, 126, 128.
 Harczó 9, 26.
 Háromszék -i kommunitás 51, 52, 112,
 116, 137, 138, 139, 145, 146; i kö-
 zépkori plébániák 12—14; -i refor-
 mátus egyházmegyék 44—58; -i re-
 formátus egyházmegyei levéltárak
 137—148; -i unitarizmus 47—50.
 Hatolyka 12.
 Havda 9, 24, 26, 128.
 Havadtó 26.
 házasság -kötés 87, 89, 92, 93, 114; -i
 bíraskodás 112—119. *
 Hegyi Péter udvarhelyi esperes 33.
 Héjjasfalva 11, 40, 43, 44, 134, 135.
 helytörténet 149—150.
 Henter Antal br. 135.
 Herepei János 123.
 Hermányi Diénes Péter erdővidéki es-
 peres 53, 144.
 Hidvég 12, 15, 48, 55.
 Hilibi Nagy László ld. Ladislaus ar-
 chidiaconus.
 Hodgya 43, 134.
 Hodod ld. Havad.
 Hodor Bertalan 46.
 Hodor Kelemen kézdívasárhelyi lel-
 kész 46, 57.
 Hodos 29.
 Homoródalmás 11.
 Homoródkarácsonyfalva 11.
 Homoródkeményfalva 136.
 Homoródszentlászló 43.
 Homoródszentmárton 42, 44, 53, 136.
 Homoródszentmiklós 11.
 Homoródszentpál 11, 42, 136.
 Honterus János 44.
 Hosszúfalva 56.
 Hudsov ld. Harczó.
 Hudzov ld. Harczó.
 Hunyadi János archidiaconus Sicu-
 liensis 19.
 Huszti Péter gernyeszegi lelkész 20.
 Igaz Kálmán udvarhelyi esperes 32,
 33.
 Ignác László orbai esperes 54.

- Ikafalva 12, 56.
 Ikland 27, 28.
 Illyefalva 12, 46, 48, 55.
 Illyés Endre 85, 96.
 Illyés Géza 19, 64, 67, 68, 70, 72, 74
 —80, 85—87, 90—92, 96, 100—106,
 108—110, 112, 116, 117, 119, 123,
 149.
 Imreh Barna 25—29, 126.
 Imre Sámuel orbai esperes 54.
 Incze József orbai esperes 54.
 Incze Simon nagybaconai lelkész erdő-
 vidéki esperes 53, 142.
 iskola 89, 91, 93, 94.
 istentisztelet 24, 87, 88, 92, 93, 98,
 99.
 Iszló 29.
 ius advocatiae 86.
 Izabella 15.

 Jakó Dénes 123.
 Jancsó Áron kézdi esperes 57.
 Jancsó Lázár orbai esperes 54, 123.
 Jancsó Péter orbai esperes 54.
 Jánosi Péterné bardóci pap felesége
 46.
 János Zsigmond 15, 19, 20, 30, 31, 76,
 76.
 Jedd 26, 29, 128.
 Jenei Sámuel esperes 32, 57.
 Jobbágyfalva 29,
 jobbágy 96, 97, 100, 101.
 Jobbágytelke 29.
 jótékony egyletek 94.
 Jósika István 136.
 Józsa János erdővidéki esperes 53,
 142.
 Józsa Sándor sepsi esperes 48.
 II. József 69, 78, 84, 85, 101, 104, 118,
 125, 137.
 Juhász István 83, 123.

 Kaal ld. Székelykál.
 Kadicsfalva 31, 39.
 Káli Balázs marosvásárhelyi lelkész
 19.
 Kali István 123.
 Kálnok 12, 55.
 Kálnoki Ádám 53.
 kánonjog 117.
 Kányád 11, 42, 43, 134.
 Káposztásszentmiklós 8, 25, 26, 128.
 káptalan 21, 23.
 Karácson Béla 46, 53, 102, 104.
 Karácsonyfalva 126, 128.
 Karatna 56.
 Karátson Mózes udvarhelyi esperes
 32.
 káromkodók 97, 102, 104, 105.
 Kassay Sámuel udvarhelyi esperes 32,
 134.
 Kászón 10, 14.
 káté 89, 90, 91.
 katona 101, 145.
 Katsó György vármegyei assesor 131.
 Katsó István berekereszturi lelkész
 129.
 Katsó József vármegyei assesor 131.
 Katsó Márton ifj., ekleziásai curator
 131.
 Kebele 25, 26, 29.
 Kebeleszentiván 8, 24, 26, 29.
 Kecsetkisfalud 32, 43.
 Keöpeczi Sebestyén József 13.
 Kelemen János nagygalambfalvi lel-
 kész 131.
 Kelemen József orbai esperes 54.
 Kelemen Lajos 20, 46, 127.
 Kelementelke 26, 126.
 Kendő 26, 96, 130.
 keresztelés 102.
 Keresztes Máté püspök 57.
 Keresztvár 55.
 Kerlés 117.
 Keserői Dajka János püspök 48, 49.
 kettős elnökség 81.
 Kézd-i archidiaconus 5, 11, 47; -i vi-
 cearchidiaconus 6, 46; -i archidia-
 conatus 11, 14, 18, 46, 47; -i es-
 peres 48, 57, 147, 148; -i egyház-
 megye 52, 56, 57, 70; -i egyház-

- megyei jegyző 138; -i egyházmegyei levéltár 56, 147, 148; terra 6; szék 13, 45, 46.
- Kézdialbás 46, 56, 57.
- Kézdikővár 12, 15.
- Kézdimárkosfalva 12, 56, 57.
- Kézdimartonfalva 56.
- Kézdiszentkereszt 12.
- Kézdiszentlélek 12.
- Kézdivásárhely 46, 56, 57, 100, 138.
- Kézdivásárhelyi Péter marosi esperes 22.
- Kibéd 22, 26, 128.
- kiközösítés ld. excommunicatio.
- Kilián magister telegdi archidiaconus 5.
- Kilyén 13, 48, 55.
- Kisadorján 24.
- Kisbacon 52, 143.
- Kisborosnyó 55, 56.
- Kisbun 43.
- Kisgalambfalva 43, 132.
- Kisgörgény 28.
- Kisilye 21.
- Kis Károly agyagfalvi lelkész 131.
- Kis Mihály unit. esperes 137.
- Kiss Albert sepsi esperes 48.
- Kiss Áron 20, 66, 73, 74, 82, 83, 88, 89, 95, 107, 111, 113.
- Kiss Árpád kollégiumi vallásanár 138.
- Kissolymos 41—43, 134, 136, 137.
- Kiss Pál udvarhelyi esperes 32.
- Kisszentlőrinc 8.
- kitiltás ld. exclusio.
- klasszis (Németalföld) 62.
- klérikalizmus 80.
- K. melléklet 1904—1907. évi törvények 29, 71, 73, 81, 110, 120.
- Kóbor 44.
- Kökös 44, 55, 139.
- Kolosi János udvarhelyi esperes 22, 125.
- Kolozvári Sándor 23, 71, 72, 75, 80, 84, 86, 92, 96, 105.
- Kolozsvár 20, 31, 101.
- Kolozsvári József 38.
- Kolozsvári Református Theológiai Fakultás könyvtára 100, 140, 146.
- Komolló 55, 56.
- Koncz József 39—42, 133—137, 149.
- konfesszionálizmus 36.
- konfirmáció 92, 93.
- Köpec 52, 143, 144.
- Koppáni István ld. Maroskoppáni István.
- Körispatak 43, 137, 139.
- köri presbitérium Skócia 61.
- Korniss Zsigmond gr. 27.
- Korond 11.
- Koronka 8, 22, 23, 24, 26, 128.
- Körösi Pál marosi esperes 22.
- Kovács Antal sepsi esperes 48.
- Kovács József orbai esperes 54.
- Kovács László marosi esperes 23.
- Kovács Sándor erdővidéki esperes 53, 123, 142.
- Kovácszna 54.
- Kovácsnai István orbai esperes 54, 135.
- Kövér András erdővidéki esperes 53.
- Kövér Mihály orbai esperes 54.
- Kövér Miklós orbai esperes 54.
- Középagta 52, 53, 143.
- közösségi elv 64.
- Krizbai János kézdi esperes 57.
- Küsmöd 11, 43, 135.
- K. Vásárhelyi Péter udvarhelyi esperes 32.
- Kyza ld. Kézd.
- Kyzd ld. Kézd.
- Laborfalva 56.
- Ladislau archidiaconus sedis Seps 47, 48.
- Lampe Fr. 20.
- László Dezső 71.
- László Gergely erdőszentgyörgyi lelkész 130.
- László telegdi archidiaconus 5.
- leányegyház 36.
- Lécfalva 12, 46, 56, 57.

- Leérde János 48, 54.
 lelkész-szentelés 16—17, 64, 74; -választás 23—25, 31, 34, 35, 37—40, 49, 66, 74, 76; -i szolgálat 64, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 94; -ek engedelmessége 65, 67; -ek élete 86, 87, 88, 89, 90; -ek családja 87, 88, 89, 90; -i javadalom 23—25, 34—40, 106, 107; -ek világi foglalkozása 45, 69, 89; -i privilégiumok 50—51, 75—76, 113; -ek incorporációja 77; -i rend 75; -i hivataltól megfosztás 73, 111, 115.
 Lemhény 12, 47.
 Lépes György erdélyi püspök 7.
 Leustachius Székelykál plébánosa 9.
 liberálizmus 86, 91, 92, 93, 96.
 liga 113.
 II. Lipót 69, 125.
 Lisznyai Incze István sepsi esperes 48, 140.
 Lisznyai Incze Sámuel sepsi esperes 48.
 Liszryai Péter héjjasfalvi pap 132.
 Lisznyó 13, 44, 55.
 lófő 100.
 Lőrinczfalva 8, 26, 126, 128, 130.
 Lőrinc nagyboldogaszonyi plébános 5.
 Lövéte 11.
 Lukács Ilona, lemhényi pap felesége 47.
 Lukácsfi Lajos 53.
 Lukafalva 22, 26, 126.
 Lukáts János marosi esperes 22.
 Lukinich Imre 34.
 Magyarfelek 43.
 Magyarhermáry 46, 52, 143, 144.
 Magyarkai István 21, 22.
 Magyarósi Ferenc orbai esperes 54.
 Magyarósi József csíkfalvi lelkész 130.
 Magyarzsákok 11.
 maior pars 24, 31, 33, 36, 38, 39, 42.
 Mája 23, 25, 96.
 Makai Nagy László marosi esperes 22.
 Makfalva 26, 128, 129.
 Makkai Domokos 71.
 Maksa 11—13, 46, 56, 57.
 Málnás 48, 55, 56.
 Mályusz Elemér 6.
 mandatum visitatorium 84.
 Mátisfalva 42, 56, 137.
 mátkaság 114, 117.
 Mátyás bölöni iskolamester 46.
 Mária Terézia 76.
 Márk István sepsiszentgyörgyi lelkész 141.
 Márk István miklósvári lelkész 53.
 Márkod 25, 96, 128, 130.
 Márkosfalva 46.
 Márkosfalvi Deák Péter sepsi esperes 48.
 Marosi-districtus 7—9, 14, 18; egyházmegye 19—30; egyházmegyei levéltár 124—131, egyházmegyei régi matricula 22, 25, 126.
 Maroskeresztur 8, 9, 27, 28.
 Maroskoppándi István kézdi esperes 48, 57.
 Marosszék 11, 23; -i constitutio 84.
 Marosszentanna 8, 28.
 Marosszentgyörgy 8, 24—26, 29.
 Marosszentkirály 8, 26, 29, 128.
 Marosvásárhely 8, 19, 20, 22, 23, 29.
 Marosvásárhelyi Református Kollégium 124.
 Martonosi Incze Mihály sepsi esperes 48, 139.
 Medgyesfalva 27, 126.
 megye ld. egyházközség.
 megyebíró 99, 129.
 Méliusz Juhász Péter 20, 21.
 Menyhárt András udvarhelyi esperes 32.
 Mezőbánd 8, 23, 26, 126, 128.
 Mezőbergenye 9, 26, 128.
 Mezőcsávás 24—26, 128.
 Mezőfele 24—26, 128, 130.
 Mezőkölpény 9, 25, 26, 128.
 Mezőmadaras 9, 10, 22, 25, 26, 29, 128.
 Mezőménés 9, 26, 130.

- Mezősámsond 9, 27, 128.
 Mezőszabéd 24, 25.
 Mezőszentmargita 9.
 Mezőszentmárton 9.
 Mezőpanit 9, 26, 128.
 Mezőuraly 9.
 Mikes Zsigmond 37.
 Mikháza 29.
 Miklósfalva 11.
 Miklós Ödön 15—17, 21.
 Miklósvár 13, 52, 53, 143, 144.
 Mikó Imre gr. 146.
 Mikóújfalva 56.
 Mindszenti Benedek 34.
 Miskolczi Csulyak Gáspár udvarhelyi
 esperes 32, 33.
 Moha 43, 44, 132, 135.
 Moldova 13, 14.
 Molnár János 45, 56.
 Molnár Lajos 124.
 Monumenta Vaticana Hungariae 6, 7,
 11, 12.
 Moxa ld. Maksa.
 Moya ld. Maksa.
 Musnai József marosi esperes 23.
 Musnai Mihály kézdi esperes 57.
 Musnai Miklós marosi esperes 22, 125,
 127.
 Müller Georg 15—17.

 Nagyadorján 24, 26.
 Nagyajta 12, 52, 143.
 Nagy András 27.
 Nagybacon 12, 52, 53, 143.
 Nagyborosnyó 12, 46, 48, 55, 56.
 Nagybun 32, 43, 44.
 Nagy Endre 123.
 Nagy Elek esperes 53, 123, 143.
 Nagyernye 9, 24, 27, 128, 130.
 Nagygálambfalva 11, 32, 33, 43.
 Nagy Géza 45, 46, 57, 68, 103, 149,
 150.
 Nagy Lajos udvarhelyi esperes 32, 33,
 38, 39, 99, 123, 131, 133, 137.
 Nagy Lőrinc dálnoki pap 46.
 Nagysolymos 41, 43, 136, 137.

 Nagy Szabó Ferenc 20.
 Nagyteremi 19.
 Nánási Lovász Mihály udvarhelyi es-
 peres 32, 33, 90, 132.
 Náprágyi Demeter r. kath. püspök 34,
 63.
 Názánfalva 29.
 nemesek 96, 97, 100, 101, 102, 105,
 108, 132, 145.
 nemzeti zsinat 1557 Kolozsvár 19;
 1646 Szatmárnémeti 65—66, 113.
 Némkönyvei az Erdélyi Református
 Egyházkerületnek 23, 25—29, 100.
 Nyárádamdrásfalva 27.
 Nyárádgálfalva 9.
 Nyárádkarácsonyfalva 25, 27.
 Nyárádköszvényes 29.
 Nyárádmagyaros 26, 96, 128.
 Nyárádremete 29.
 Nyárádsárd 28.
 Nyárádselye 24, 17, 96, 131.
 Nyárádszentanna 9, 27.
 Nyárádszentbenedek 9, 22, 23, 27, 126,
 128, 130.
 Nyárádszentimre 9, 25, 27.
 Nyárádszentlászló 9, 25, 29.
 Nyárádszentmárton 28.
 Nyárádszentsimon 9, 27, 128.
 Nyárádszereda 9, 23, 27, 128.
 Nyárádtő 9, 27, 126, 130.
 Nyén ld. Keresztvár.
 Nyomát 25, 29, 130.
 Nyujtód 12.

 Ócfalva 43.
 Oeszi András 38.
 Olasztelek 13, 52, 53, 143.
 Olthévíz 43, 44, 53, 134.
 Oltszem 13, 55.
 Ora 11.
 orbai egyházmegye 48, 53; -i levéltár
 138, 146—147.
 orbai szék 5, 13, 45.
 Orbaitelek 54, 147.
 Orbán Balázs 45, 55.
 ordinatio ld. lelkészszentelés.

Öre ld. Ora.

Ormányi Péter udvarhelyi esperes 32, 33.

Oroszhegy 11, 38.

Oroszhegyi Péter 37, 38.

országgyűlések (Erdély, 1556--1655) 15, 62, 83, 103, 107, 113.

országos zsinatok (magyar, 1881--1941) 72--73, 81, 94.

orthodoxia 97.

Ortvay Tivadar 8--11.

Osváth László erdővidéki esperes 53.

Óvári Kelemen 84.

ozdi archidiaconatus 21, 22.

Oszdola 12.

Páké 54, 146.

Pálfy Dénes udvarhelyi esperes 32.

Pálfy János udvarhelyi esperes 32.

Pambus ld. Mezőpanit.

pápai tizedjegyzék 7--14.

pap ld. lelkész.

papi fraternitások 15--17.

papmarasztás 76, 77.

Papóc 54.

Parajd 9, 43, 132, 135.

paraszság 97, 102.

parázñaság 96, 97, 103, 104, 105, 114.

partiális synodus 23, 51, 64, 73--78, 80, 98, 112--119; -i jegyzőkönyvek 124--148.

Patakfalva 11, 32, 33, 43.

patronus 65, 78, 101, 108.

Paulus Csíkсомlyó plébánosa 8.

Paulus Priscianus „Magister” 12.

Páva 54, 147.

Pécsi János 57, 125.

pénzbüntetések 77, 87, 90, 91, 97, 99, 100, 101, 113.

per non venit sententia 112.

Peselnék ld. Kézdikóvár.

pestis 137.

Petek 33, 43, 99, 135.

Péterfi József marosi esperes 23.

Péter Károly orbai esperes 54; Péter

Károly ifj. udvarhelyi esperes 33.

Péter kézdi archidiaconus 5.

Péter Mózes 48, 50, 52.

Petki család 25.

Petri Ádám sepsi esperes 48.

Finárd ld. Várhely.

poenitentia ld. bűnbánattartás.

Póka 105.

Pokoly József 16, 19, 20, 29, 31, 37, 44, 46, 47, 49, 51, 63, 66, 69, 75, 76, 78, 79, 83--85, 92, 104, 111, 112, 132, 149.

politico-ecclesiastica congregatio 78.

Polyán ld. Kézdizsentkereszt.

Possevino 38.

potestas collocandi 63--67; - dislocandi 65--66; ecclesiastica 15.

potior pars ld. maior pars.

prédikáció 23, 87--89.

presbiterek 93, 99.

presbiteri egyházalkotmány 61, 80.

Presbitery (Skócia) 61.

prosenior 50, 68.

provinciális zsinat: Franciaország 61; — Skócia 62.

püspök 15, 63, 65, 66, 88, 94, 110, 111, 112, 116; -i szék 115.

püspöki vizitáció középkori egyházban 82, — — erdélyi református egyházban ld. generális vizitáció.

puritánizmus 65--66, 97, 102.

quindenális szék 112, 116, 146.

racionalizmus 118

Rákóczi I. György 37, 39, 41, 50, 103, 113, 134--136; — II. György 38, 50, 83, 136; -- Zsigmond hg. 41, 134; — II. Ferenc 27, 28.

Rákosi Lajos marosi esperes 23.

Ravasz János marosi esperes 23.

reconclitatio ld. bűnbánattartás.

Rédey Zsigmondné 128.

- rektorok ellenőrzése 86, 89, 91.
 rendeletek jegyzőkönyve 92, 93, 125.
 Réty 13, 46, 50, 55, 56, 100, 139.
 Révész Imre id. 44, 55, 65, 75, 77, 87,
 88, 98, 100, 103, 106, 107, 112, 113,
 115.
 Révész Imre ifj. 15, 16, 149.
 Rhédey család 24.
 Rigmány 24, 27, 130.
 római jog 117.
 római katolikus egyház 5—14, 15—
 17, 25—27, 33—39, 63—68, 90, 119.
 Romanus telegdi archidiaconus 8.
 Ruberiana Canonok ld. Tasnádi Ve-
 res Kánonok.
 Rugonfalva 39, 43, 135.
 Rugonfalvi Kiss István 10, 14, 45, 76.

 Sáfár János uzoni praedicator 140.
 sakramentumok 89, 92—95, 102
 Salamon József 70.
 Sámuel Aladár 126.
 Sancta Crux 9.
 Sándorfalva 43, 132.
 Sárpatak 43, 44, 134.
 Schesaeus Keresztély 17.
 Sebesi Jób 134.
 Sebusi ld. sepsi.
 Sebusy ld. sepsi.
 Segesvár 43.
 Senior ld. esperes.
 Seprőd 25, 27.
 Sepsi districtus 5—6, 12—13, 18,
 — archidiaconus 47; — esperes 48;
 egyházmegye 48—50, 54—56;
 — levéltára 137—141.
 Sepsi Bacon ld. Nagybacon.
 Sepsibesenyő 13, 46, 55, 56.
 Sepsibodok 55.
 Sepsikőrőspatak 13, 55.
 Sepsimagyaros 55, 56.
 Sepsimartonos 55.
 Sepsiszentgyörgy 13, 45, 48, 55.
 Sepsiszentkirály 13, 38, 55, 139.
 Siketfalva 27.
 Sikkód 43.
 Sikó János erdővidéki esperes 53.
 Siménfalva 11.
 Sitka ld. Bita.
 Solymosi István udvarhelyi esperes
 32.
 Somodi István udvarhelyi esperes 32,
 33.
 Somosd 27, 126, 128.
 Sóvárád 9, 25, 27, 128.
 Stancaro Ferenc 17.
 Statileo János r. kath. püspök 15.
 Sükö 43, 132, 136.
 superintendentens ld. püspök.
 Supremum Consistorium Reformatum
 29, 51, 67, 68, 69, 71, 75, 77, 78,
 79, 80, 85, 90, 99, 101, 107, 110, 116,
 117, 134, 135, 137, 146.
 synodus ld. generális synodus és par-
 tiális synodus.
 Szabéd 128.
 Szabó István 123.
 Szabó Károly 34.
 Szabó T. Attila 10, 46, 150.
 Szacsva 55, 56.
 Szádeczky Lajos 13, 126.
 Szalai A. Márton orbai esperes 54,
 146.
 Száltelek 25, 26.
 Szárazajta 13, 52, 53, 143, 144.
 Szász Domokos 28, 57, 120.
 szász egyházszervezet 15, 18.
 Szász József erdővidéki esperes 53.
 Szászsebes 12.
 Szászvárosi Bertalan 45.
 Szászvárosy Gengely 39.
 Szathmáry Ferenc 32.
 szebeni dékánátus 18.
 Szécsy Domokos r. kath. püspök 5.
 Szederjes 43, 44, 53, 136.
 szegényügy 93, 94.
 székelv kommunitás 6; — nemzetségi
 szervezet 7; — széki szervezet 7; —
 darabontok 100; — főemberek 99;
 — jobbágys 100, 101; — katonák

- 101, 145; — lófők 100; — nemesek 100, 101, 102, 106.
- Székely Ádám gr. 136.
- Székely Antal kanonok 5.
- Székely György szentgericei lelkész 19.
- Székely Mikó-Kollégium 51, 137, 141.
- Székely Nemzeti Múzeum 45, 54, 56, 138, 139, 143, 144, 146.
- Székely Oklevéltár 5—7, 10, 13, 36, 44—46, 55, 74, 100, 103, 113, 126.
- Székelyabod 26.
- Székelybere 25.
- Székelybő 9, 28.
- Székelybős 29.
- Székelycsóka 27, 128.
- Székelydália 11, 43.
- Székelyderzs 10, 42, 134.
- Székelydobó 11, 43, 134.
- Székelyhídegkut 41, 43.
- Székelyhodos 9.
- Székelykakasd 27, 126.
- Székelykál 9, 27, 28.
- Székelykeresztur 11, 32, 33, 39, 40, 43, 134.
- Székelykövesd 23, 28.
- Székelymagyaros 42.
- Székelymoson 28.
- Székelymuzsna 32, 41, 43, 44, 53, 74, 99, 135.
- Székelysárd 25, 134.
- Székelyszáldobos 11, 13, 52, 143.
- Székelyszentenzsébet 11, 41, 43, 44, 53, 134, 136, 137.
- Székelyszentistván 9, 25, 28, 128, 131.
- Székelyszentmihály 11.
- Székelyszenttamás 11, 31, 39, 134.
- Székelytámad 30, 31, 35, 36, 45.
- Székelytamásfalva 54.
- Székelytompá 9, 28, 131.
- Székelyudvarhely 14, 24, 30, 32, 33—37 43.
- Székelyvaja 9, 22, 28, 126, 128.
- Székelyvásárhely ld. Marosvásárhely.
- Székes 28, 128.
- széki egyházmegye 70.
- szekularizáció 15, 82.
- Szemerja 13, 55, 99.
- Szemerjai János 45.
- szénior ld. esperes.
- Szentábrahám 11, 41, 136.
- Szentannai Mihály orbai esperes 54, 139.
- Szentdemeter 41.
- Szentgerice 9, 27, 29, 126, 127, 131.
- Szentgyörgyi Dávid udvarhelyi esperes 32, 33.
- Szentgyörgyi Márk András 45.
- Szentháromság 9, 25, 29, 128, 131.
- Szentivánlabonfalva 13, 56.
- Szentkatolna 12.
- Szentkirályi István iskolamester 46.
- Szentkirályi Mihály kézdi esperes 57.
- Szentlélek 11.
- Szentléleki Fejér Miklós r. kath. püspöki vikárius 38.
- Szenttamás ld. Székelyszenttamás.
- Szilágyi István 44.
- Szilvási János marosi esperes 22.
- Szini János kézdi esperes 57.
- Szócs István atosfalvi lelkész 129.
- Szokolyai A. István esperes 22, 32, 42, 53, 127, 132, 133, 142, 144, 145.
- Szokolma 43.
- szombatosok 41, 134, 136, 137.
- Szörce 54.
- Szotyor 44, 55.
- Szováta 29.
- Szövérd 9, 28, 126, 128.
- Takács János udvarhelyi esperes 32.
- tanító 46, 93; -i szolgálat 63, 66, 69, 89, 91, 92, 93; incorporatioja 77; - képviselők 80; élete és családja 87, 89; -i jaavdalom 106—107.
- tankötelesek 93.
- Tarcsafalva 11.
- Tarkó 10.
- Tasnádi Veres Mihály-féle kanonok 18, 38, 48, 63, 64, 73, 86, 106, 112, 113.

- Teke 21.
 Telegd -i archidiaconus 5, 8; -i archidiaconátus 7—11, 17, 19; -i dyocesis 6; -i székegyek universitása 6.
 Telegdi Bacon ld. Nagybacon.
 Telegdi Mihály 31.
 Telekfalva 43, 132, 136.
 Temesváry János 5.
 temetés 87, 91—93.
 templom -i megye 23; perek 24, 38—42; foglalás 25, 27, 53, 67; látogatás 99—100; -i székek 99—102; kerülők 85, 104, 105.
 természetjog 117, 118.
 testi büntetés 98, 102, 105.
 Tétsi Miklós marosi esperes 22, 129.
 Teutsch G. D. 19.
 theologiai oktatás 75.
 Theremi ld. Nagyteremi.
 Tibód 39.
 Timon Ákos 81.
 Tiszabecsi István marosi esperes 22.
 tizedjegyzék 11.
 Tőkés József sepsi esperes 48, 123, 138, 141.
 Tomai László 123.
 Tolnai Dali János 66.
 Tolnai F. István kézdi esperes 57.
 Tonboszló 27, 128.
 Torda 22.
 Tordai Ádám marosvásárhelyi tanító 20.
 Tordai Sándor András püspök 62.
 Torjai Székely Péter sepsi esperes 48, 144.
 Torjavásári László 45, 47.
 Torkov ld. Tarkó.
 Torku ld. Tarkó.
 török háborúk 24, 25, 137.
 Török István bögözi praedicator 74.
 Tóthfalusi József marosi esperes 23.
 Tóth Sámuel tractus ld. egyházmegye 72, 93.
 tractuale consistorium 79, 125.
 tractuális director ld. egyházmegyei director.
 tractuális előljárók 80.
 tractuális notárius ld. egyházmegyei jegyző.
 Tsorja Kovásznai István udvarhelyi esperes 32.
 türelmi rendelet 78.
 Udvarfalva 9, 23, 28.
 Udvarhelyi András erdővidéki esperes 53.
 udvarhelyi districtus 10—11, 18; — egyházmegye 30—44; — — levéltára 42, 131—137.
 udvari papok 88.
 Ugron Pál 136.
 Ujszékely 41, 44, 136.
 II. Ulászló 111.
 Ülke 39.
 Ungvári János püspök 63, 68, 111.
 unitárius egyház 20, 24, 39—42, 47, 49—50, 63, 135, 137, 139.
 ünnepnapok megrontói 105.
 Ürmös 53.
 Uzon 13, 44, 47, 48.
 Vadad 29
 Vadasd 28, 126.
 Vágás 11.
 Vágási György praedicator 96.
 Vaja ld. Székelyvaja.
 Vajai István lelkész 22, 125.
 Vajda Ferenc udvarhelyi esperes 33.
 Vályi Pál marosi esperes 23.
 Vanyó Tihamér 150.
 Váradi Mátyás kézdi esperes 57.
 Várdotfalvi József 10.
 Vargyas 13, 52, 143.
 Várhegy 28, 45.
 Vásárhelyi István udvarhelyi professor 132.
 Vásárhelyi Z. István orbai esperes 54.
 Vásárhelyi Jakab sepsi esperes 48.
 Vásárhelyi János sepsi esperes 48.
 Vásárhelyi János egyházmegyei jegyző 139.

- Vásárhelyi József kölpényi pap 129.
 vasárnap megszentelése 96, 97.
 Vén Mihály sepsi esperes 48.
 Veresmarti Gáspár esperes 22, 32, 33.
 Verestói György püspök 117.
 Veszely Károly 31, 33—39, 52.
 Veszprémi István 32, 33, 100.
 V. Fogarasi Mihály marosi esperes 22,
 124, 125, 128.
 vicarius generalis 38.
 vicearchidiaconus 46, 82; -i vizitáció
 82.
 Vida Sámuel orbai esperes 54.
 Voldorff 44, 134, 137.
 Volloncs Miklós kézdi esperes 57, 123,
 147.
 Wesselényi Kata br. 128.
 Wittenberg 17.
- Zabola 13, 54.
 Zágon 54, 100, 147.
 Zágoni Gábor udvarhelyi esperes 32.
 Zágoni István egyházmegyei jegyző
 124.
 Zágoni Pál sepsi esperes 48.
 Zalán 13, 55.
 Zaldubus ld. Száldobos.
 Zamplov ld. Székelytompá.
 Zápolya János 15.
 Z. telegdi archidiaconus 5.
 Zayzon Mihály 34, 35, 37, 39.
 „Zentgeritza” ld. Szentgerice.
 Zennest 56.
 Zetelaka 11, 32, 34, 37, 38, 137.
 Zoltán 55.
 Zoltáni Elek kézdi esperes 57.
 Zoványi Jenő 16, 17, 33, 48, 53, 54,
 66, 127.
 zsinat ld. generalis és partialis syno-
 dus; nemzeti és országos zsinat; er-
 délyi reformátori — 1555 Szék 17,
 1555 Erdőd 82, 1559 Marosvásár-
 hely 20, 1561 Debrecen 95, 1563
 Torda 95, 111, 1571 Medgyes 20.

Tartalom

I. A székelyföldi református egyházmegyék területi kialakulása

1. A Székelyföld középkori egyházi beosztása	— — — — —	5
2. Az esperesi szervezet a reformáció korában	— — — — —	15
3. A marosi egyházmegye	— — — — —	19
4. Az udvarhelyi egyházmegye	— — — — —	30
5. A háromszéki egyházmegyék	— — — — —	44

II. A református egyházmegye történeti élete

1. Az egyházmegye szervezete és kormányzása	— — — — —	62
2. Az esperesi vizitáció	— — — — —	81
3. Az egyházmegyei bíróság	— — — — —	111

III. A székelyföldi egyházmegyék levéltárai

1. A marosi egyházmegye levéltára	— — — — —	124
2. Az udvarhelyi egyházmegye levéltára	— — — — —	131
3. A sepsi egyházmegye levéltára	— — — — —	137
4. Az endővidéki egyházmegye levéltára	— — — — —	142
5. Az orbai egyházmegye levéltára	— — — — —	146
6. A kézdi egyházmegye levéltára	— — — — —	147

Irodalom	— — — — —	151
----------	-----------	-----

Név- és tárgymutató	— — — — —	161
---------------------	-----------	-----

